

म. ग्रं. सं. ठाणे

विषय

सं. क्र.

म. ग्रं. सं. ठाणे

विषय

मायदा

संग्रहालय क्रमांक

७२

लेखक

पुस्तकाचे नांव

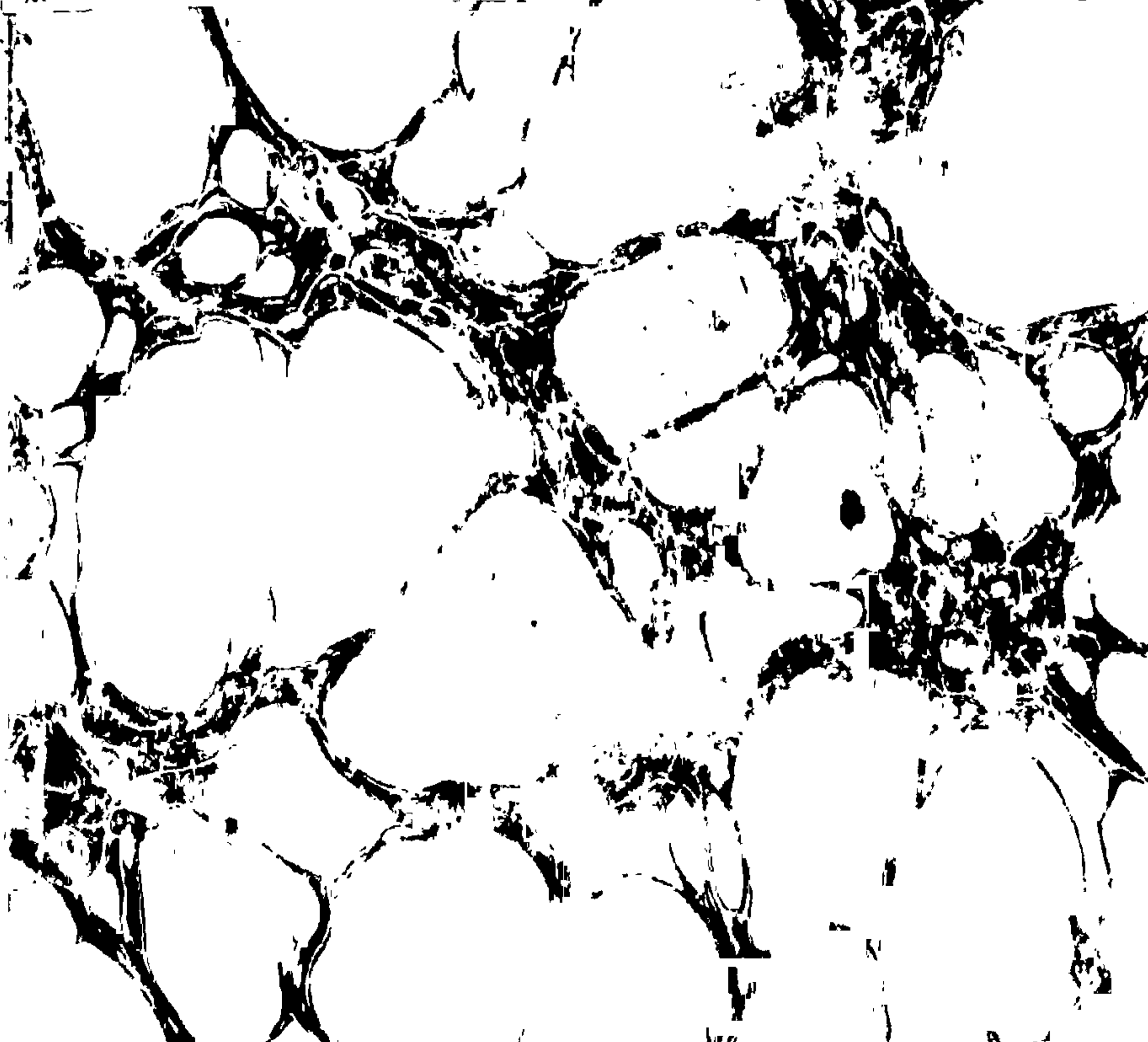
जिवसक ठराव पु. १० वे.

सन

१८८७

मुंबई टायफोईडचे

जिवसक ठराव पु. १० वे.

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय

संस्कृत

३१-३५२

~~पुस्तक संख्या ११५५ ३१-३५२~~

~~पुस्तक संख्या ११५५ ३१-३५२~~

~~॥ अथवा ११५५ ३१-३५२ ११९~~

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय

ॐ

३१-३५२

वराडा प्रय पत्रहाडा ३११. ६५ ५६

जपुकर.....

वि:

जपुकर.....

बो: वि:

रा. ठाणे

के. मराठवाडा विद्यापीठ
काय. मराठवाडा
संमहालयाल देणगी.

अनुक्रमणिका.

पृष्ठ.

- भडव्याप्पा चिनाप्पाचा मुलगा वि. रुद्राव्वा-हिंदुधर्म-
शास्त्र-मुलीचा मालमत्ता घेण्याचा हक्क.-व्यभिचार .. ११३
- केसरबाई वि. वल्लद रावजी आणि दुसरे-हिंदुधर्मशास्त्र.-
वारसा.-बहीण आणि सावत्र बहीण यांचे हक्क अगोदर-
सावत्र आई.-भावजय विधवा.-चुलती विधवा .. १४४
- गणपतगिरि गुरु भोळीगिरि वि. गणपतगिरि-हक्काचा
हुक्मनामा-स्पेसिफिक रिलीफ आक्ट (सन १८७७ चा
आक्ट १) कलम ४२ .. १२
- गोकुळदास जगमोहनदास आणि न्याशनल फिनांसिअल
कंपनी (लिमिटेड) लिक्विडेशन मध्ये, विरुद्ध लक्ष्मी-
दास खेमजी, हरी भानजी आणि चतुरभूज मुरारजी
(हे नानजी मुरार याचे बहिवाटदार) आणि मूलजी
कानजी.-व्यांपटी-फिर्याद चालवणे-फिर्याद करण्याचा
अधिकार .. १
- गोपाळ नरहर सप्रे अज्ञान वि. हणमंत गणेश सप्रे आणि
गणेश रामचंद्र सप्रे-हिंदु धर्मशास्त्र-मुलीचें अथवा
बहिणीचे मुलाचें दत्तविधान-लिंगायत .. १९
- गोविंदजी खिमजी वि. लखमीदास नथुभाई नादार,

- त्याची बायको गोमतीबाई, आणि सी. ए. टर्नर
एस्टा. आफिशियल असैनी-नवरा आणि बायको.-
हिंदु विवाहित स्त्री.-तिनें केलेल्या समाइकीच्या
आणि निराळ्या कराराचा परिणाम.-स्त्रीधन.-निराळी
मालमत्ता १८५
- चिमणाजी वि. राणू आणि दुसरा.-स्टॉप-करार-खत-सन
१८६९ चा आक्ट १८, कलम १४, शेडूल २, आर्टि-
कल ११ ५७
- जेठा माधवजी आणि दुसरे वि. नजरअल्ली अब्राहामजी-
सिव्हिल प्रोसिजर कोड (१८७७ पैकीं आक्ट १० कलम
२९५.-जप्ती.-जिंदगीची हिसेरशीनें वांटणी १९८
- दामोदर पुरुषोत्तम वि. ईश्वर जेठा-बजावणी-बेलिफ-ना-
झर-घराचा अगर दुकानाचा अथवा जागेचा आंतोल
अथवा बाहेरील दरवाजा उघडणे-दिवाणी काम चालविण्या-
चा कायदा (सन १८७७ चा आक्ट १०.) २०
- नरशी केशवजी नादार, याचे नादारीचे कामामध्ये-प्रघात-
इंडियाचा नादारीचा आक्ट (११ व १२ विहक्डोरिआ
चाप्टर २१) कलम ३६.-कलम ३६ प्रमाणें साक्षीत
समन्स झालें असतां, साक्षीदाराकरितां बारिस्टर हजर
होण्याचा हक्क २२
- नारायणराव रामचंद्रपंत वि. रमाबाई.-अन्नवस्त्र-मुदत-सन
१८५९ चा आक्ट १४ कलम १-रकम १३-बडिलार्जि-
त घर सोडून विधवेचें निराळें रहाणें-मागणें करणें आणि
तें नाकबूल करणें-दाव्याचें कारण २
- मिलकंठ वि. दत्तात्रय. मुदतीचा कायदा (१८७७

- पैकी (१५ वा), कलम २५.—महिना.—वर्ष.—एतद्देशीय
तारीख. ११२
- पुरुषोत्तम लालभाई वि. भवानजी परताव व वाई उजम.—
दक्षिणेंतील शेतकी लोकांचा बचाव करण्याचा कायदा
(१८७९ पैकीं आक्ट २७), कलम २, पोट कलम २,
आणि १, ३ व ११ वीं कलमें.—शेतकरी—अधिकारमर्यादा—
स्मालकाजांचीं कोर्टें १८९
- बाबशेटी वि. व्यंकट रामण्णा.—करार—चुकी—मलगनी—
सारा जास्ती वाढविण्याचा अधिकार—देशचाल—अधिकार—
स्मालकाज कोर्ट. ५०
- भगवानदास आणि दुसरे वि. हातींभाई—दिवाणी काम चाल
विण्याचे रीतीचा सन १८७७ चा आक्ट १०, कलम
२६६, रकम (सी.) क.—शेतकऱ्यांचें घर—विशेष रीतीचें
गहाण ६०
- मुरलीधर व वामुदेव हे अज्ञान, त्याचें पालन करणार व
आई राधाबाई वि. सुपडू व बाळकृष्णा—अज्ञान—
सन १८६४ चा आक्ट २० कलम २—कायदा—दिवाणी
काम चालविण्याचा कायदा (सन १८७७ चा आक्ट
१०)—कलम ४४० २३
- रत्नमजी बरजीरजी आणि दुसरे वि. केशवजी नाईक
आणि दुसरा.—सन १८७७ चा दिवाणी काम चालवि-
ण्याचे रीतीविषयीचा कायदा अंमलांत आला त्यावेळेस ज्या
फिरादी चालू असतील त्यांस कोणता कायदा व वहिवाट
लावावी याविषयीं—हिशोब तपासण्याचे कामांत कमिशनर
यानें कोणत्या रीतीनं सरटिफिकीट द्यावें याविषयीं.—कमिशन-

- नरचे हुकुमावर अपील.—हुकूमनामा.—त्याचा अर्थ.—दिवाणी काम चालविण्याचा कायदा. (सन १८५९ चा आक्ट ८) कलम १८१.—दिवाणी काम चालविण्याचा कायदा (सन १८७७ चा आक्ट १०) कलमें २, ३, ३९४, ३९५.—सुप्रीम कोर्टाचे नियम.— (न्याय) ३७१ आणि ४५६ ४१
- रामचंद्र विष्णु बापट वि. सगुणाबाई.—हिंदुधर्मशास्त्र.—अन्न वस्त्र देणे.—निराळे अन्नवस्त्र मागण्याविषयी विधवेचा हक्क १८०
- रावजी जनार्दन शारंगपाणी वि. गंगाधरभट आणि दुसरे. कपटाचा करार.—कोणा मनुष्याच्या हक्काचा अपहार करणे.—कुटुंबाच्या व्यवस्थापकांची कृत्यांबद्दल चौकशी करण्यास सदरहू व्यवस्थेत हिताहित असणाऱ्या मनुष्यास अधिकार ७०
- वामन श्रीपाद वि. मकी आणि दुसरे.—जमिनीचा मालक आणि त्याचे कुळ—कौल—कौलाचा अर्थ १९५
- वेंकाया वि. चैनवसाण्या आणि दुसरे.—दिवाणी काम चालविण्याचे रीतीविषयींचा सन १८५९ चा आक्ट ८ कलम २४६ आणि २४७.—मुदतीचा कायदा सन १८७१ चा आक्ट ९ कलम २ आर्टिकल १४, १५ आणि १४५ ६२
- शेट कानदास नारायणदास वि. डायभाई—हुंडी—हुंडी लिहिणाराचे हक्क व जबाबदारी.—हुंडी लिहिणारा व पैसे घेणारा—मुदतीचा सन १८७१ चा आक्ट ९, कलम १५ ४३
- सदू वि. बायजा आणि गेनू.—हिंदुधर्मशास्त्र.—शूद्र लोकांतील अनौरस पुत्राचा वारसा.—दासीपुत्र.—रिस जुडिक्याटा .. ७८

सुरतराम भाई वि. ग्रेट इंडियन पेनिन्सुला रेलवे-रेलवे कंपनी-सन १८५४ चा आक्ट १८ कलमें ११ आणि ४३-वाहणारे-पुरावा-पुराव्याचा बोजा.	२३
हरिभट वि. दामोदरभट-हिंदुधर्मशास्त्र.-वारसा.-मुलीची मालामिळकत	२८
हाजी हासम इब्राहिम वि. मनसाराम कालोदास व दुसरे-निर्णीत (रेस ज्यूडीकेटा) गोष्ट	३०
हुकमचंद वि. हिरालाल.-इंडियाचा पुराव्याचा आक्ट १ सन १८७२ चा.-तोंडी पुरावा.-भिन्न रिवाज	३७

मुंबई हायकोर्टाचे निवडक ठराव.

(इंडियन लॉ रिपोर्टांतील.)

पुस्तक १०.

अव्वल दिवाणी शाखा.

अव्वल फिर्याद नंबर ७६ सन १८७९.

नामदार जस्टिस सारजंट साहेबांसमोर.

निकाल तारीख १३ माहे जून सन १८७९.

माकुळदास जगमोहनदास आणि न्याशनल फिनान्शियल
कंपनी (लिमिटेड) लिक्विडेशनमध्ये } वादी.

विरुद्ध

लक्ष्मीदास खेमजी, हरी भानजी आणि चतुरभूज मुरारजी } प्रतिवादी.
(हे नानजी मुरार याचे वहिवाटदार) आणि मूळजी कानजी }

च्यांपटीं.-फिर्याद चालवणें.-फिर्याद करण्याचा अधिकार.

चवथे नंबरचा प्रतिवादी मूळजी कानजी ह्यानें रु.१,६१,५०० न्या-
शनल फिनान्शियल कंपनीचें देणें होतें, त्याची तोड करून १५,०००
देण्याचा ठराव न्याशनल फिनान्शियल कंपनीचा लिक्विडेटर पेनेट यांज-
पाशीं सन १८६९ सालांत केला. मूळजी कानजी यांचे मित्रांनीं सदरहू
लिक्विडेटर पेनेट यांस मूळजी कानजी यांचेजवळ सदरहू रकम देण्या-

(१) इ. ला. रि. मुंबई पृ. ४०२.

(पुरवणी, इंदुप्रकाश.-तारीख ५ जानेवारी सन १८८०.)

हे पुस्तक सन १८६७ चा भाकट २५ प्रमाणे नोंदले आहे.

लायक कांहीं साधन नाही असें सांगितल्यावरून त्यास तें कबूल करणें भाग पडलें. पहिले नंबरचा वादी गोकुळदास जगमोहनदास याणें सन १८७८ सालांत अशी तक्रार केली होती कीं, सदहू तोड कंपनीनें केली आहे. कारण कीं, मूळजी कानजी याचेजवळ तोड झाली त्या वेळेस मिळकत होती व हल्लीं पुष्कळ ऐफतदार असून मिळकतही आहे. तेणेंकरून तो आपले जबाबदारींतून मोकळा होण्यासारखा आहे, याजवरून कंपनीचे येण्याबद्दल जो तोड करणें लिक्विडेटरास भाग पाडलें तें रद्द करण्याकरितां फिर्याद आणून असें ह्मणतो कीं, पेनेट याचे बरोबर जी तोड ठरली ती आज्ञास लागू नाही व त्याचेकडून न्याशनल फिनान्शियल कंपनीचे आज्ञी काम पाहणारे असल्यामुळे रु.१६१५०० जे येणें आहेत ते व्याजासह देववावे ह्मणून.

ठराव.—न्याशनल फिनान्शियल कंपनीचे मूळजी कानजीकडे जें येणें होतें त्याचा मालक वादी गोकुळदास जगमोहनदास हा झाला आहे व तो हक्क फिर्यादी असतांना आलेला आहे, असें असल्यामुळेही फिर्याद चालण्यालायक नाही.

प्रिव्ही कौन्सिल.

सर जे. डब्ल्यू. कॉलव्हिल; सर मान्टेग इ. स्मिथ;

आणि सर. थार. पी. कोलिअर यांचे समोर.

निकाल तारीख १५ व १८ माहे मार्च सन १८७९.

अपिलेन्ट.—नारायणराव रामचंद्र पंत अव्वल प्रतिवादी.
विरुद्ध

रिस्पॉन्डेन्ट.—रमाबाई अव्वल वादी.

मुंबई हायकोर्टाचे ठरावावर अपील.

हायकोर्टाचे ठराव.

अन्नवस्त्र.-मुद्दत.-सन १८५९ चा आक्ट १४ कलम १
रकम १३.-वडिलांजित घर सोडून विधवेचें निराळें
रहाणें-मागणें करणें आणि तें नाकबूल करणें.-
दाव्याचें कारण.

[हिंदुधर्मशास्त्राप्रमाणें विधवेनें अन्नवस्त्र मागण्याचा हक्क, हा तिज-
ला ज्या ज्या वेळेस गरज पडेल त्या त्या वेळेस उत्पन्न होणारा आहे.
अशा कामांत मुदतीचा कायदा लागू करणें ह्मणजे आपला हक्क शाबीद
करण्याकरितां विधवेस अमुक मुदतींत फिर्याद करण्याची जरूरी पाडणें
हें गैरशीस्त आहे. फक्त तिजला आपला हक्क राखण्याकरितां दावा
आणणें अवश्य आहे याखेरीज त्या कायद्याची जरूरी नाही.]

एका हिंदूनें आपले सर्व इस्टेटाचे व्यवस्थेबद्दल मृत्युपत्र केलें.
त्यांत त्याणें आपली इच्छा अशी प्रदर्शित केली होती कीं, आपल्या
मरणानंतर आपल्या विधवांनीं व पुत्रांनीं एका ठिकाणीं राहून एक
विचारानें चालावें, आणि सर्वांनीं वडील मुलास कुटुंबातील मुख्य
मनुष्य समजावा. याकरितां त्याणें आपली सर्व मिळकत आपले वडील
मुलाचे ताब्यांत दिली. व त्याणें आपले विधवांचे व आपले कुटुंबावर
जे अवलंबून आहेत त्यांचें, पाळण करावें असें त्यास सांगितलें; आणखी
त्याणें असें सांगितलें कीं, मी जी ही व्यवस्था केली आहे ती, कुटुंबा-
मध्ये तंटे बरेडे होऊं नयेत, व माझे मरणानंतर सर्वांनीं एक विचारें
रहावें ह्मणून केली आहे.

मृत्युपत्र करणाराचे मरणानंतर १६ वर्षांपेक्षां जास्ती काळ गेल्या-
वर त्याचे एका विधवेनें वडील पुत्राकडून अन्नवस्त्र मागण्याकरितां
दावा आणला. त्यांत प्रतिवादी तर्कें अशा तकरारी करण्यांत आल्या
कीं, सन १८५९ चा आक्ट १४ कलम १ रकम १३ याजमध्ये
असें सांगितलें आहे कीं, ज्या वेळेस एकादे इस्टेटावर अन्नवस्त्र माग-

हायकोर्टाचे ठराव.

प्याचा हक्क उत्पन्न झाला असेल त्या वेळेस ज्या मयत मनुष्याचे इस्टे-
टीतून घेणें असेल त्याचे मरणाचे दिवसापासून वारा वर्षांत
मागितलें पाहिजे, सबब दावा मुदतीबाहेर आहे. मृत्युपत्रांत वादीला
अन्नवस्त्र देण्याची अशी अट आहे कीं, तिणें एकत्र ठिकाणीं प्रतिवादी-
जवळ कुटुंबामध्यें राहून अन्नवस्त्र व्यावें; व अखेरीस अशी तकरार
करण्यांत आली कीं, तिणें कधींही अन्नवस्त्राबदल मागणें केलें नाहीं
व कधींही नाकारलें नाहीं, सबब वादीचे दाव्यास कारण उत्पन्न
होत नाहीं.

ठराव—पहिला. सन १८५९ चा आक्ट १४ याजवरून इस्टे-
टीतर विशेष रीतीनें कांहीं हक्क मृत्युपत्र करणारानें उत्पन्न केलेला
नाही; परंतु कदाचित् प्रचारांतिल हिंदुशास्त्राचे आड मृत्युपत्र आल्यास
प्रतिवादी याणें विधवेस अन्नवस्त्र तिच्या उदरनिर्वाहाकरितां देण्याची
या मृत्युपत्रानें त्याचेवर जबाबदारी राहते.

ठराव—दुसरा. प्रतिवादीवरोवर व कुटुंबांतिल माणसावरोवर
राहून अन्नवस्त्र मिळण्याचा जो वादीला हक्क आहे त्याविषयीं मृत्यु-
पत्रांत कांहीं सांगितलें नाहीं, म्हणून साधारण हिंदु विधवेच्या मानानें
ती जरी वडिलार्जित घरापासून निराळी राहिल तरी तिचा तिचे योग्यते-
प्रमाणें अन्नवस्त्र मिळण्याचा जो हक्क आहे तो नाहींसा होत नाहीं.

ठराव—तिसरा. अन्नवस्त्राबदल विशेष रीतीनें मागणें केलें होतें अशा
विषयीं जरी पुरावा नाहीं तरी एकंदर हकीकतीवरून अन्नवस्त्र दिलें
नाहीं असें मानण्यास कारण आहे, सबब तिजला दावा करण्यास
कारण उत्पन्न होतें.

धारवाडचे सर्वोर्डिनेट जज यांणीं हल्लींची रिस्पाडन्ट
रमाबाई वादी आणि हल्लींचा प्रतिवादी नारायणराव अपिलेन्ट याचे
मुकदम्यांत तारीख २० माहे जुलई सन १८७२ रोजीं जो हुकूमना-

मा केला, तो मुंबई हायकोर्टाने तारीख २७ एप्रिल सन १८७५ रोजी थोडासा दुरुस्त केला त्यातील ठरावावर हें अपिल होते. वादी ही रामचंद्रपंताची विधवा आहे व प्रतिवादी हा रामचंद्रपंताचा वडील मुलगा आहे. वादी इणें प्रतिवादीपासून मागील सहा वर्षांचें अन्नवस्त्र मागण्याकरितां व आपले हयाती पर्यंत आपणास अन्नवस्त्र मिळण्याचा हक्क आहे, असें ठरवून घेण्याकरितां ही फिर्याद आणली आहे. खालील दोन्ही कोर्टांचे हुक्मनामे वादीतर्फेनें झालेले आहेत.

मि. बेंजामिन, क्वीन कौन्सिल व मि. पि. मेंबो हे अपिलेन्ट तर्फे वकील हजर झाले होते. रिस्पॉन्डेंट तर्फे कोणी हजर नव्हते.

मुकदम्याची मुख्य हकीकत व अपिलाचे चौकशीचे वेळेस जे मुद्दे निघाले होते ते लॉर्ड मांटेग स्मिथ यांणीं जे जज्मेंट दिलें आहे त्यावरून दिसून येतील.

सर मांटेग स्मिथ—हा दावा रामचंद्रपंत याची विधवा रमाबाई हिणें नारायणराव रामचंद्रपंताचा वडील मुलगा याचेकडून मागील अन्नवस्त्राचे बाकीबद्दल फिर्याद आणली. दावा असा आहे कीं, “हिंदुधर्मशास्त्राप्रमाणें प्रतिवादी बरोबर इतर कुटुंबाप्रमाणें माझे पाळण पोषण करावें.” रामचंद्रपंत हे पूर्वीचे पेशवे महाराज यांचेकडे सुभेदार होते ते तारीख २२ जुलई सन १८५५ रोजी मयत झाले, व त्याचे पाठीमागें त्यांच्या दोन बायका व प्रत्येकीला एक एक मुलगा याप्रमाणें आहे. वादी विधवा रमाबाई हिच्या सावत्र मुलगा प्रतिवादी आहे. रामचंद्रपंत मयत झाल्यानंतर लागलेंच तंडे बखेडे होऊन पुष्कळ काळ गेला आहे;

(पुरवणी, इंदुप्रकाश.—तारीख १९ जानेवारी सन १८८०.)

हे पुस्तक सन १८६७ चा भाग २५ प्रमाणें नोंदलें आहे.

त्यानें जें मृत्युपत्र करून ठेवलें त्याबद्दल कनिष्ठ पुत्रानें संशय घेतला त्याजमुळे फिर्दाद करून अखेरीस तें प्रिव्हि कौन्सिल पुढें अपील आलें आहे. सदरहू कामासंबंधी पुरावा वगैरे पाहून अखेरीस तें मृत्युपत्र खरें ठरलें आहे. दुसरी फिर्दाद विधवांनीं दागिने मागण्याबद्दल केली त्यांचें लक्षणें असैं होतें कीं, मृत्युपत्र करणारानें तें आपणास दिलें आहे; परंतु तें त्यांजकडून शाबित झालें नाहीं, त्यांत असा ठराव झाला कीं जे जिचे कडजांत मृत्युपत्रानें दागिने असतील त्यांजबद्दल फिर्दाद करावी. या सर्व वादविवादाचो हल्लींचे मुकदम्यांत विशेष गरज आहे असैं नाहीं; परंतु त्याजवरून असैं होतें कीं कुटुंबांची वर्तणुक व त्या संबंधी हिशोब व वादी अन्नवत्त्र मागण्यास हक्कदार असतां प्रतिवादीनें देण्याचें बंद केलें एवढेंच सिद्ध होतें; हल्लींचा दावा तारीख १८ ऑक्टोबर सन १८७१ रोजीं आणलेला आहे.

हल्लीं असा एक मुदा आहे कीं मुदतीचे कायदानें पोटगी मिळण्यास हरकत येते; व दुसरा मुदा कीं रामचंद्रपंताचे मृत्युपत्रावरून पोटगी देतां येते; परंतु असा पोटगी मिळण्याचा हक्क येण्यास प्रतिवादी व विधवा हीं उभयतां एकाच घरीं व समाईक कुटुंबांत असलीं पाहिजेत अशी एक अट आहे. हेच काय ते दोन मुख्य मुद्दे निघाले आहेत. तिसरा मुदा हा कीं पोटगी कधीं मागितली व ती दिली नाहीं असैं झालें नाहीं असैं आहे काय ?

खालील कोर्टांनीं पुष्कळ मुद्दे घेऊन या मुकदम्याची चवकशी केली आहे; परंतु ज्या अर्थी सदरीं दर्शविलेल्या तीन मुद्यावरच विशेषं-करून कोर्टांचा भरंवसा आहे त्या अर्थी त्या सर्व मुद्यांचा येथें उल्लेख करण जरूर दिसत नाहीं. हिंदुस्थानांतील कोर्टांसमोर या फिर्दादांचा निकाल असा झाला कीं वादीस पोटगीबद्दल दर महिना ३०० रुपये

देण्याचें सवार्डिनेट जज्जानें ठरवून मागील सहा वर्षांची बाकी २१,००० रुपये वादीस देवविले. हायकोर्टानें ही रकम कमी करून दर महा २०० रुपये ठरवून दिले आणि याच मानानें मागील राहिलेला पैसा कमी करून १४,४०० रुपयांची रकम देवविली.

सदरील तीन मुद्यांवरून निकाल करण्यास रामचंद्रपंताचें मृत्युपत्र पाहणें अवश्य आहे. ९ मूर्सचीं इंडियन अपिलें यांतील पृष्ठ १०२ यांत सदरहू दाव्यांतील अपिलाचा रिपोर्ट महाराणी साहेबांकडे झाला त्यांत तें मृत्युपत्र दाखल केलें आहे. मि. बेंजामिन यांनीं सदरील रिपोर्टांतून मृत्युपत्र वाचून दाखविलें. त्यांत असें लिहिलें आहे कीं “जिल्हे कोर्टांत त्याचें इंग्रजी भाषांतर झालें आहे त्याप्रमाणें त्याचा अर्थ असा आहे कीं, मृत्युपत्र करणारा सत्तर वर्षांचे वयाचा असून त्याचे वडील मुलास दोन मुलगे व एक मुलगी आहे आणि त्याचे धाकटे मुलास कांहीं संतान नाहीं, तर त्यांत असें दर्शविलें आहे कीं, मृत्युपत्र करणाराचा हेतु असा आहे कीं त्याचे मुलगे व बायका हीं एक एकत्र ठिकाणीं ममतेनें रहातील आपले मरणानंतर कुटुंबांतील सर्व माणसें आपले वडील मुलास कुटुंबांतील मुख्य मनुष्य समजतील तर सदरील मृत्युपत्रांत मृत्युपत्र करणारानें आपली सर्व मालमिळकत स्थावर व जंगम आपले वडील मुलास दिली आहे, व त्यास अशी आज्ञा लिहून ठेविली आहे कीं, त्या नें आपले (मृत्युपत्र करणाराचे) उभयतां स्त्रियांस योग्य सन्मान द्यावा त्यांस अन्न वस्त्र द्यावे व दुसरे लहान मुलांस व मयताचे इतर मनुष्यांस योग्य रीतीनें पोसावे. आणखी त्यांत असें लिहिलें आहे कीं, घरांत तंटे बखेडे होऊं नयेत व सर्वांनीं आपले मार्गें शांततेनें व आनंदानें रहावे म्हणून हें मृत्युपत्र केलें आहे. असें असून जर आपले धाकटे मुलगे मृत्युपत्रांत लिहिल्याप्रमाणें न वागून निरा-

ठेच राहू लणतील तर वडील मुलास मृत्युपत्रांत दाखल केलेले दोन गांवचें उत्पन्न मिळावें व जसजसें उत्पन्न मिळेल तसतसें त्यानें आपले धाकटे भावास द्यावें, आणखी त्यानें आपले प्रत्येक भावास २५,००० रुपये द्यावे. नंतर मृत्युपत्र करणारानें आपले नातीस लणजे अपिले-न्टाचे मुलास तिचे लग्नाकरितां १३,००० रुपये देण्याचें ठरविलें आहे. आणि आपले मरणानंतर एक वर्षपर्यंत चालीप्रमाणें धर्मादाय व तीर्थयात्रा करण्यासाठीं ४०,००० हजार रुपये वेगळे काढून ठेविले आहेत. हल्लींचे कागदांत जें भाषांतर आहे त्यावरून हल्लींचे मुद्यास लागू असणारे असे मृत्युपत्रांतील शब्द, ज्यांसंबंधानें विद्वान वकिलांनें लक्ष पांचवावें असे सुचविले ते येणेंप्रमाणें आहेत. “वडील मुलगा नाना यानें उभयतां मातोश्रींचे अन्नवस्त्राची तजवीज ठेऊन त्यांस मोठ्या सन्मानानें वागवावें आणखी त्यानें आपले उभयतां धाकटे बंधूस आपले मुलाप्रमाणें मानून त्यांचें पालण करावें व माझे जुने नौकरांस त्याचे योग्यतेप्रमाणें वागवावें.”

मृत्युपत्र करणाराची मिळकत त्याची स्वसंपादित दिसते. सदरील मिळकत कांहीं गांव, पुष्कळ सरकारी नोटी व दुसरी जंगम माल मिळून आहे व ईस्ट इंडिया कंपनीकडून कांहीं पेन्शन असल्याबद्दल त्यानें दर्शविलें आहे. वकिलांनीं अशी तक्रार केली आहे कीं, मृत्युपत्रकारानें आपण ह्यात असतां आपलें स्त्रियांस जें जें दिलें तें अन्नवस्त्राएवजीं दिलें आहे असें नाही. वास्तविक त्यानें त्यांस जें दिलें तें सर्व जवाहीर दिलें आहे व तें निःसंशय पुष्कळ किमतीचें आहे. आणखी जर वादीचा हुकूम आहे असें झालें तर ही हायकोर्टानें जी रकम दिली ती वाजवीपेक्षां जास्त आहे अशीही तक्रार वकिलांनीं केली नाही जे बुद्दे आहेत ते सर्व सांगितलेच आहेत.

मुदतीचे कायद्याचे संबंधानें पहिल्या प्रभावदल विचार करणें असून सन १८५९ चा आक्ट १४ कलम १ ची रकम १३ अन्वये पोटगी, व त्याजबदल मार्गील सालचा पैसा या दोन्हीबदल दावा मुदतीबाहेर गेला हणून तकरार करण्यांत आली आहे ती येणेंप्रमाणें.—

“स्थायर किंवा जंगम मालमिळकत कुटुंबाची आविभक्त मालमिळकत आहे अशा सबवेनें तिचा हिस्सा घेण्याविषयीं किर्याद; आणि अन्नवस्त्राचा दावा मालमिळकतीचे वारशावर असेल. तेव्हां अन्नवस्त्राविषयीं किर्याद करणें ती बारा वर्षांचे मुदतींत करावी. मुदत मोजणें ती, खालीं लिहिलेले वेळापासून मोजावी, हणजे मालमिळकत आविभक्त हणत असतील ती ज्या मनुष्यापासून आल्याचें हणत असतील त्या मनुष्याचे मरणाचे वेळापासून मोजावी, किंवा ज्याचे मालमिळकतींतून अन्नवस्त्राचा दावा करीत असतील त्या मनुष्याचे मरणाचे वेळापासून मोजावी.” आणखी अशी तकरार करण्यांत आली कीं, मृत्युपत्र करणारानें अन्नवस्त्राची जबाबदारी मृत्युपत्रानें इस्टेटीवर ठेविली आहे मृत्युपत्रावरून मयताची सर्व मालमिळकत वडील मुलास देण्याची आहे याविषयीं संशय नाही, फक्त त्याजवरून इतकेंच होतें कीं, त्याचा भरंवसा कनिष्ठ मुलापेक्षां वडील मुलावर जास्ती होता असें दिसतें. अशा प्रकारे मुलास मालमिळकत देते वेळीं त्याणें त्याचे कनिष्ठ बंधूचे व आपले विधवांचे अन्नवस्त्राबदल हिंदुधर्मशास्त्राप्रमाणें हक्क पाहिले आहेत. कनिष्ठ बंधूकरितां त्याणें विशेष रीतीनें अमुक गांवचें उत्पन्न त्यांणीं व्यावें हणून ठराव केला असून, त्याणें आपले विधवांकरितां विशेष रीतीची तजवीज करून ठेविली नाही. त्याणें त्यांच्याविषयीं त्यांजल

(पुरवणी, इंदुप्रकाश.—तारीख २६ जानेवारी सन १८८०.)

हे पुस्तक सन १८६७ चा आक्ट २५ प्रमाणें नोंदें आहे.

पाळून त्यांचा मानमरातब चांगल्या रीतीने ठेवावा इतकेंच रुमाविलें आहे. त्याणें विशेष रीतीने आपल्या मालमिळकतीवर त्यांचा बोजा ठेविला नसून, फक्त प्रतिवादी याणें साधारणरीत्या हिंदुधर्मशास्त्राप्रमाणें जसा विधवांचा हक्क अन्नवस्त्र मागण्याविषयी आहे तसा आपल्या विधवांची अन्नावन्नावदलची जबाबदारी त्याचेवर ठेविली आहे. मृत्युपत्रानें आपण हिंदुधर्मशास्त्राचा नियम मोडतो असें त्यास वाटून त्याणें सदरील शर्त मृत्युपत्रांत लिहिली असावी. मृत्युपत्राचे आधारेनें पूर्वीचा दावा विधवांनीं आणून त्याचा आपणास उपयोग व्हावा असें त्यांचें म्हणणें होतें हें लक्षांत ठेविलें पाहिजे.

मृत्युपत्राचा अर्थ ह्या रीतीनें करणें बरोबर आहे असें जरी मानलें तरी लाईस असें वाटतें कीं, सदरील कायद्याची रकम १३ यांतील शब्दाप्रमाणें "अन्नवस्त्राचा दावा मालमिळकतीचे वारशावर असेल" असा विशेष रीतीचा हक्क उत्पन्न होत नाही म्हणून जें सर्वाडिनेट जज्जानें ठरविलेलें आहे तें बरोबर आहे.

सदर आकटाची भाषा स्पष्ट नाही. पुढील दोन्ही मुदतीचे कायदांमध्ये अन्नवस्त्राचे दाव्याची मुदत केव्हांपासून सुरू होते याजविषयी जीं कलमें केलीं आहेत तीं सर्वांशीं भिन्न आहेत. हिंदुधर्मशास्त्राप्रमाणें विधवेनें अन्नवस्त्र मागण्याचा हक्क हा तिजला ज्या ज्या वेळेस गरज पडेल त्या त्या वेळेस उत्पन्न होणारा आहे. अशा कामांत मुदतीचा आकट लागू करणें म्हणजे आपला हक्क शाबीद करण्याकरितां विधवेस अमुक मुदतींत किर्पाद करण्याची जरूरी पाडणें हें गैरशिस्त आहे. फक्त तिजला आपला हक्क राखण्याकरितां दावा आणणें अवश्य आहे या खेरीज त्या कायद्याची जरूरी नाही.

तिमाप्पाभट्ट वि. परमेश्वरी अमा (१) या मुकदमांतीं हकीकत

व हल्लीचे अपिलंतील मुकदमांतील मुद्दे जरी सर्वांशीं सारखे नाहींत तरी सर्वाडिनेट जज्जानें आपले ठरावांत काय तो हाच आधार दाखविला आहे. सर्वाडिनेट जज्जानें या आकटाचा जो अर्थ केला आहे त्यास बाधक असा ठराव एकादा दाखविण्यांत आला नाहीं.

हा मुद्दा पुष्कळ अंशीं महत्त्वाचा असतांही त्याचा उल्लेख हायकोर्टानें आपले ठरावामध्ये केला नाहीं ही मोठी आश्चर्याची गोष्ट आहे असें लार्ड साहेबांचें ह्मणणें आहे. आणखी जेव्हां एकादा अपिलेंट कांर्टानें केलेले ठरावावर अपील करितो त्या वेळेस कोर्टाचे ठरावामध्ये विहितें नाहीं अशा मुद्द्यावर जेव्हां तक्रार करितो तेव्हां तो मुद्दा ठरावामध्ये कां नाहीं यावर अपील कोर्टानें कारण दाखविणे योग्य आहे असें त्यांचें ह्मणणें आहे, ह्या मुद्द्याचा निश्चाल तक्रारीचे वेळेसही झाला असेल. ज्याअर्थी हायकोर्टानें ह्या मुद्द्यावर कांहीच कारण दाखविलें नाहीं त्याअर्थी त्यांनीं सर्वाडिनेट जज्जांचाच ठराव पतंत केला असें समजलें पाहिजे.

दुसरा मुद्दा असा होता कीं, मुलाचे जन्म विभक्त होऊन निराळे ठिकाणीं वादी राहिली असतां तिचा अन्नवस्त्राचा हक्क नाहींसा होतो. कारण कीं मृत्युपत्रामध्ये अशी एक अट आहे कीं, तिजें अन्नवस्त्र मिळण्याकरितां एकाच घरांत मुलाचे कुटुंबांशीं मिळून असलें पाहिजे. लार्ड साहेबांचे विचारास असें येतें कीं, मृत्युपत्रांत अशा प्रकारची अट आहे असें दिसून येत नाहीं ह्मणूनच साधारण हिंदु विधवेस जे हक्क असतात ते इजला असावे, ह्मणजे ती जरी वडिलार्जित घरापासून निराळी राहिली तरी तेवढ्यावरूनच तिचा योग्यतेप्रमाणें अन्नवस्त्र मिळण्याचा जो हक्क आहे तो नाहींसा होत नाहीं.

नंतर अशी तक्रार करण्यांत आली कीं, अन्नवस्त्राचें मागणें केलें व तें देण्याचें नाकारून केलें असें शाबीद केलें नाहीं सबब ही फियाद

चालू नये; विशेष रीतीने अन्नवस्त्रावदल मागणे केलें होत अशा विषयीं शाबिदी केली नाही; परंतु सर्वाडिनेट जज्जास असें दिसून आलें कीं, अन्नवस्त्र देण्याचें नाकबूल केलें; व हें ह्मणणें हायकोर्टानें नाकबूल केलें आहे असें नाही. आणि या कुटुंबाची सर्व हकीगत मनांत आणली असतां मुलानें अन्नवस्त्र देण्याचें अशा रीतीनें तहकबू केलें हांतें कीं, त्याचा अर्थ न देणें असा होता याविषयीं लार्ड साहेबांस कांहीं संशय नाही.

चौकशीच्या वेळेस जे मुद्दे निघाले होते त्यांचा ह्या वरील हकीगतीवरून निकाल होतो. आणि त्याजमुळें अपील शाबिद होत नाही असें लार्ड साहेबांस वाटतें; आणि राणी साहेबांस असें सुचवितां कीं, खालचे कोर्टाचा हुकूमनामा कायम करावा.

अपिलेन्ट तर्फे मुकत्यार मि. ब्रूमस, जेकीन्स आणि कंपनी.

अपील नंवर ३३ सन १८७८.

नामदार जस्टिस वेस्ट व पिन्ही साहेबांसमोर.

निकाल तारीख ६ माहे जानेवारी सन १८७९.

अपिलेन्ट—गणपतगीर गुरु भोळगीर अव्वल वादी.

विरुद्ध

रिस्पॉन्डेन्ट—गणपतगीर अव्वल प्रतिवादी.

हकाचा हुकूमनामा.—स्पेसिफिक रिलीफ आक्ट (सन

१८७७ चा आक्ट १) कलम ४२.

[मयत गोसाव्याची इस्टेट त्याचा आरण शिष्य आहें अशा सबबेनें प्रतिवादीचे कबज्यांत होती. वादीनं रुपये १० चे स्टॉपावर आ.

पण सदरचे गोसाव्याचे वास्तविक चेलें असून आणणास त्याणें पूर्वीच दत्तक घेतलें आहे अशा हक्काचा हुकूमनामा मिळण्याकरितां त्याणें फिर्याद आणली, ही अशा प्रकारची फिर्याद आणण्यामध्यें त्याचा वास्तविक उद्देश हा होता कीं, प्रतिवादी याचे कवज्यांत जो इस्तेत आहे तिजवर आपला हक्क शाबीद व्हावा.

ठाव.—स्पेशिफिक रिलीफ आक्ट (सन १८७७ चा आक्ट १) कलम ४२ अन्वये कौर्टास हक्काचा हुकूमनामा देण्याचा जो अधिकार आहे, तो सदरहू मुकदम्याचे हकीगतीवरून, वादीचे तर्फे चालवितां येत नाही. कारण तशा प्रकारें तो चालविला असतां वादीस कायद्याप्रमाणें रु.१० पेक्षां अधिक खर्चाचा स्टांप लागावयाचा असून फक्त रु.१० चे स्टांपावरच दावा मिळणार आहे, व असें झालें असतां स्टांप आक्ट चूकविण्यास मदत केल्यासारखें होईल.]

पुणें येथील फर्स्ट क्लास सबार्डिनेट जज्ज चिंतामण सखाराम चिटणीस यांचे निवाड्यावरून हें अपील झालें आहे. त्यांनीं दुसऱ्या किती-एक कारणांत वादीनें नुस्ता हक्काचा हुकूमनामा मिळविण्याकरितां फिर्याद आणित्ती आहे ती बरोबर नाही असें ठरवून फिर्याद काढून टाकिली.

या मुकदम्यांत वादीनें आपला हक्क शाबीद करण्याकरितांच फिर्याद केली ती सबार्डिनेट जज्जानें काढून टाकिली हें बरोबर आहे किंवा कसें हा मुख्य मुद्दा आहे.

अपिलेन्ट तर्फे वकील गोकुळदास यांची तक्रार कीं, मालमिळकत मिळण्याचा दावा न आणित्तां फक्त आपला हक्क शाबीद करण्याबद्दल

(पुरवणी, इंदुप्रकाश.—तारीख २ सैब्रुवारी सन १८८०.)

हे पुस्तक सन १८६७ चा भाव २५ प्रमाणें नोंदलें आहे.

फिर्याद करण्याचा वादीस पूर्ण अधिकार आहे. कलोबा विरुद्ध पादाण्या (१).

रिस्पांडेन्ट तर्फे वकील शांताराम नारायण यांचा जाब की, फक्त हक्काचा दावा मिळण्याचे सबबेने स्टॉपाचा कायदा चुकविण्याचा वादीचा हेतु असेल तेव्हा हक्काचा हुकूमनामा देणं बरोबर नाही, व हल्लीचे फिर्यादीत वादीचा असाच हेतु आहे. चोकलिंगा पेशामा विरुद्ध आचियार (२).

वेस्ट, ज.—या मुकदम्यांत फक्त हक्काचा दावा मिळण्याबद्दलची वादीची फिर्याद सर्वाडिनेट जज्जानें काढून टाकिली हें बरोबर केलें असें आह्मांस वाटतें. चोकलिंगा पेशामा विरुद्ध आचियार (३) या निवाड्यांतील हालोबे साहेब जज्जांचा ठराव या कोर्टानें गणपतराम बाबाजी विरुद्ध बाई सुरज (५) या दाव्यांत पसंत केला आहे, आणि कायद्यावरून सन १८७७ चा आक्ट नं. १ चें कलम ४२ यांत जमत प्रदर्शित केलें आहे तेंच वरील हालोबेच्या ठरावांत आहे. वादी या दाव्यांत खरोखर काय मिळवूं इच्छीत आहे हें उघड आहे. मयत भोलागीर याची इस्टेट मिळवूं इच्छीत आहे, ती इस्टेट हल्लीं प्रतिवादीनें मी त्याचा चेला अथवा वारस लौकिक पुत्र या नात्यानें आपले ताब्यांत ठेविली आहे. वादी हा आपण त्याणें आपल्यास पूर्वी दत्तक घेतलें म्हणून खरा शिष्य होऊं पहात आहे. जर त्याचें म्हणणें खरें झालें तर भोलागीरचे मरणापामून सर्व इस्टेटावर याची मालकी आहे असें समजलें पाहिजे. आणि असें झाल्यावर पुढें इस्टेटाचा ताबा मिळण्याकरितां हल्लींचे वादीनें फिर्याद आणिली, आणि प्रतिवादीनें त्यास हरकत

(१) इ. ला. रि. १ मुंबई पृ. २४८.; (२) इ. ला. रि. १ मद्रास ४०.; (३) इ. ला. रि., मद्रास ४०.; (४) स्पे. अ. ज. १७५ सन १८५७ छोपी जज्जमेंट सन १८७७ सालची पृ. ३४५.

केली तर त्या दाव्यांत जरी वरील मुद्दा एवढा एकच असा नसला तरी मुख्य मुद्दा हाच होईल, लणजे भोलागीरचे मरणापासून वादो हा इस्टेटीचा मालक आहे. आतां वास्तविकरीत्या हल्लींचे दाव्याचा निकाल वादीतर्फेने झाला आणि त्यावर लिहिल्याप्रमाणे ताचा घेण्याची फिर्याद आणि ली तर प्रतिवादी हरकत करणार नाही. आतां असे झाल्याने वादीस कायद्याप्रमाणे ज्यास १४५० रुपये अथवा तितक्याच सुमाराने रुपये पडावे त्या दाव्यास १० रुपये पडून वादीस दाद मिळावी असें होईल. हल्लीं आमच्या पुढें जो दावा आहे अशा प्रकारचे दाव्यांत हक्काचा हुकूमनामा देणें लणजे त्याचा परिणाम स्टांपाचे कायद्यास चुकविणें असा होतो, तर अशा वेळीं कोर्टांनीं आपले मर्जीचा हवा तसा उपयोग करावा अशी त्यांस जी परवानगी आहे तिचा वाजवी उपयोग होत नाही, याकरितां आम्ही खर्च सुद्धां हुकूमनामा कायम ठेवितों.

नादारीची शाखा.

नामदार जस्टिस सार्जंट व मेलव्हिल साहेबांसमोर.

निकाल तारीख २८ माहे मार्च सन १८७९.

नरशी केशवजी नादार, याचे नादारीचे कामामध्ये

प्रघात.—इंडियाचा नादारीचा आक्ट (११ व १२

व्हिक्टोरिआ, चापटर २१) कलम ३६.—

कलम ३६ प्रमाणे साक्षीस समन्स

झाले असतां, साक्षीदाराकरितां

बारिस्टर हजर होणेचा हक्क.

[इंडियाचे नादारी आक्टाचे कलम ३६ प्रमाणे साक्षीदाराची साक्ष घेणे करितां समन्स झाले असतां, त्याजला आपलेकरितां बारिस्टर

हजर करण्याचा हक्क नाही. आपलेकरिता वारिस्टर हजर झाला असतां चालतो असे ठरावियाचें काम जज्याचे मर्कत आहे.]

इंडियाचे नादारी आक्टाचें (११ व १२ विन्टोरिया, चॅम्पट्ट २१) कलम ३६ प्रमाणें आफिशियल असायनीनें तारीख १५ माहे फेब्रुआरी सन १८७९ रोजीं केशवजी नाईक (नादाराचा बाप) याची साक्ष व संवत १९३४ सालचे सदरहू नादार याचे संबंधानें जो व्यापार चालला असेल त्या संबंधाचे हिशोब व दस्तऐवज असे हजर करण्याकरितां हुकूम मिळविला.

सदरहू हुकुमअन्वये केशवजी नाईक हा त्या कामांत साक्ष देण्यास तारीख ३ माहे मार्च रोजीं म्यतां हजर झाला.

मि. ल्यांग बारिस्टर यांणीं असे कळविलें कीं, मी साक्षीकरितां हजर झालों आहे.

मि म्याकफरसन बारिस्टर आफिशियल असायनी तर्फे हजर होऊन अशी तक्रार केली कीं, साक्षीदारास आपले बारिस्टर हजर करण्याचा अधिकार नाही, आणि ह्या मुद्यावर मि. जस्टिस नार्मन यांणीं जो ठराव केला तो इंडिया नादारी आक्ट (मिलेट आणि क्लार्क) कलम ३६ याजवरील टिपेंत आहे तो दाखविला आहे.

ल्यांग बारिस्टर यांणीं नेलिट मोहनदास (१) नादार याचे कामांत जस्टिस पोनटिफेक्स याणें जो ठराव केला तो दाखविला.

जस्टिस बेली यांणीं ठराव केला कीं, आपलेकरतां बारिस्टर मार्कत साक्षीदारास हजर राहतां घेत नाही.

ह्या ठरावावर केशवजी नाईक यानें अपील केलें; व ते अपील चौकशीकरितां जस्टिस सारजन्ट व जस्टिस मेलव्हिल यांचे पुढें निघालें. तारीख २८ मार्च रोजीं, अडव्होकेट जनरल (आन. ज. म्यारिएट)

आणि ल्यांग बारिस्टर हे अधिलेन्ट तर्फे हजर होऊन त्यांणीं तक्रार केली कीं, प्रथमदर्शनी साक्षीदारास वारिस्टरमार्फत हजर होण्याचा हक्क नाहीं; परंतु मुकदम्याचे स्वरूपावरून त्यामध्ये साक्षीदाराचा संबंध असेल तेव्हां त्यास हजर करण्याचा अधिकार आहे. आफिशियल असायनी- चें असें ह्मणणें आहे कीं, पहिलें, हा साक्षीदार नादाराचा भागीदार होता; दुसरें जर साक्षीदार त्याचा भागीदार नसेल तर नादाराचे इस्टे- टीचा तो देणेदार आहे. वास्तविकरीत्या साक्षीदाराकरितां बारिस्टर यास हजर राहण्याचा अधिकार आहे. (नोटील मोहनदास (१) याचे कामांतील ठराव पहा). तें केलें ह्या हरकतीचा निकाल हो- ष्यासारखा आहे. विशेष जरूरी दिसल्यास साक्षीदाराची पुन्हा जबानी घेण्याचा अधिकार आहेच. इंडियाचे नादारीच्या आक्टाचें कलम ३६, व सन १८६२ चे इंग्लिश कंपन्यांचे आक्टाचें कलम ११५ हीं सारखींच आहेत, ह्मणून इंग्लिश कंपन्यांचे कायद्याप्रमाणें जेव्हां साक्षीदाराची जबानी घेण्याबद्दल हुकूम मिळविला असेल तेव्हां साक्षी- दारास आपले करितां वारिस्टर व सालीसिटर यांस हजर करण्याचा हक्क आहे. ब्रीच लोडींग आर मोअरी कंपनी (२) याचे कामांतील ठराव पहा. दिवाळखोर याचे प्रचाराविषयी, ३ सेलफोर्ड आन व्याकर- पशी पृ. ३०८ याजवर लिहिलें आहे. एकतर्फी पारन्स (३) एकतर्फी वाडेल (४) व आणखीही त्यांणीं टोवसे (५) याचे कामांतील ठराव दाखविला.

(१) ११ बंगाल, ला. रि. अपिन्डिक्स. ३३, (२) ला. रि. ४ एक्स. ४५३ (३) अक्ट २०४ व्याकृता ९०; (४) ला. रि. ६ च्या. उ. ३२०; (५) एन्. टी. एन. एस ६१३.

(पुरवणी, इंदुप्रकाश.—तारीख ९ फेब्रुवारी सन १८८०.)

हे पुस्तक सन १८६७ चा भाग २५ प्रमाणें नोंदलें आहे.

म्वाकफरसन आणि जारडोन अफिशोअल असायनीकारितां वारिस्टर यांणी जाव दिला कीं, इंडियाचा नादारीचा आक्ट व इंग्लिश आक्ट सदरील दाखविलेला या दोहोंमध्ये फरक आहे. इंडियाचे नादारीचे कायद्याचें कलम ३६ याजमध्ये असें सांगितलें आहे कीं, ह्या कामांतील साक्षीदार इतर साक्षीदारांप्रमाणेंच आहेत. त्यांचो साक्ष घेणें तो "ज्या रीतीनें इतर साक्षीदारांची साक्ष घेतात त्याचप्रमाणेंच घ्यावी." दिवाणी मुकदम्यांतील साक्षीदारास आपल्याकरितां वारिस्टर हजर करतां येत नाहीं. एकतर्फी स्कोफील्ड (१) याचे मुकदम्यावरून असें दिसतें कीं, ह्या कामांतील साक्षीदारास दिवाणी मुकदम्यांतील साक्षीदाराप्रमाणें वागविल्याचें दिसतें. (वारिस्टरानीं मुंबईचे नादारीविषयीं जे नियम आहेत त्यांतील ठराव ४० नंबरचा दाखविला.) सन १८७२ चा आक्ट १ कलम १३२ वरून इंडियांतील साक्षीदाराचा पुष्कळरीतीनें वचाव केला आहे. त्रिच लोडिंग आरमोरी कंपनी इचे कामांत साक्षीदाराकरितां जो वारिस्टर हजर केला होता त्याचें कारण त्या साक्षीदाराची साक्ष जज्जासमोर झाली नसून कनिष्ठ अंमलदारासमोर झाली आहे, हणून परवानगी मिळाली होती. परवानगी देण्याचा अधिकार जज्जाचा आहे. हल्लींचे कामांत जज्जाचे मताप्रमाणें ठराव झाला आहे.

सारजन्ट ज. आह्लांस वाटतें कीं, इन्डियन इनसाल्हन्ट आक्ट कलम ३६ अन्वये साक्ष देण्याकरितां जो साक्षीदार हजर राहतो तो कोणत्याही दिवाणी कज्जांतील साक्षीदाराप्रमाणेंच समजला पाहिजे, आणि नादार इसम व त्याचे विरुद्ध असलेले सावकार मात्र वकिलाचे मार्फत हजर राहण्यास पात्र आहेत. तथापि हल्लींचे कज्जासारखे मुकदम्यांत अब्रूकरितां साक्षीदाराचे तर्फे वकिलानें येऊन काम चालविण्यास परवानगी देण्याची बहिवाट इंग्लंडांत सुरू झाली

असावी हें स्पष्ट आहे; परंतु ह्या कोर्टांत तशी वहिवाट नाही, त्यामुळे साक्षीदारास (इंग्लदांत जर काउन्सलची मदत कदाचित् घेतां आली असती तर) काउन्सलची मदत हक्कांनं घेतां येत नाही. लणून हें अपील आली काढून टाकितों. तथापि विशेष कारणांवरून वारिस्टर यांस हजर होण्यास परवानगी व्यावी, व हल्लींचे मोकदम्यांत तशीं कारणांही आहेत असें आह्मांस वाटते.

अपील काढून टाकिलें.

अपिलेन्ट तर्फे अटर्नी—हारन, क्लिव्हलंड आणि लिटल.

आफिशल असायनी तर्फे अटर्नी—जेफरसन आणि पेन.

स्पेशल अपील नंबर २५९ सन १८७४.

सर एम. आर. वेस्ट्राप नाइट चीफ जस्टिस व जस्टिस
केम्बाल यांचे समोर.

निकाल तारीख १४ माहे मार्च सन १८७९.

अपिलेन्ट:—गोपाल नरहर सप्रे अज्ञान अव्वल वादी.

विरुद्ध

रिस्पॉन्डेन्ट:—हणमंत गणेश सप्रे आणि गणेश रामचंद्र सप्रे. अ. प्रतिवादी.

हिंदुधर्मशास्त्र.—मुलीचे अथवा बहिणीचे मुलाचे दत्तविधान—लिंगायत.

[ब्राह्मण, क्षत्रिय आणि वैश्य ह्या जातींत मुलीचा अथवा बहिणीचा मुलगा अगर नात्याचे संबंधानें ज्या स्त्रीशीं दत्तक घेणारास विवाह करितां येत नाही अशा दुसऱ्या कोणत्याही स्त्रीचा मुलगा दत्तक घेण्यास बिलकुल आधार नाही व त्यास तसा मुलगा घेतांही येत नाही

असा सर्व साधारण नियम आहे. या तीन जातींमधील कोणत्याही जातीत अथवा विशेष देशांत याचे उलट एकादी विशेष चाल आहे असा पुरावा करण्याचा बोजा तशी चाल नाही असे लक्षणाराचे शि-
रावर आहे.

“एकदां घडलेली गोष्ट बदलतां येत नाहीं” ही जो कायद्याची ठराविक लक्षण आहे ती केव्हां केव्हां लागू असते याचा विचार केला आहे.

लिगायत हे वैश्य जातीचे नसून गुरू जातीचे आहेत.

स्मालकाजकोर्ट रिफरन्स नंबर १३ सन १८७८.

नामदार जस्टिस मेलव्हिल आणि वेस्ट यांचे समोर.

निकाल तारीख १७ माहे दिजंबर सन १८७८.

दामोदर पुरषोत्तम वादी.

विरुद्ध

ईश्वर जेठा प्रतिवादी.

बजावणी.—बेलीफ—नाझर.—घराचा अगर दुकानाचा अथवा

जागेचा आंतलि अथवा बाहेरील दरवाजा उघडणे.—दि-

वाणी काम चालविण्याचा कायदा (सन १८७७

चा आक्ट १०).

[कायद्यावरून बेलीफ अथवा नाझर याजला जप्त करण्याचे कामीं दुकानाचा दरवाजा उघडण्याचा जो अधिकार होतो तो नवीन दिवाणी कायद्याचे कलम २७१ (सन १८७७ चा आक्ट १०) यांवरून बदलला गेला नाही.]

हा रेकॉर्ड्स अमदावाद येथील स्मालकाज कोर्टाचे जज्ज खान ब-
हादूर सी. एम. करशेटजी यांणी पाठविला; त्यांतील हकीगत व ठराव
करण्याचा प्रश्न हा होता कीं:-

“सदरील लिहिलेले फिर्यादींत हुकूमनामा मिळण्याचे पूर्वी प्रतिवादी-
ची जंगम मिळकत जप्त करण्याविषयी हुकूम मिळविला होता, (दिवाणी
काम चालविण्याचे कायद्याचे कलम ४८४ प्रमाणें). व वादी यानें
असा अर्ज केला कीं, प्रतिवादी याचा माल जप्तीस मिळण्याकरितां
कोर्टाचे नाशर यास दुकानाचा बाहेरील दरवाजा उघडण्याची परवान-
गी मिळावी ह्मणून”.

कोणचेही पक्षकारतर्फे वकील हजर नव्हते, परंतु कोर्टानें हुकूम
केल्यावरून मि. घनश्याम नीलकंठ यांणी वादीकरितां तकरार केली, व
शांताराम नारायण वकील यांणी प्रतिवादीकरतां काम चालविलें.

मेलव्हील ज. सन १८७७ चा भाक्ट १० याचें कलम २७१
यांत असें सांगितलें आहे कीं “ह्या कायद्याचे आधारें अंमलदारास जं-
गम माल धरण्याची परवानगी अथवा हुकूम झाला असून त्याजला
एकादे घरामध्यें अथवा खोलींत गेला असतां ज्या ठिकाणीं तो माल
आहे असें त्यास वाटत असेल अशा एकाद्या बंद केलेले ठिकाणाचें दार
उघडण्याची परवानगी आहे.” त्याजला घरांतील एकादे खोलीचें दार
उघडण्याची स्पष्ट रीतीनें परवानगी आहे यावरून एकादे घराचे बाहे-
रील दार उघडण्याची बेलीफ यास बंदी आहे असा अर्थ करण्याविषयीं
आह्मांसमोर तकरार झाली आहे; परंतु आह्मांस हें ह्मणणें बरोबर
दिसत नाहीं. सन १८७७ चा भाक्ट १० ज्या वेळेस मंजूर झाल
त्या वेळेस एकादे राहते घराचा बाहेरील दरवाजा उघडण्याचा जरी

(पुरवणी, इंदुप्रकाश.—तारीख १६ फेब्रुवारी सन १८८०.)

हें पुस्तक सन १८६७ चा भाक्ट २५ प्रमाणें नोंदलें आहे.

बेलीफ यास अधिकार नाही तरी त्याजला एकादे दुकानाचा अथवा वखा-
रीचा दरवाजा उघडण्याचा अधिकार इकडील मुलखांत आहे. बाई कुवर
विरुद्ध वेणीदास (१) सौदामिनीदासी विरुद्ध जगेश्वरसुर (२). सदरील
दोन्ही मुकदम्यांमधील पहिल्या मुकदम्यांत ह्या कोर्टाचे चीफ जस्टिस
यांनी आपले असे मत प्रदर्शित केले आहे की, कायदे करणारे मंड-
ळीचा उद्देश अशा तऱ्हेचे कामांत बेलीफचा अधिकार कमी करण्या-
चा नसून जास्ती वाढविण्याचा आहे. ह्या तऱ्हेचे कामासंबंधी
जेव्हां कायदे करणारे मंडळीने विचार केला तेव्हां हायको-
र्टाचे ठरावाचा त्यांणी विचार केला होता असे धरले पाहिजे. कायद्यावि-
षयी कोर्टाने आपले मत प्रदर्शित केले तें जर कायदे करणारे मंडळीस
पसंत पडले नसतें, तर त्यांणी उघड रीतीने ठराव केला असता; ज्या
कामांत कायदे करणारे मंडळीने आपला उद्देश स्पष्ट रीतीने लिहिला
नसेल त्या ठिकाणी कोर्टास आपले मत देण्यास सवड ठेविली नसती
असे दिसते. आतां कलम २७१ याजमध्ये बाहेरील दरवाजा उघडण्या-
विषयी बेलीफ यास अधिकार आहे अशाविषयी कांहीं लिहिले नाही
त्याअर्थी त्याचा अर्थ कोर्टाचे ठराव अशा कामांत काय आहेत हे त्या
कायदे करणारे मंडळीस माहित असून त्याविषयी, ज्याअर्थी त्यांणी कांहीं
लिहिले नाही त्यापेक्षा जास्ती ठराव करण्याची जरूरी दिसली नाही
असे त्यांस वाटून त्यांणी स्पष्ट रीतीने ठराव केला नाही. दुसऱ्या
अर्थी असे आहे की, घराचा बाहेरील दरवाजा उघडण्यास जशी बंदी
आहे तशी आतील जागेचा दरवाजा उघडण्यास त्यास बंदी आहे असे
जर कायदे करणारे मंडळीचे मनांतून तसे ठरविण्याचे असते तर त्यांणी
उघड रीतीने कायद्यामध्ये ठराव केला असता; असेही होण्याचा

(१) ८ मुंबई, हा. को. रि. १२७; (२) ५ बंगाला, ला. रि. अ. २७, तीच १३

संभव आहे कीं, कलम २७१ यांतील शर्त जी दुसरे रकमेमध्ये (नव्या कायद्यांत असली पाहिजे) सांगितली आहे ती आणि देशरिवाजाच्या वहिवाटीप्रमाणें बेलीफनें अमुक खाजगी जागेस मान दिला पाहिजे; परंतु हे सर्व तर्क आहेत ह्मणून पुष्कळ दिवसपर्यंत जो कायदा चालला त्याच्या विरुद्ध कायदानें ठराव केला आहे असें ह्मणणें असा ठराव स्पष्ट रीतीनें असल्याशिवाय अथवा त्याच तऱ्हेचा अर्थ उघड रीतीनें असल्याशिवाय आली तसा ठराव करूं इच्छीत नाहीं.

स्मालकॉज कोर्टाचे जज्जाचे प्रश्नास आमचें उत्तर असें आहे कीं, पूर्वीचे कायद्यांत ज्या शर्ती होत्या त्या सन १८७७ चा आक्ट १० कलम २७१ याणें बदलल्या गेल्या नाहीत आणि जप्ती करण्याचे कामी दुकानाचा दरवाजा उघडण्याचा बेलीफ याजला अधिकार आहे.

स्मालकॉज कोर्ट रेफरन्स फिर्याद नंबर १६०८

सन १८७८.

नामदार चीफ जस्टिस वेस्ट्राप व जस्टिस ग्रीन यांचे समोर.

निकाल तारीख २९ आणि ३० माहे नवंबर सन १८७८.

सुरतराम भाई वादी.

विरुद्ध

ग्रेट इंडियन पेनिन्सुला रेलवे प्रतिवादी.

रेलवे कंपनी.—सन १८५४ चा आक्ट १८ कलमें ११

आणि ४३.—वाहणारे.—पुरावा पुराव्याचा बोजा.

[प्रतिवादी यांनी मद्रास रेलवेजवळ मालाच्या येट गाड्या नेण्याचा करार केला व पुणें येथील वादीचे मुखत्यार यांचे कडून ज्वारीच्या तीस गोण्या बेलारी स्टेशनावर नेऊन वादीचे तेथील मुखत्यार यांस देण्या-

चे कराराने घेतल्या. पुणे येथील वादीचे मुखत्याराने माल दिल्या-
 बद्दलचे चिटीवर सही केली त्या चिटीमध्ये पुढे लिहिलेली शर्त त्या-
 जला माहित होती.—“दुसऱ्या रेलवेच्या स्टेशनावर थेट माल पाठवि-
 ष्याची तजवीज केली आहे त्यासंबंधी नियम व कायदे व दर व दस्तुऱ्या
 त्या त्या रेलवेच्या संबधाने जो माल जाईल त्याजबद्दल जबाबदारी आहे.”
 पुण्यास जे ज्वारीचे गोण प्रतिवादीचे डब्यांत भरले ते डबे रायचूर
 येथे गेल्यावर ते ज्वारीचे गोण मद्रास रेलवेचे डब्यांमध्ये भरले. त्या
 गोणांपैकीं एक गोण हरवला; परंतु बाकीचे २९ गोण बेलारीचे स्टेश-
 नावर तारीख १९ सप्टेंबर सन १८७७ रोजी चांगल्या स्थितीमध्ये
 उतरले गेले. प्रतिवादी यांनीं अथवा मद्रास रेलवेनें सदरील गोण देण्या-
 करितां तयार आहेत असें मालधन्यास कळविलें नाहीं किंवा त्याजला
 ते गोण मिळाले नाहींत. वादी यानें त्या गोणांची किंमत मिळण्या-
 करितां फिर्याद केली. प्रतिवादी यांनीं पहिली तक्रार अशी केली कीं,
 वादी प्रतिवादी यांच्या मधील जो करार होता तो त्यावेळेस मद्रास रेलवेचे
 त्या वेळेचे जे नियम होते त्या नियमाप्रमाणें जेव्हां त्यांनीं ते गोण
 बेलारी स्टेशनावर उतरले त्यावेळेस तो करार पुरा झाला; दुसरी तक्रा-
 र अशी कीं, बेलारी येथील वादीचा मुखत्यार याणें मालाविषयीं मागणें
 न करतां ते गोण तसेच स्टेशनचे दहीत पाऊस पडून खराब होऊं
 दिले आणि कलेक्टरचे हुकुमानें ते गोण नोवेंबर महिन्यामध्ये जाळले
 गेले. मद्रास रेलवे कंपनीनें सदरील नियम पुढें लिहिलेले जाहिरातीनें
 प्रसिद्ध केले:—“मद्रास रेलवे कंपनी जाहिरातीनें असें कळवितें कीं,
 कंपनीचे गाड्यांमधून धान्य येऊन तें उतरल्यानंतर त्याची खराबी
 अथवा नुकसानी भरून देण्यास जबाबदार नाहीं. प्रतिवादी यांनीं सद-
 रीं लिहिलेले नियम वादीबरोबर करार केला त्यावेळेस जो मालाची
 चिटी दिली तिजवर ते लिहावयाचे होते.

ठराव.—सदरील जाहिरातीनें प्रतिवादीचा बचाव होत नाहीं; कारण कीं, ते ठराव सन १८५४ चा आक्ट १८ कलम ४३ याचे प्रमाणे नाहींत व ते सरकारानें मंजूरही केले नाहींत, आणि ते मद्रास रेल्वेचे सर्व स्टेशनावरून डकविलेले नाहींत, याजमुळे वादी बांधला जात नाहीं इतकेंच नव्हे; परंतु वादी किंवा त्याचे मुखत्यार यांणीं ज्या वेळेस प्रतिवादीवरोवर करार केला त्या वेळेसही सदरील करार दाखविले नाहींत.

शंका—वादी अथवा त्याचे मुखत्यार यांनीं ज्या वेळेस मालचिटी केली त्यावेळेस त्यास असें माहीत होतें कीं, त्या नोटीशीवरून सन १८५४ चा आक्ट १८ कलम ११ यांत लिहिलेले शर्तीचे उलट अर्थ होता; अथवा तें कलम व नोटीस अशी एकदम वाचली असतां त्याजल माहीत होतें कीं काय? कीं ती नोटीस सदरील कलमानें नियमित रीतीनें लागू होते असा त्या कलमाचा अर्थ होईल काय?

ठराव.—सदरील लिहिलेलें धान्य नमूद केलेलें स्टेशन बेलारी येथें येऊन दाखल झालें हें सिद्ध आहे. सदरहू माल येऊन पांचल्यानंतर तो योग्य वेळांत वादीला देण्यास तयार होता असा पुरावा करण्याचा बोजा प्रतिवादीवर आहे. योग्य वेळांत वादी माल घेण्यास तयार होता असा एकादा अर्जही दाखल केला नाहीं.

नमूद केलेले स्टेशनावर माल येऊन पडल्यास तो मालकास पांचे पर्यंत तो चांगल्या रीतीनें ठेवण्याची जबाबदारी रेल्वे कंपनीवर आहे व नंतर तो माल योग्य वेळांत नेण्याचें काम मालकाचें आहे.

ठराव.—कंपनीचे मुखत्यार अथवा चाकर यांचे हयगईनें अगर गैर वर्तणुकीनें मालास नुकसानी झाल्यास ती नुकसानी भरून देण्याची

(पुरवणी, इंदुप्रकाश.—तारीख २३, फेब्रुवारी सन १८८०.)

हे पुस्तक सन १८६७ चा आक्ट २५ प्रमाणे नोंदले आहे.

जवाबदारी कंपनीवर कोठपर्यंत आहे हें सन १८५४ चा आक्ट १८ कलम ११ यांत सांगितलें आहे.]

स्मालकाँज कोर्ट रेफरन्स नंबर १६ सन १८७८.

नामदार ची. जस्टिस मेलव्हिल आणि केम्ब्राल यांचे समोर.

निकाल तारीख २१ माहे जानेवारी सन १८७९.

मुरलीधर, व वासुदेव हे अज्ञान, त्यांचें पालन करणार व } वांशी.
आई राधाबाई }

विरुद्ध

भुगडू व बालकृष्णा प्रतिवादी.

अज्ञान.—सन १८६४ चा आक्ट २० कलम २ —

कायदा.— दिवाणी काम चालविण्याचा

कायदा—(सन १८७७ चा आक्ट

१०)—कलम ४४०.

[सन १८७७ चा आक्ट १० याजवरून सन १८६४ चा आक्ट २० बदलला गेला नाही. ह्मणून ज्यावेळेस आपले अज्ञान मुलांचे मालमिळकतीचा कत्रजा घेण्याकरितां विधवा फिर्याद करते त्यांत असा टराव करणें जरूर आहे कीं, सर्व मालमिळकत रु. २५० हून जास्त किमतीची असेल तर सन १८६४ चा आक्ट २० कलम २ प्रमाणें सरटिफिकीट तिणें घेतलें पाहिजे, व कोर्टास असा अधिकार आहे कीं, (मुदतीचे कारणासाठीं) एकदम ती फिर्याद दाखल करून सन १८६४ चा आक्ट २० प्रमाणें ती सरटिफिकीट मिळवीपर्यंत तकूत्र ठेवावी.

विहजकोर वि. जोजीभाई (१) हा मुकदमा लागू आहे.

खानदेश जिल्ह्यापैकी यावदचे सेकंड क्लास सर्वाडिनेट जज्ज व स्मालकाज कोर्टाचा अधिकार असणारे जज्ज गोपाळ अमृत यांणी हा मुकदमा हायकोर्टाचे अभिप्रायाकरिता पाठविला.

ही फिर्याद हिंदु विधवा राधाबाई हिणें आपले अज्ञान मुलगे मुरलीधर व वासुदेव ह्यांचें पालन करणारी अशा सबबेनें प्रतिवादी सुपडू व बीळकृष्णा याजकडून तारीख २४ माहे जुलई सन १८७५ रोजचे कर्ज-खतावरून मुदल व व्याजसह रुपये ३९८४ वसूल होण्याकरितां आणली. आपले अज्ञान मुलगे यांचें पालन करणारी राधाबाई हिजला सन १८६४ चा आक्ट २० कलम २ प्रमाणें वहिवाटण्याचें अशा प्रकारचें सर्टिफिकेट मिळाल्याशिवाय ती फिर्याद करूं शकते कीं काय हा प्रश्न सर्वाडिनेट जज्जानें पाठविला. त्यानें ठराव केला कीं, सन १८७७ चा आक्ट १० कलम ४४० अन्वये सदरहू प्रकारचें कोणतेही तऱ्हेचें सर्टिफिकेट नसलें तरी ती फिर्याद करूं शकेल. कोणतेही पक्षकार तर्कें बारिस्टर अथवा वकील हजर नाहींत.

कोर्टाचा ठराव.—सन १८७७ चा आक्ट १० वरून सन १८६४ चा आक्ट २० याजमध्ये फेरबदल झाला नाहीं. हल्लींचे फिर्यादीवरून आपले अज्ञान मुलांकरितां राधाबाई ही त्यांची मिळकत इस्टीदाखल आपले कबजांत घेण्यास पहात आहे असें होतें. जर त्यांची सर्व इस्टेट रुपये २५० होऊन जास्ती असेल तर तिजला सन १८६४ चा आक्ट २० कलम २ प्रमाणें वहिवाट करण्याचें सर्टिफिकेट तिजजवळ असलें पाहिजे. सर्वाडिनेट जज्जास जरूर दिसेल तर (मुदतीचे कायद्याचेसंबंधानें) एकदम फिर्याद दाखल करावी आणि राधाबाई हिजला सन १८६४ चा आक्ट २० प्रमाणें सर्टिफिकेट मिळाल्यापर्यंत पुढील चौकशी तकूब ठेवण्याचा अधिकार आहे. पहा विज्ज-कोर वि. जीजीभाई.

सेकंड अपील नंबर २२३ सन १८७८.

नामदार चीफ जस्टिस वेस्ट्राथ आणि जस्टिस वेस्ट
यांचे समोर.

निकाल तारीख २२ माहे सप्टेंबर सन १८७८.

अपिलेन्ट—हरिभट अव्वल वादी,
विरुद्ध

रिस्पॉन्डेन्ट—दामोदरभट अव्वल प्रतिवादी.

हिंदुधर्मशास्त्र.—वारसा.—मुलीची मालमिळकत.

[हिंदुधर्मशास्त्राप्रमाणें ज्या मुलीला बापाची मालमिळकत मिळते, व त्या मुलीस संतति नसेल तर तिजला जी मालमिळकत मिळाली असेल; ती मालमिळकत आपले हयातीमध्ये वक्षीस देण्यास अथवा मृत्युपत्रानें देण्यास तिजला अधिकार आहे. आणि असें वक्षीस मिळणारास सदर मालमिळकत जरी तिचे वारस अथवा तिचे बापाचे वारस असेल तरी, त्यांचे विरुद्ध घेण्याचा अधिकार आहे.]

हें सेकंड अपील धारवाडचें फर्ट क्लास सर्वाडिनेट जज्ज गो. गो. पाठक यांणीं हावरीचे सेकंड क्लास सर्वाडिनेट जज्ज मंजूनाथ विठ्ठल यांणीं जो हुकूमनामा केरून कायम केला त्या ठरावावर होतें.

हरिभट याणें दामोदरभट मयत झाल्यामुळें जी स्थावर मालमिळकत त्याची राहिली तिजवर आपला हक्क ठरवून घेण्याकरितां ही फिर्याद आ-
णली. ती अशा करितां कीं, सदरहू मालमिळकतीस वारस, दामोदरभट यास कोणी पुरुषसंतति नसून तो मयत झाला; परंतु एक मुलगी सुब्रवा ह्मणून होती, तीही हल्लीं मयत झाली आहे, सबब आपण दामोदरभट याचे जवळचे वारस आहों, याजकरितां आपणास त्या स्थावर मिळक-
तीचा कबजा मिळाला पाहिजे. प्रतिवादीनें कैफियत दिली त्यांतील

एक तक्रार अशी होती कीं, आपणास सुबव्वा हिणें मृत्युपत्र करून दिलें आहे याजकरितां आपण त्या मिळकतीचे मालक झालों आहां. खालील दोन्ही कोर्टांनीं वादीचा दावा अशा कारणावरून रद्द केला कीं, ही मिळकत सुबव्वाचें स्त्रीधन आहे, व जांपर्यंत तिचे नवव्याचे वारस जिवंत आहेत तांपर्यंत तिचे बापाचे वारसाचा हक्क पोंचत नाहीं. असे मुकदम्यांतील हकीमतीवरून ठराविलें.

शामराव विठ्ठल० अपिलेन्ट तर्फे वकील यांणीं तक्रार केली कीं, हिंदुधर्मशास्त्राप्रमाणें मालमिळक वापाकडून जी मुलीला मिळणें आहे ती ठरीव असते, व ती मयत झाल्यावर तिचे स्वतांचे वारसास हक्क न पोंचतां तिचे बापाचे जे वारस असतील त्यांस वारसाचा हक्क पोंचतां. ह्मणून खालचें कोर्टांनीं वादीचा दावा रद्द करण्यांत चूक केली.

घनश्याम निळकांट रिस्पांडेन्ट तर्फे वकील यांणीं जाब दिला कीं, सुबव्वा हिचा बाप पुरुषसंततीचांचून मयत झाला सबब त्याचे स्थावर मिळकतीची मालक त्याची मुलगी झाली; यामुळें तिणें जशी मृत्युपत्रानें व्यवस्था केली आहे त्याप्रमाणें करण्यास तिजला पूर्ण अधिकार आहे. मृत्युपत्राविषयीं अपिलेन्ट याणें तक्रार केली नाहीं. प्राणजीवनदास तुळशीदास वि. देव कुवरवाई (१) गंगाराम वि. बाळीआ. (२) हे मुकदमे ह्या कज्जास लागू आहेत.

वेस्ट्राप ची. ज. सुबव्वा हिणें मृत्युपत्र करून दिलें याजविषयीं तक्रार नाहीं. आणि सुबव्वा ही दामोदरभट्ट याची मुलगी असल्यामुळें

(१) १ मुंबई. हा. को. रि. पृ. १३०; (२) को. अ. नं ५१९ सन १८७१
खालील जज्जमेंटें सन १८७८ सालचीं पृ. ३१.

(पुरवणी, इंदुप्रकाश.—तारीख १ मार्च सन १८८०.)

हे मुकदमे सन १८६७ चा भाग २५ प्रमाणें नोंदले आहे.

• तो त्याचे स्थावर मालमिळकती (१) ची मालकीण झाली आहे, आणि तिजला संतति नसल्यामुळे तिणें आपल्या हयातीमध्ये त्या मालमिळकतीचें जें बक्षीस केलें अथवा मृत्युपत्रानें बक्षीस (२) करून दिली. सवत्र प्रतिवादी हा त्या बक्षिसाचा मालक झाला असल्यामुळे जरी तिचे स्वतांचे वारस अथवा तिचे बापाचे वारस असले तरी त्याजला पूर्ण अधिकार आहे. या कारणावरून आर्ली रुस्ट क्लास सर्वाडिनेट जज्जाचा हुकुमनामा खर्चसुद्धां कायम करितों.

रेग्युलर अपील नंबर ३१ सन १८७८.

नामदार जस्टिस वेस्ट व जस्टिस पिन्ही यांचे समोर.

निकाल तारीख ४ डिसेंबर सन १८७८.

अपिलेन्ट.—हाजी हासम इम्राईम अव्वलवादी.

विरुद्ध

रिस्पॉन्डेन्ट.—मनसाराम कालीदास व दुसरे अव्वल प्रतिवादी.

निर्णेत (रेस ज्यूडीक्रेटा) गोष्ट.

(१) पाणजिवनदास तुळशीदास वि देवकुवरबाई, १ मुंबई, हा. को. रि. १३० ची. ज. सान यागां विनायक अनंदराव वि. लक्ष्मीबाई १२४ नवलराम आत्माराम वि. नानकिशोर शिवमारायण २०२-२ स्ट्रेंज. हिं. ला ४०२; गंगारामवि. बाळाआ, स्पे. अ. ५१२ सन १८७३ व सन १८७६ सालची अपील जज्जमेंटें नू. ३१ वेस्ट आणि बुलर, ४७१, २ री अवृत्ति.

(२) नरोत्तम जगजीवन वि. नरसानदास, ३ मुंबई; हा. को. रि. ६ अ. मा. ड्यू. आणि टी. ५ मुंबई, हा. को. रि. १३६ ओ सी. ड्यू. भिका वि. भाना; ९ हा. रि. स. अ. रि. ४४९ व हायकोवरदास वि. बाईदेवकोर (२ गरीम, स. दि. अ. १२७) अखेरचे मुकदम्यांत बक्षीस दिलेली मिळकत "स्वसंपादित" होती सबब सदरील दाख. विलेले मुकदम्याहून भिन्न आहे. व बक्षीस करणारास मुलगा, मुलगी, आणि विधवा इतकीं होनीं. याजवरून स्वसंपादित मिळकत देता येते असें होतें; परंतु त्याचे रिपोर्ताब. वून ती स्वसंपादित आहे किंवा नाहीं हें समजत नाहीं; (३) इ. ला. रि. ३ मुं १३७

[एका मुसलमान मालकाचे वारसापासून एक जमीन वादीने विकत घेतली. सदरहू भिळकतीपैकी दुसरी कांहीं जमीन त्याचे दुसरे वारसादारापासून प्रतिवादी मनसाराम याणें विकत घेतली.

सन १८६४ सालांत वादी याणें प्रतिवादी मनसाराम याणें जी भिळकत विकत घेतली ती विकरी रद्द करण्याकरितां फिर्याद आणली. त्या फिर्यादीची चौकशी चालली त्यामध्ये वादीनें असें कबूल केलें कीं, आपण जी भिळकत विकत घेतली ती आपले कबजांत आहे हणून त्याचा फिर्यादअर्ज रद्द झाला.

सन १८६९ सालांत वादीनें विभाग करण्याचे स्वरूपाची फिर्याद आणून असें मागणें केलें कीं, आपण व प्रतिवादी मनसाराम असे दोघांजणांनीं जी जमीन विकत घेतली आहे त्याच्या सीमा ठरवाव्या. ही फिर्याद तावा मागण्याचे स्वरूपाची आहे अशा पद्धतीनें चालून अखेरीस पहिल्या फिर्यादीप्रमाणेंच हणजे त्याचे पूर्वीचे कबुलायतीवरून दावा रद्द केला. हायकोर्टाला अपील केलें त्यामध्ये वादीतर्फे अशी तक्रार करण्यांत आली कीं, पहिल्या फिर्यादीमध्ये सदरील लिहिलेली कबुलायत केल्या तारिखेपासून आपले कुळापैकी कांहीं कुठें प्रतिवादी मनसाराम यास भिळून त्याणें विकत घेतलेले जमिनीपैकी कांहीं जमीन घेतली; परंतु ही तक्रार त्याणें फिर्यादअर्जांत लिहिली नव्हती हणून कोर्टानें ती तक्रार चालू दिली नाही.

हल्लींची फिर्याद अशा कारणावरून आणली कीं, आपली कुळें प्रतिवादी मनसाराम यास सन १८६८ सालांत मिळाल्यामुळें जी जमीन गेली ती मिळायी. वादी तर्फेनें अशी तक्रार करण्यांत आली कीं, सन १८६९ सालांतिल दुसरे फिर्यादीचें व हल्लींचे फिर्यादीचे दाव्याचें स्वरूप जरी एकसारखें आहे तरी त्या फिर्यादीमध्ये ह्याची चौकशी झाली नाही, व ही तक्रार अपिलमध्ये चालवूं दिली नाही.

ठराव.—वादीला या तऱ्हेची फिर्याद आणण्याची बंदी आहे. दुसऱ्या आणि तिसऱ्या फिर्यादींतील दाव्यांचें कारण एकच आहे. एक तऱ्हेचे स्वरूपानें आपला हक्क शाबीद करण्यास गेला; परंतु तो फसला गेला म्हणून वादी याजला त्याच स्वरूपाचा हक्क दुसरे रीतीनें शाबीद करवूं शकत नाही आणि तेंच दाव्याचें स्वरूप पूर्वीचे फिर्यादीचें असल्यामुळें ते मुद्दे वादीनें त्याच वेळीस कोर्टाचे नजरेस आणावयाचे होते व ते आणण्याचें साधनही त्यास होतें व सदरहू मुद्दे पहिल्या दाव्याशीं अति निकट होते; या दोन्ही गोष्टींचा विचार करण्याचें काम वादीचें नसून कोर्टाचें आहे.

निर्णीत (रेस ज्यूडीकेटा) गोष्टीविषयीं विचार करण्याचे कामीं पूर्वीचे फिर्यादीचा फिर्यादअर्ज पाहण्यापेक्षां त्यांतील मजकूर पाहण्याचा कोर्टास अधिकार आहे. जर दोन्ही फिर्यादींतील दाव्यांचीं कारणें एकाच स्वरूपाचीं अथवा एकाच गोष्टीविषयीं असतील तर दुसरी फिर्याद करितां येत नाहीं.]

हें अपील सुरत येथील फर्स्ट क्लास सर्वाइडेन्ट जज राव बहादूर विष्णु मोरेश्वर भिडे यांचे ठरावावर होतें.

बारिस्टर ब्रान्सन व शांताराम नारायण वकील हे अधिलेन्ट तर्फे.

नानाभाई हरिदास वकील रिस्पांडेन्ट तर्फे.

कोर्टाचें जजमेन्ट खाली लिहिल्याप्रमाणें देण्यांत आलें:—

बेस्ट.—त्या प्रकारची ही फिर्याद तिसरी असून वादीचें असें मागणें आहे कीं, एका मुसलमान मालकाचे वारसापासून प्रतिवादी मनसाराम याण जी कांहीं जमीन विकत घेतली आहे, ती व वादी याणें सदरहू मालकाचे दुसरे वारिस यांजपासून दुसरी जमीन त्या इस्टेटांपैकी विकत घेतली आहे, ती मिळविणें म्हणून पहिल्या फिर्यादीमध्ये वादी हाजी हासम याचें असें मागणें होतें कीं, प्रतिवादी मनसाराम याणें जी विकरी

घेतली आहे ती रद्द व्हावी, परंतु ह्याणें जी विकरी घेतली ती जमीन माझेच ताब्यांत आहे असें वादीनें कबूल केल्यावरून त्याचा दावा रद्द केला. दुसऱ्या दाव्यांत वादी याणें अशी जवानी दिली कीं, आपण व मंचाराम या दोघांनीं निरनिराळे भाऊवंद यांजपासून जमिनी विकत घेतल्या; परंतु सदरील त्या जमिनींची विक्री झाली त्यावेळेस विकणारे भाऊवंदाचे हिशाचे निरनिराळे हिशाप्रमाणें सीमा घातली नव्हती सब-ब आतां कोर्टानें हद्द घालून द्यावी. हा दावा वास्तविक पाहिला असतां वांटणी मागण्याचा आहे. वादीनें पहिल्यानें दावा आणला त्यांत तो हरला गेला, व त्यानें जें मी विकत घेतलें तें माझे ताब्यांत आहे असें कबूल केलें त्यामुळें आतां आपणास दुसरा कांहीं इलाज राहिला नाही तेव्हां वांटणी काढून देण्याबद्दल दावा आणण्याची त्यानें युक्ति काढिली व यांतच काय ती त्यास आशा होती; तथापि हें उघड आहे कीं, सदरील इस्टेटीपैकीं हा भाग पूर्णपणें याचे ताब्यांत होता व दुसरा भाग पूर्णपणें मंचाराम याचे ताब्यांत होता असें असतां हाजी हासम याचे मानांत असें आलें कीं, मंचाराम याजपासून कांहीं जमीन आपणास मिळावी. सर्बार्डिनेट जज्जाचें ह्मणणें येणेंप्रमाणें आहे कीं, "या वरून उघड दिसतें कीं, वादीचें ह्मणणें आत असें आहे कीं, आपल्या खरेदी खताप्रमाणें जेवढी इस्टेट त्यानें खरेदी घेतली त्या सगळ्याचा ताबा मजला मिळाला नाही." व असें ह्मणून मंचाराम यास बुडवून आपला हक्क वाढविण्याचा त्याचा प्रयत्न आहे. या दाव्यांत सर्बार्डिनेट जज्जानीं असें ठरविलें आहे कीं, मागील दाव्यांत वादीनें असें कबूल केलें आहे कीं, माझे हक्काप्रमाणें सर्व इस्टेट माझे ताब्यांत आली आहे तर असें असतां आतां या दाव्यांतील त्याचें ह्मणणें अगदीं अयोग्य आहे.

(पुरवणी, इंदुप्रकाश.—तारीख ८ मार्च सन १८८०.)

हे पुस्तक सन १८६७ चा भाद्र २५ प्रमाणें नोंदें आहे.

अप्रीलांत हायकोर्टाने हाच निकाल कायम केला. अपील चालू असतां अप्रिलेन्टतर्फे अशी तक्रार झाली कीं, पहिल्या दाव्यांत वादीनें कबळ जाव दिव्या नंतर त्याचे कुळांपैकीं कांहीं कुळें प्रतिवादीस मिळालीं व तेणेंकरून वादीचे ताव्यांतून कांहीं जमीन गेली; परंतु फिर्दाद अर्जां हा मजकूर लिहिला नव्हता व फिर्दादअर्जांत वादीनें संपादन केलेले जमिनीपैकीं कोणतीही जमीन ताव्यांतून गेली वगैरे कांहींच मजकूर नव्हता, सबब सदरील तक्रार ऐकण्यांत आली नाहीं, व तो मुद्दा काढूं दिला नाहीं. दाव्याचे एकंदर मजकुराविषयीं या कोर्टाचें मत सत्राडिनेट जज्जाप्रमाणेंच आहे. नामदार जज्जाचें ह्मणणें असें आहे कीं, "हा दावा दांढणीचा दावा आहे अस दाखवून आपले शेजाऱ्याचे इष्टेयीचा कांहीं भाग त्याचे ताव्यांतून उपटावा व या कृत्यास योग्य रीतीनें खालचे कोर्टाकडून इनसाफ मिळवा व खरोखर पाहतां दांढणीचा दावा असे तर वाटूं नये अशा प्रयत्नाचा आहे."

या तिसऱ्या फिर्दादीमध्ये वादी, आणखी एक वेळ आपले कुळांपैकीं कांहीं प्रतिवादी मनसाराम यास सन १८६८ चे जून महिन्यांत जाऊन मिळालीं अशी तक्रार चालविण्याचा प्रयत्न करितो (त्यांजपैकीं नंबर २ चा हा एक प्रतिवादी आहे) त्याणें आपली दुसरी फिर्दाद सन १८६९ सालांत आणली, याजकरितां त्याचीं कुळें त्याजला मिळालीं अशा सबबेनें जें फिर्दादीचें कारण झालें तें, ही फिर्दाद आणण्याचे पूर्वीचें झालें होतें. परंतु वादीची तक्रार कीं, ह्या दाव्याचे कारणाचे संबंधानें चौकशी झाली आहे व त्याजला अपीलामध्ये तक्रार चालवू दिली नाहीं व हंटर वि. स्टुअट (१) याचा मुकदमा लागू आहे व दुसरे मुकदमे ज्याजमध्ये ह्या स्वरूपाचीं दाव्याचीं कारणें अशा प्रकारची त्याजला नवीन फिर्दाद आणतां येते अशा प्रकारचे आधाराव-

(१) ० जूर. (एनू एस) ३१७ नं. ३१ ला न चें ३५६.

र तक्रार आहे; परंतु त्या आधाराने दाव्याची कारणे निराळी होतात.

काशी किशोरराय चौधरी वि. ख्रिस्टो चंद्र सनदमाल चौधरी(१) या मुकदम्याच्या आधाराने वादी जे मागत असेल त्याचे हक्काबद्दल्या सर्व तक्रारी फिर्याद आणतेवेळीं एकदम दाखल केल्या पाहिजेत, परंतु फिर्याद करतेवेळेस ज्या कारणांची फिर्याद केली नाही ती कारणे प्रतिवादी यांत त्रास देण्याकरिता व खर्चात घालण्याकरिता वारंवार दुस्तुती करण्याचा अधिकार वादीस नसून ती त्याणे सोडून दिली असं समजलं पाहिजे, व त्याजबद्दल नवीन फिर्याद आणतां येत नाही. ह्या सदरील मुकदम्याचें स्वरूप व हंटर वि. स्टुअर्ट अथवा ह्या कोर्टाचे रिपोर्ट व्हाल्यूम ८ आणि ११ यांतिल ठराव (२) जे मि. ब्रानसन यांणी आह्मांस दाखविले, ते एकसारखे नाहीत; परंतु हे मुकदमे कोणत्या अर्थाने लागू केले आहेत याजविषयी विचार केला असतां ते कोणत्या अर्थाने लागू केले आहेत हे समजतें. नारो हरि वि. अन्नपूर्णाबाई (३) याचे मुकदम्यांतिल दाव्यांचे कारणाविषयी पुष्कळ वेळ विचार हाऊन, त्यांतिल उद्देश हंटर वि. स्टुअर्टचे मुकदम्याशी सर्वांशी लागू आहे; परंतु त्यांत आणखी असं आहे कीं, दाव्याचें कारण जरी दुस्तुत्या फिर्यादाचे वेळीं निराळें होतं तरी एकाच स्वरूपाचें होतं. आणि दाव्याचें कारण भिन्न आहे असं जरी मानलं तरी दुस्तुत्या अर्थाने सदरील निवाड्याशी लागू आहे आणि ते मुकदमे जर नीट लक्ष लावून पाहिले तर आह्मांस असं वाटतें कीं, अशाच गेतीने सदरील निवाड्यांत करक नाही असं दिसून येईल. नारो हरि

(१) २२ कलकत्ता उ. रि. ४६४ शी. रु.; (२) पहा. विष्णुगंकर पा. लि. रामचंद्र रघुनाथ ८ मुंबई, ला. रि. ८२ थोवर वि. नारायण ११ मुंबई, हा. रि. २२४; (३) रे. अ. ५५ सन १८७३ सन १८७५ची ६ अर्थलि. न घे. ५.२१.८.

वि. अन्नपूर्णाबाई ह्या मुकदम्यांत या विषयाची बरीच वाटाघाट झेऊन मुख्य मुख्य मुद्यांविषयी विचार झाला आहे. हंटर वि. स्टुअर्ट या ठरावांतील आधार पूर्णपणे स्वीकारले आहेत तरी असेही कबूल केले आहे कीं, जरी दुसऱ्या दाव्याचें स्वरूप भिन्न असलें तरी दाव्याचें कारण एकच असूं शकेल. आणखी जेयं एकादा हक्क आणि त्या हक्काचा भंग हीं दोन्ही अमुक अमुक कारणावरून घडलीं आहेत असें एकदां कोर्टास कळविलें आणि या दोहोंतील दाव्यांचें कारण ज्या मुद्यावर आहे ते एकमेकांशीं अति निकट संबंधाचे आहेत. नंतर त्यांतील दाव्यांचें कारण एकच समजलें पाहिजे. लॉर्ड कयर्नस यांणीं लांकेयर विरुद्ध फेरिभन या दाव्यांत ज्या सूचना दिल्या आहेत त्यांजकडे लक्ष द्यावं, व डलकवर्नज यांणीं न्युइंग्टन विरुद्ध लेम्ही या मुकदम्यांत जी टीका केली आहे तिजकडे लक्ष पुरविलें पाहिजे. हल्लीचे दाव्यांत अशी तक्रार आहे कीं, हक्क भंग झाला असें जे पक्षकार लक्षण आहेत त्याबद्दल पाहिल्या दाव्यांत विलकूल नांव देखील नाही; परंतु त्या दाव्यांतील फिर्यादअर्जांचे नमुन्यापेक्षां मजकुराकडे लक्ष दिलें तर आत्मांत असें दिसून येतं कीं, तो दावा वादीनें प्रतिवादीस मजपेक्षां जास्त जमीन गेली आहे ती त्याचे हक्कापेक्षां जास्त आहे सत्रव या अन्यायाबद्दल दाद मिळावी या मुद्यावरच आणला आहे. हल्लींचे दाव्यांतही वादीचें लक्षण असें आहे कीं, प्रतिवादी मनसाराम याजकडे जमीन फाजील असून मजकडे जमीन कमी आहे. आतां जमीन फाजील असणें अमुक एक कारणामुळें झालें असें त्याचें लक्षण आहे, त्यावरून निराळा दावा अथवा निराळें दाव्याचें कारण आहे असें आमच्या मतें नाही. पहिले व दुसरे फिर्यादींतील दाव्यांचें कारण हें आहे कीं, वादीस हक्क असतां तो हक्क प्रतिवादीनें नाहीसा केला आहे, व तो दोन्ही फिर्यादींस एकच हक्क आहे. पूर्वीचे फिर्यादींवासून हल्लीचे फिर्यादींत कांहीं निराळें

कारण उत्पन्न झाले आहे अथवा एकादी निराळी गोष्ट घडली आहे असे दाखविण्यांत आले नाही. या दोन्ही फिर्यादींतील कारणे हक्क संबंधाने एकमेकाशीं अति निकट आहेत तीं अशीं कीं, जर वादीचा सर्व दावा प्रथमच कोर्टाचे नजरेपुढे आणला असता तर पुन्हां चौकशी करण्याचे कारण पडले नसते असे असल्यामुळे आम्हांस असे वाटते कीं, त्याचे दाव्याचे जें मुख्य कारण त्यापैकीं एका लहानशा भागाबद्दल फिर्याद आणून पुन्हां तक्रार करण्याचा अधिकार नाही. जमिनीवर आपला हक्क आहे हें शाबीद करण्याचा प्रयत्न त्याणें एका तऱ्हेनें करून तो त्याचा व्यर्थ गेला सबंध त्यास आतां जीं कारणे त्याजला त्याच वेळेस दाखवितां आलीं असतीं व तीं कारणे त्या दाव्यांतील कारणाशीं विषम रीतीनें एकच होतीं कीं तीं त्याच वेळेस कोर्टास दाखवायाचीं होतीं, त्या कारणांवरून आतां आपला हक्क शाबीद करून घेतां येत नाहीं.

सुणून आली खालील कोर्टाचा हुक्मनामा खर्चसुद्धां कायम करितों.

स्पेशल अपील नंबर ३६६ सन १८७५.

नामदार जस्टिस मेलव्हिल आणि वेस्ट यांचे समोर.

निकाल तारीख २९ माहे मार्च सन १८६६.

अपिलेन्ट.—हुकमचंद अव्वल वादी.

विरुद्ध

रिस्पॉन्डेन्ट.—हिरालाल अव्वल प्रतिवादी.

(१) इ. ला. रि. ३ मुंबई, पृष्ठ १५९.

(पुरवणी, इंदुप्रकाश.—तारीख २२ मार्च सन १८८०.)

हे पुस्तक सन १८६७ चा भावट २५ प्रमाणे नोंदले आहे.

इंडियाचा पुराव्याचा भाकट १ सन १८७२ चा.-

तोंडी पुरावा.-भिन्न रिवाज.

[सन १८७२ चा इंडियाचा पुराव्याचा भाकट १ कलम ८२ अन्वये कराराच्या शर्तीत दुरुस्ती अथवा फेरबदल झाला आहे असे दाखविण्यास तोंडी पुराव्याने दाखवितां येत नाही; परंतु करारांतील पक्षकार यांजला पोंचला नाही असे दाखविण्याची बंदी नाही अथवा करारांत लिहिलेला मोबदला भिन्न प्रकारचा आहे. सणून खरेदी खतांत जरी रुपये १०० रोख घेतले असे लिहिले आहे तरी पुराव्यावरून मोबदल्याबद्दल पूर्वीचे खताची बाकी रुपये ६३८१२ व रोकड रुपये ३६८४ मिळून रुपये अशा रीतीने पोंचले आहेत.]

ठराव.-खतांत लिहिलेली शर्त आणि मोबदल्याविषयीचा पुरावा याजविषयी हिंदुस्थानांतील रिवाज पाहिला असतां ज्या ठिकाणी रोख ऐवज पोंचला असे लिहिले असतें त्या ठिकाणी मोबदल्याचे रकमेंत सर्वांशीं किंवा कांहीं अंशीं मागील बाकी असली तरी भिन्नता आहे असें होत नाही.]

हे स्पेशल अपील खानदेशचे आर्किटग डिस्ट्रिक्ट जज्ज एम्. बी. बेकर यांनी एरंडोलचे सेकंडक्लास सर्बार्डिनेट जज्ज नारो बाळकृष्ण यांनी केलेला हुकूमनामा फिरविला त्या ठरावावर होतें.

वादीनें आपला हुकूमनाम्यांतील ऋणको विठ्ठल मुकुंद याची मिळकत आहे तिजवर जप्ती बसली आहे ती उठविण्याकरितां व त्या शेतावर आपला हक्क आहे असें ठरवून घेण्याकरितां ही फिर्याद आणली. वादीचें असें ह्मणणें आहे कीं, सदरील विठ्ठल मुकुंद याणें आपणास तें शेत विकत दिलें आहे व कबजाही दिला आहे. प्रतिवादीची तक्रार अशी कीं, वादीचे विक्रीत खत कपटाचें आहे. सर्बार्डिनेट जज्जानें वादीचें खरेदी खत नि. ३ हें योग्य रीतीचें आहे असें ठरवून

त्याचे वतीने हुकूमनामा केला. अपिलांत डिस्ट्रिक्ट जजानें सदरील खरीद खत योग्य मोबदल्यास झालें नाहीं असें ठरवून खालचे कोर्टाचा हुकूमनामा फिरविला. पुढें दिलेले त्याचे निवाड्यांतील उताऱ्यावरून त्याचीं कारणें दिसून येतात.

“ ज्या खरीद खतावरून वादी दावा सांगतो तें खत (नि. ३) तारीख २३ नोवेंबर सन १८६८ रोजीं झालेलें आणि त्या खतावरून विवृल याणें वादांतील शेत १०० रुपयांस विकलें. सदरहू दाव्यांत ज्या साक्षी झाल्या त्यांवरून असें शाबीत होतें कीं, सदरहू खत चानसर येथें लिहिलें आणि झुलखुडा येथें त्याजवर सही साक्षी झाल्या. आणि त्या खतास जो मोबदला देण्याचा तो एक, रु. ६३-१२ चा जुना कर्जरोखा व दुसरा रु० ३६-४ रोख असा दिला. तें खत नोंदलेलें आहे व त्याप्रमाणें तें अमलांही आलें असें कबूल केलें आहे; तर आतां विचार करण्याचा मुद्दा लपून इतकाच कीं, सदरहू खतावरून खरोखरोखर रीतीची देवघेव झाली किंवा नाहीं.” नंतर जजानें सर्व पुरावा तपासून पाहिला आणि त्यास असें दिसून आलें कीं, “ सदरील खत रोख पैसा घेऊन लिहून दिलें असें दाखविण्यांत येव आहे; परंतु कोणत्याही रीतीनें पाहिलें तरी सदरील खत नि. २२) हें रोख पैसा आहे असें लटलें जाणार नाहीं. या संबंधानें अशी तक्रार झाली कीं, रोख असे जें लिहिलें आहे हें फक्त तसें लिहिण्याचा पाठ आहे; लपून परंतु माझे असें मत आहे कीं, पुराव्याचे कायद्याचें कलम ९३ प्रमाणें जेथें मोबदला रोख असें लिहिलें आहे, तेथें धनकोस मोबदल्यापैकीं कांहीं भाग अथवा सर्व मोबदला निराळ्या तऱ्हेचा होता असें दाखविण्यावद्दल पुरावा देण्याचा अधिकार नाहीं.”

ज. मेलव्हिल यांचा ठराव:—अक्टिंग डिस्ट्रिक्ट जज यांनीं असें ठरविलें कीं, खरेदी खत (नि. ३) योग्य मोबदल्यास झालें नाहीं

या ठरविण्यावरून त्यांचा समज असा झाला कीं (जरी त्यांचे ठरावांतील शब्दांवरून अवश्य तसा अर्थ होत नाही तरी) सदरहू विकरी विवृल यानें वादीस जी केली ती खरोखर नसून लबाडीची असावी आणि हाच एक वास्तविक मुद्दा या कज्जांत होता याविषयी संशय नाही. आपले ठरावाचीं कारणें लिहितांना अक्विटग डिस्ट्रिक्ट जज्जानें पुरावा पुन्हा तपासून पाहिला, आणि सवार्डिनेट जज्जाचा हुकूमनामा फिरविण्यास त्यांनीं जीं कारणें दिलीं आहेत तीं जरी या कोर्टास सर्व साधारण रीतीनें निर्बळ व गैरशिस्त दिसतात तरी पुराव्याचा योग्य उपयोग करून घेतला नाही असें दिसत आहे, इतक्यावरूनच कोर्टास त्यांत कमी जास्ती करितां येत नाही; परंतु अक्विटग डिस्ट्रिक्ट जज्जाचें मत कीं, सदरील खत (नि. ३) हें योग्य मोबदल्यास झालें नाही. त्यास पुराव्याचे कायद्याचें कलम ९२ हें अयोग्य रीतीनें लागू केल्यामुळे त्यांचें मत दूषित झालें आहे आणि ह्मणूनच वादीच्या खतांतील मोबदला खरोखर रीतीनें दुसऱ्या तऱ्हेचा होता हें दाखविण्यास त्यास अधिकार नाही. पुराव्याच्या कायद्याचें कलमावरून एकादे खताचे शर्तीत फेरबदल आहे हें दाखविण्यास तोंडचा पुरावा घेतां येत नाही हें खरें आहे; परंतु त्यावरून करार करणाऱ्यांपैकीं एकाद्यास सदरहू करारांत मोबदला नव्हता अथवा जो खतांत लिहिला आहे तो नसून निराळ्याच तऱ्हेचा होता असें दाखविण्यास हरकत नाही. हल्लींचे दाव्यांत खतांत व वादीचे मोबदल्याविषयीं सांगण्यांत खरोखर फरक आहे असें कोर्टास वाटत नाही. कारण या देशांत अशी चाल आहे कीं, नवीन खत करतेवेळीं जुनें कर्ज त्या खतांत मोबदला देण्याचें असेल तर तो रोख मोबदलाच समजावयाचा. या कारणास्तव अक्विटग डिस्ट्रिक्ट जज्जाचा हुकूमनामा फिरवून कज्जा परत तपासणीस पाठविण्याचा हुकूम करण्यांत येत आहे.

खर्च शेवटचे निकालाप्रमाणें.

अव्वल शाखा.

नामदार जस्टिस ग्रीन साहेबांपुढे.

अव्वल मुकदमा नंबर ४६१ सन १८६९.

निकाल तारीख २९ माहे जुलई व तारीख १३ माहे आगष्ट सन १८७८.
रस्तमजी बरजोरजी आणि दुसरे वादी.

विरुद्ध

केशवजी नाईक आणि दुसरा प्रतिवादी.

सन १८७७ चा दिवाणी काम चालविण्याचे रीतीविषयींचा

कायदा अमलांत आला त्यावेळेस ज्या फिर्यादी चालू अस-

तील त्यांस कोणता कायदा व वहिवाट लावावी या

विषयीं.—हिशोब तपासण्याचे कामांत कमिशनर याणें

कोणत्या रीतीने सरटीफिकेट द्यावें याविषयीं.—

कमिशनरचे हुकुमावर अपील.—हुकूमनामा.—

त्याचा अर्थ.—दिवाणी काम चालविण्याचा

कायदा.—(सन १८५९ चा आक्ट ८)

कलम १८१.—दिवाणी काम चाल-

विण्याचा कायदा (सन १८७७ चा आक्ट १०)

कलमें २, ३, ३९४, ३९५.—सुप्रीम कोर्टाचे

नियम.—(न्याय) ३७१ आणि ४५६.—

[दिवाणी काम चालविण्याचे रीतीविषयींचा कायदा सन १८७७
चा यांतील कलम ३ यांतील ठराव हें कलम २ यांतील "हुकूमनामा"
या शब्दांच्या व्याख्येशीं तुलना केली असतां दिवाणी काम चालवि-
ण्याचा कायदा अमलांत आला त्यावेळेस ज्या फिर्यादी चालू असतील

त्या फिर्यादींचा (ज्या फिर्यादींच्या हुक्मनाम्याची बजावणी अथवा त्या हुक्मनाम्यावर अपील याखेरीज दुसरें कांहीं करणें राहिलें नसेल तेव्हां) अखेर निकाल होईपर्यंत जी पूर्वी वहिवाट अथवा कायदा असेल त्याप्रमाणें चाललें पाहिजे; परंतु तो कायदा अमलांत आल्यानंतर हुक्मनाम्याचे बजावणीचें काम अथवा त्या हुक्मनाम्यावर अपील करणें त्यास सन १८७७ चा दिवाणी काम चालविण्याचा कायदा व त्यांतील रिवाज लागू आहेत.

सन १८७७ च्या दिवाणी काम चालविण्याचे कायद्याचें कलम ३ यांतील "हुक्मनामा" या शब्दाचा अर्थ अखेरचा हुक्म असा होतो, व त्यांत दरम्यानच्या हुकुमांचा समावेश होत नाही. जसें हिशोब घेण्याकरितां केलेला हुक्म. अशा तऱ्हेचे हुक्म जरी साधारणरीत्या "हुक्मनामा" याखालीं येतात ह्मणून एकाद्या फिर्यादीमध्ये हुक्मनामा होण्याचे पूर्वी कोर्टानें कमिशनर यांस हिशोब घेण्याकरितां हुक्म केला याचा समावेश सन १८७७चे दिवाणी काम चालविण्याचे कायद्याचें कलम ३ यांत होतो तरी तो शेवटचा हुक्म नव्हे.

हीरजी जीना वि. नारायण मुळजी (१) हा मुकदमा याजपासून भिन्न आहे.

हिशोब घेण्याकरितां जे कमिशनर असतात त्यांजकडून जें सर्टिफिकीट अथवा रिपोर्ट विशेषरीतीचा असो किंवा साधारण रीतीचा असो, त्याचा साधारण अर्थ असा आहे कीं, जेव्हां कमिशनरानें सर्व साधारण सर्टिफिकीट दिलें असेल तेव्हां त्यांत कोर्टाचे हुकुमावरून जें काम चाललें त्या सर्वांचा निकाल त्यांत पाहिजे, व जेव्हां कमिशनराचा निराळा रिपोर्ट अथवा सर्टिफिकीट असतं तेव्हां कोणत्याही एका प्रकारचे कामाचा निकाल असला पाहिजे, आणि कमिशनरानें जें सर्टिफि-

कोर्ट दिलेलें असेल तें सदरीलप्रमाणें कोर्टाचे हुकुमावरून जी चौकशी करण्यास कमिशनर यांस सांगितलें त्याचा सर्व निकाल अथवा त्यांतील एकादे भागाचा सर्व निकाल असल्यावांचून कोर्टास त्या सर्टिफिकीटाबद्दल विचार केलाच पाहिजे असें नाहीं.]

सर्टिफिकीट देण्याचा कमिशनराचा अखत्यार आणि त्यावरून कोर्टानें जे दरम्यान हुकूम दिले ते देण्याबद्दल कोर्टाचा अधिकार यांजबद्दल विचार.

शंका-ज्या फिर्यादींत कमिशनर याजला हिशोब घेण्याकरितां हुकूम केलेला असतो त्या हुकुमांत रजुवात झालेला हिशोब तपासून नये असें जेव्हां त्यांत स्पष्ट नसतें, तेव्हां पक्षकारामधील पूर्वीचे रजुवातीनें झालेल्या हिशोबाकडे लक्ष दिल्यावांचून हे तपासावे किंवा नाहीं?

अपील नंबर ३७ सन १८७८.

नामदार जस्टिस वेस्ट आणि जस्टिस पिन्ही यांचेसमोर.

निकाल ता. १६ माहे जानेवारी सन १८७९.

अपिलेंट-शेट कानदास नारायणदास अव्वल वादी-
विरुद्ध

रिस्पॉडेंट-डायामाई अव्वल प्रतिवादी.

हुंडी.-हुंडी लिहिणाराचे हक्क व जबाबदारी.-हुंडी लिहि-

णारा व पैसे घेणारा.-मुदतीचा सन १८७१ चा

आक्ट; ९ कलम १५.

[अमदाबाद येथील प्रतिवादी याणें हुंडी लिहिली तिचे पैसे घेणार वादी याणें शिआममधील बान्कोक येथील प्रतिवादीचे दुकानांत दाखविली;

परंतु त्याणीं ती नाकारली, बान्कोक येथील दुकानाचा मुनीम प्रतिवादी हा सुरत येथें राहतो सणून तो सर्वाडिनेट जज्ज कोर्ट सुरत याच्या हद्दींत आहे. प्रतिवादी (हुंडी लिहिणारा) याजवर फिर्याद चालविण्याची हायकोर्टानें परवानगी दिली नाही, सणून वादीनें आपली फिर्याद काढून घेतली, आणि अमदावाद येथील कोर्टांत हुंडी लिहिणाऱ्या एकट्यावरच फिर्याद दाखल केली. सर्वाडिनेट जज्जानें दावा मुदतीबाहेर आहे सणून काढून टाकला.

ठराव—सन १८७१चा भाक्ट ९ मुदतीचा याचें कलम १५ प्रमाणें सुरत येथील कोर्टांत जितके दिवसपर्यंत ही फिर्याद होती तितके दिवसपर्यंतचा काळ आणि हुंडी लिहिणारा (प्रतिवादी याजवर सुरत कोर्टांत फिर्याद करण्याची परवानगी मिळण्याविषयीं केलेले कामांत हायकोर्टानें नाकबूल केले तेथपर्यंत जो काळ गेला तो वजा मिळाला पाहिजे.

ठराव—एकाच फिर्यादीमध्ये हुंडी लिहिणारा प्रतिवादी आणि बान्कोकचें दुकान यांजला या कामांत वादीनें प्रतिवादी करावयाचे नव्हते.

हुंडी लिहिणारा आणि हुंडी स्वीकारणारा यांच्यामधील हिशोबाची कोणतीही भानगड असली तरी सदरहू हुंडी दाखविल्यानंतर नाकबूल केल्या वेळापासून हुंडी लिहिणारा हा हुंडीमध्ये लिहिलेले मुदतींत व लिहिलेले ठिकाणीं ज्याप्रमाणें पैसे घेतले त्याप्रमाणें तो देण्यास जबाबदार आहे. हुंडी नाकबूल केली नाही तोंपर्यंत पैसे घेणारास हुंडी लिहिणारा विरुद्ध फिर्याद करण्यास कारण होत नाही. अथवा हुंडी लिहिणारा आणि पैसे घेणारा यांजमध्ये हुंडी कांहीं अंशीं कबूल केल्यानें त्यांच्यामध्ये कांहीं फेरबदल होत नाही. अमुक दिवशीं तुमचा ऐवज मिळेल असें नुसतें कबूल केल्यानें पैसे घेणाराची भरपाई होत नाही अथवा हुंडी लिहिणाराकडून त्याबद्दल नुकसानी मिळण्याचा हक्क तहकूब होत नाही.]

अमदाबाद येथील फर्स्ट क्लास सर्वाडिनेट जज्ज मुकुंदराय मणोराय यांनी केलेल्या ठरावावर हें अपील होते.

बारिस्टर म्याकफर्सन व घनश्याम निळकांत नाडकर्णी वकील हे अपिलेंट तर्फे.

नानाभाई हरिदास हे वकील रिस्पांडंट तर्फे.

मुकदम्याची हकीकत पुढें कोर्टाचें जज्जमेंट दिलें आहे त्याजरून समजेल.

वेस्ट. ज.—ह्या मुकदम्यामध्ये अशाकरितां फिर्याद आणली आहे कीं, प्रतिवादी यानें ६,७०० टिकलासबदल हुंडी शियाम मधील बॉन्कोक येथील दुकान वादीचें याचे नांवानें लिहिली ती तें दाखविल्यावर स्वीकारली गेली नाहीं.

सदरहू हुंडी, अमदाबाद येथें प्रतिवादी राहतो त्या ठिकाणीं लिहिली गेली; परंतु बॉन्कोक दुकानचा मुखत्यार सुरत येथें होता सबब वादीनें हुंडी लिहिणारा व ज्याचे नांवानें लिहिली अशा दोघां असामीविरुद्ध सदरहू हुंडीबदल ही आपली फिर्याद त्या सर्वाडिनेट जज्जाचे कोर्टांत आणली. हल्लींचा प्रतिवादी (हुंडी देणारा) याजवर फिर्याद चालविण्याची हायकोर्टानें परवानगी दिली नाहीं म्हणून वादीनें आपला अर्ज काढून घेतला; आणि हल्लींची फिर्याद अमदाबाद येथील कोर्टांत एकटाच हुंडी लिहिणारा ह्याचे विरुद्ध मांडली.

सर्वाडिनेट जज्जानें दावा मुदतीबाहेर आहे म्हणून रद्द केला याजकरितां त्या ठरावावर हें हल्लींचें अपील आहे.

सुरत येथील सर्वाडिनेट जज्जकोर्टांत फिर्याद केल्यामुळें जो गैरशिस्त काळ गेला तो व ज्या मागण्यास वादी हक्कदार आहे कीं काय हा

(पुरवणी, इंदुप्रकाश.—तारीख २९ मार्च सन १८८०.)

हे पुस्तक सन १८६७ चा भाव २५ प्रमाणें नोंदले आहे.

पहिला मुद्दा विचार करण्याचा आहे, आणि जर तसा असेल तर किती काळ मिळावा.

हल्लींचे मुकदम्यांत वादीनें हल्लींचा प्रतिवादी आणि बान्कोकचें दुकान असे प्रतिवादी करण्याचें कारण नव्हतें हें उघड आहे. हुंडी दाखविण्याबरोबर पैसा दिला नाहीं म्हणून लागलेच मग हुंडी लिहिणारा आणि ज्याचे नांवानें लिहिली यांच्या मधील हिशोबाची कोणतीही मानगड असली तरी, हुंडींत लिहिलेले ठिकाणीं, हुंडींत लिहिलेला ऐवज नेमलेल्या मुदतींत जर दिला असता तर पैसे घेणाराची जी वाजवी रकम निघाली असती ती सर्व देण्याविषयीं हुंडी लिहिणारा जबाबदार आहे. पैसे घेणारा याजला ज्याचे नांवानें हुंडी लिहिली आहे त्याणें ती स्वीकारली नसल्यास त्याजविरुद्ध फिर्याद करण्यास कारण होत नाहीं. अगर हुंडी लिहिणारा अथवा पैसे घेणारा यांजमधील कांहीं अंशीं हुंडी स्वीकारल्यानें कायदेशीर जो हक्क आहे तो बदलत नाहीं. तो त्याचा करारविभाग न होणारे स्वरूपाचा आहे, म्हणजे पुढें कांहीं दिवसांनीं कांहीं रकम देऊं अशा स्वरूपाचा आहे असें हल्लींचे मुकदम्यामध्ये म्हणणें आहे, त्याजवरून पैसे घेणारा याजला हुंडी लिहिणाराकडून नुकसान मागण्याबद्दल जो हक्क आहे त्याची भरपाई नाहींशी होत नाहीं. किंवा लांबणीवर टाकतां येत नाहीं.

म्हणून प्रतिवादी दाय्याभाई या एकदशावरच फिर्याद आणावयाची होती ती, आणि ज्या कोर्टाला त्याचेवर अधिकार आहेत त्या कोर्टाचे हद्दींत व ज्या गोष्टीवरून त्याजवर जबाबदारी आली आहे असें म्हणणें आहे त्याजबद्दल त्याचेवर फिर्याद करावयाची होती. आम्हांपुढें वादीतर्फेनें अशी तक्रार करण्यांत आली कीं, सुरत येथील कोर्टांत जें काम चालविलें तें कितीही चुकीचें व गैरसमजुतीचें असलें तथापि तें खरोखर अगदीं निष्कपटपणानें चालविलें होतें, त्यावेळेस तें गैरसमजुतीचें

किंवा चुकीचें दिसलें नाहीं, आणि सर्वाडिनेट जज्जानें सदरहू मुकद-
म्याची चौकशी करण्याकरितां अगर कोर्टास वाटेल तसा योग्य हुकूम
करण्याकरितां परवानगी मिळावी हणून अर्ज केला, याजवरून त्या को-
र्टांत जी फिर्याद आणली ती बरोबर आहे असें त्यास वाटलें हें उघड
होतें. जर परवानगी मिळाली असती तर त्यास काम चालविण्याचा
अधिकार आला असता; परंतु तशी परवानगी न मिळाल्यामुळें तो
अधिकार त्यास मिळाला नाहीं, हणून तकरार कीं, हा कज्जा १८७१
चा आक्ट ९ कलम १५ यांत सांगितलेले स्वरूपाचा आहे.

दुसरें असें कीं, निलमाधू बसूर मोकर विरुद्ध रुस्टोदास सुरमोकर(१)-
चे मुकदम्यावरून दिसतें कीं, अगोदरची फिर्याद फिर्यादींतील प्रतिवादी
पैकीं कांहीं प्रतिवादीविरुद्ध जरी निष्कपटपणानें व न्यायानें चालविली
असली तरी याजवरून पूर्वीचे फिर्यादींत जे प्रतिवादींत सामील केले
नव्हते त्यांचे संबंधानें कांहीं एकवेळ वजा घालतां येत नाहीं. ह्यावरून
कोणत्याही मनुष्यावर फिर्याद झाली असून त्या फिर्यादीचा जबाब दे-
ण्यास बोलाविण्यापूर्वीच एकादी सरळ व न्यायाची गोष्ट झाली असेल
तर त्या योगानें जी मुदत वाटेल त्या मुदतीचा फायदा प्रत्येकास मिळा-
वा असें दिसतें.

शामकंठ बलरजी विरुद्ध बाबू गोपलाल टागोर (२) या मुकदम्यां-
त डिविजन बेचाचें हणणें कीं, कोर्टानें चुकीनें चालविलेल्या कज्जा-
बद्दल कोणत्याही मुकदम्यांत वेळ वजा देतां येत नाहीं; परंतु असें
केलें असतां मुदतीचे कायद्यांतील बचावाचा कांहीं उपयोग होत
नाहीं; करितां आह्मांस वाटतें कीं, तसें करणें येथें बरोबर नाहीं.
फिर्याद दक्षतेनें व खरेपणानें केली किंवा नाहीं, याचा विचार करणें
झटलें हणजे बहुतकरून प्रत्येक मुकदम्यांत कमी जास्ती होणारच

(१) कलकत्ता, उ. रि. सि. रु. २०७.; (२) कलकत्ता, उ. रि. सि. रु. ३३८.

आहे. कारण मुंबईसारख्या शहरांतील वादीस योग्य सल्ला मिळाल्यामुळे तो ज्या रीतीने काम चालवील त्याजवरून त्यांत कांहीं तरी भानगड अथवा खोटेपणा आहे असें दृष्टोत्पत्तीस येईल त्याच रीतीने बाहेरच्या मनुष्यानें काम चालविलें असतां तें खरें व न्यायाचें आहे असें दिसेल; कारण कीं, बाहेरील लोकांस मरकंटाईल कायद्याची मुळीच माहिती नसून अशा प्रकारचे कज्जेही कधीं त्यांचे वहिवाटींत येत नाहींत. या मुकदम्यांतील काम चुकीनें चालविल्यामुळे प्रतिवादी दाय्याभाई यांचें नुकसान झालें असें झणण्यास कांहीं कारण दिसत नाहीं. वादीचे झणण्यावरून हुंडी स्वीकारली नाहीं. हें त्यास समजलें होतें, व त्याजवर फिर्याद झाली आहे हेंही त्यास माहित होतें, झणून असा साधारण नियम आम्ही ठरवीत नाहीं व पुढें एकाद्या कज्जांत अशा प्रकारची परवानगी असावी असें आमचें झणणें नाहीं, तथापि आम्हांत वाटतें कीं, हल्लींचे मुकदम्यांत सुरत येथील कोर्टांत जितके दिवस फिर्याद राहिली होती तितकी मुदत वास्तविक रीतीनें वजा करावी. सुरत येथील कोर्टांत फिर्याद लावली हें कायदेशीर व न्याय्य आहे असें वाटून वादी तिकडे गेला असावा. याजवांचून दुसरें कांहीं एक उघड कारण दिसत नाहीं. जरी कायद्याचे संबंधानें वादीची गैरसमजूत झाली तरी तेणेंकरून जें नुकसान झालें तें सर्व त्याजवर पडलें पाहिजे.

या कामांत फिर्यादअर्जा केल्यापासून दाय्याभाईचे विरुद्ध सुरत येथील कोर्टांत फिर्याद चालूं नये झणून हायकोर्टानें तो शेवटचा ठराव केला, तेथपर्यंत जी मुदत होऊन गेली ती सर्व वजा देण्याची आहे,

फिर्यादअर्जात दाव्याचें कारण उत्पन्न झाल्याची तारीख ६ मार्च व १२ एप्रिल सन १८७१ रोजीं झाल्याची दिली आहे. वादीनें गैरसमजूतीनें जेव्हां दाय्याभाईनें हुंडी घेतली, तेव्हांच त्याजवर दाव्याचें कारण उत्पन्न झालें असें वादीस वाटलें असावें असें संभवनीय आहे.

व खरोखर व्हाईस हेड वि. वाकर (१) या मुकदम्याचे आधारे पाहतां व दुसरे यासारखे मुकदमे पाहतां दाव्याचें कारण, हुंडी नाकबूल केल्याबद्दलची नोटीस दिली त्या दिवशीं उत्पन्न झालें. हें उघड आहे कीं, बान्काक येथें पैसा मिळाला नाहीं असें त्याचें फिर्यादअर्जातील लक्षणें खरें करून दाखवीपर्यंत वादीस प्रतिवादीवर योग्य रीतीनें दावा आणतां येत नाहीं, व कोर्टानें मानण्यासारखें दाव्याचें कारण उत्पन्न झाले नाहीं. बान्काक येथील पेढीनें पैसा न दिल्याबद्दलचें कळविलें, त्याची तारीख १२ माहे एप्रिल सन १८७३ यांचे पूर्वीची नसून त्याचे पूर्वीची तारीख होती असें पुराव्यामध्ये दाखविलें नाहीं.

तारीख १२ माहे एप्रिल सन १८७३ रोजीं दाव्याचें कारण उत्पन्न झालें तेव्हांपासून सुरत येथील कोर्टानें तारीख २८ माहे फेब्रुवारी सन १८७६ पासून तारीख १५ मार्च सन १८७९ पर्यंतचा काळ लक्षणजे जेव्हां या कोर्टानें सदरहू फिर्यादीचा निकाल केल्या तो वजा जातां तारीख १२ माहे एप्रिल सन १८७७ रोजीं अमदाबाबाद कोर्टांत जी फिर्याद आणली ती दाव्याचें कारण उत्पन्न झाल्यापासून तीन वर्षांचे मुदतींत होती. लक्षण ही फिर्याद मुदतीवाहेर नाहीं, याजकरितां सर्वाडिनेट जज्जाचा ठराव या मुद्याबद्दल रद्द करून मुकदमा गुगदोषांवर चौकशी करण्याकरितां परत पाठवितां. अखेर ठरावानुरूप खर्च; लक्षण हुकूम केला.

(१) एम. आणि डब्ल्यू. ५०६.

(पुरवणी, इंदुप्रकाश.—तारीख ५ एप्रिल सन १८८०.)

हें पुस्तक सन १८६७ चा भाग २५ प्रमाणें नोंदले आहे.

सेकंड अपील नंबर ४२२ सन १८७८.

नामदार जस्टिस वेस्ट आणि पिन्ही यांचे समोर.

निकाल तारीख २० माहे फेब्रुवारी सन १८७९.

अपिलेन्ट.-बाबशेटी अन्वळ प्रतिवादी.

विरुद्ध

रिस्तान्डेन्ट.-व्यंकट रामण्णा अन्वळ वादी.

करार.-चुकी.-मलगनी.-सारा जास्ती वाढविण्याचा अधिकार-
देशचाल.-अधिकार.-स्मालकाज कोर्ट.

[प्रतिवादी यानें वादीला सन १८४० सालांत मूलगनी कबुलायत (हणजे ठरावी सारा देण्याबद्दलची कबुलायत) वर्षास रुपये १५० घादीला देण्याचे ठरावानें लिहून दिली. ज्या वेळेस मूलगनी कबुलायत लिहून दिली त्या तारखेस सरकारजमिनीचा सारा रुपये ५६८८ होता; परंतु सन १८७२ सालांत तो सारा १२९८८ व शिवाय लोकलफंडाबद्दल रुपये ४८९ इतका अधिक वाढला. हणून वादी यानें प्रतिवादी याजपासून वाढलेला सारा व लोकलफंडाचे रुपये वसूल होण्याकरितां फिर्याद केली.

ठराव.-सरकारचा सारा जास्ती वाढला जाणार नाहीं अशा समजुतीनें सदरची कबुलायत दोघांच्या दरम्यान झाली आहे तरी मलगनी कबुलायतीचे आधारें प्रतिवादी हा त्यांत लिहिलेले शर्तीनें बांधला गेला आहे हणून वादी हा सदरहू रकम त्याजपासून वसूल करून घेण्यास हक्कदार होत नाहीं. चालू असलेले गोष्टीबद्दलचे गैरसमजानें करार झाला असल्यास तो गैरकायदा होऊं शकेल; परंतु पुढें उत्पन्न होणारे

“थोडे दिवसांपूर्वी लणजे हल्लींचा सर्वेवदलचा कायदा सुरू होई-पर्यंत जमिनीचा मालक अथवा कुळें यांचे मनांत सरकारदस्त वाढला जाईल अशाविषयी त्यांचे मनांत विलकुल कल्पना आली नाही. कबुलायतीचे पक्षकार यांस कबुलायतीचे तारखेनंतर जास्ती दस्त वाढला जाईल असं माहीत होतं असं मानण्यास कांहीं आधार नव्हता. अगर दोघांचे सल्यानं जी कबुलायत झाली आहे तिजमध्ये अशी पुढं गोष्ट होणार आहे असं त्यांचे मनांतही आलं नव्हतं. साधारण लोकांचा असा समज खरोखर किंवा चुकीचा होता कीं कानडा डिस्ट्रिक्टमधील सरकारचा सारा ठरीव आहे, व या लणण्यास दुसरें असं साधन आहे कीं, सदरहू डिस्ट्रिक्टमधील सर्व लोकांचा सारा ५० वर्षांत किंवा त्याहून अधिक वर्षेपर्यंत वाढला गेला नाही. सदरहू प्रकारचा त्यांचा विश्वास असो किंवा नसो; परंतु इतकें खरं आहे कीं, सरकारास तसा सारा वाढविण्याचा अधिकार आहे, व त्याचप्रमाणं कानडा जि.चे असेम्ब्लेचे मुकदम्यांत (१) ठराव आलीकडे झाला आहे त्याच मुकदम्याचे आधारें मी ठराव करितों. त्या मुकदम्यांत असा ठराव झाला आहे कीं, डिस्ट्रिक्टमध्ये मूळी जमिनीचा सरकारचा दस्त वाढविण्याचा अधिकार सरकारास जरी विशेष रीतीचा देशरिवाज असला तरीही आहे * * * प्रतिवादी अशी तक्रार करूं शकेल कीं, ज्या वेळेस कबुलायत झाली त्या वेळेस त्यांतील जमीन फार वाईट स्थितीमध्ये होती ती आपण सुधारली आहे. व सदरहू कबुलायतीमध्ये कोणतीही शर्त असली तरी तीच शर्त आपणास लागू आहे व तिची सुधारणा केल्यामुळें आपणास त्याच्या मोवदला मिळाली पाहिजे. दुसरेंपक्षीं अशी तक्रार करण्यांत येईल कीं, मुलागीर याचे जमिनीचा दस्त वाढला गेल्यामुळें आपल्या जमिनीचा वसूलही वाढविण्याची बंदी झाल्यामुळें सत्वही गेलें वगैरे

(१) अंकेट नमूना वि. मुंबई सरकार. १२ मुंबई, हा. को. रि. नं. १

* * * * * अशी पक्षकारांमधील स्थिति असल्यामुळे व मुकदम्यांतील पुराव्यावरून पहातां जमिनीचा मालक व कुळें यांचे दरम्यान सरकारने हात घातल्यामुळे मजला असें पाहणें आहे कीं, सन १८२७ चा कायदा ५ कलम २६ प्रमाणें हल्लींचे मुकदम्यास एकादा सरकारचा कायदा अथवा आक्ट लागू आहे कीं काय? आणि तसा नसेल तर, देशरिवाज काय आहे तो पाहिला पाहिजे आणि तसाही देशरिवाज नसल्यास अगर विशेष कायदाही नसेल तर न्यायाप्रमाणें काय करावें अशा मुद्याची चौकशी केली पाहिजे. मला माहित आहे कीं, तशा तऱ्हेचा पार्लमेंटचा आक्ट नाही, अगर सरकारचा कायदाही नाही, अथवा विशेष रीतीचा एकदा कायदा हल्लींचे मुकदम्यास लागू आहे असा नाही, अगर मजला तसा कायदा आहे असें दाखविण्यांतही आलें नाही. असें मात्र दाखविण्यांत आलें आहे कीं, "तशा प्रकारचा देशरिवाज नाही" हल्लींचे काळांत अधिक सारा वाढला आहे. परंतु हें खरें आहे कीं, कानडा ल्यांड असेसमेंट मुकदम्याचे आधारें या कज्याचा निकाल करण्यास तसा देशरिवाज आहे असें मानण्यास चांगला आधार आहे आणि हाण आहे कीं, "राज्यास वेळा अगर जागा आड येत नाहीत" ही हण लागू असल्यामुळे तसा देशरिवाज ५० वर्षेपर्यंत किंवा जास्तो वर्षेपर्यंत नाही हणून जरी तक्रार आहे तरी ती पुराव्याची गोष्ट असो अथवा नसो अशा स्वल्पाची आहे.

हणून ठराव करितों कीं, वाढलेला दस्त देण्यास प्रतियादी जबाबदार आहे. अगर त्यानें जमीन सोडावी व त्याजला जमीन सुधारण्या-

(पुरवणी, इंदुप्रकाश.—तारीख १२ एप्रिल सन १८८०.)

हे पुस्तक सन १८६७ चा भाकट २५ प्रमाणें नोंदले आहे.

कारितां जो खर्च लागला असेल त्याबद्दल किंवा दुतरे जें नुकसान-
झालें असेल त्याबद्दल त्यांनं फिर्याद करावी.

प्रतिवादीनं अपील केलें.

रिस्थांडेंट तर्फे प्रथमच अशी हरकत घेण्यांत आली कीं, वादीनं
जी रकम मागितली आहे ती रुपये ५०० हून कमी असल्यामुळे ही
फिर्याद स्मालकाज कोर्टांचे अधिकारांतिल आहे, ह्मणून याजवर सेकंड
अपील होत नाही.

कोर्ट, ही फिर्याद वाढविलेला दस्त मागण्याचे स्वरूपाची आहे असें
मानतं व ह्मणून असा टराव करितें कीं, त्यास स्मालकाज कोर्टांची हर-
कत लागू होत नाही.

तारीख २० माहे फेब्रुवारी—शामराव विठ्ठल अपिलेन्ट तर्फे वकील
यांची तक्रार कीं, दिस्त्रिक्ट जज्जाचा टराव पक्षकाराचे मधील कबु-
लायतींतिल शर्तीविरुद्ध आहे. जज्जानं ठरविलेला देशरिवाज जरी
शाबोद आहे असें मानलें तरी त्या देशरिवाजाहून सदरील करारांतिल
शर्तीची मातब्बरी विशेष आहे. सरकारास दस्त वाढविण्यास अधि-
कार आहे असें ह्मणणे चुकीचें आहे असें जरी मानलें तरी जज्जानं
तशा प्रकारचे चुकीचा अंमल जेयं उघड शर्ती आहेत त्यामध्ये फरक
होत नाही असें जें ठरविलें आहे तें चुकीचें आहे.

नानाभाई हरिदास रिस्थांडेंट तर्फे वकील यांणीं जाब दिला कीं,
देशरिवाजाविषयीं जज्जानं जें ठरविलें तें बरोबर आहे, व दस्तऐवजांती-
ल शर्ती चुकीनं झालेल्या आहेत, वादी व प्रतिवादी यांची सरकारास
जास्ती दस्त वाढविण्याचा अधिकाराविषयींची समजूत चुकीची आहे.
त्यांतून कोणाचेही मनांत तशा तऱ्हेची कल्पना आली नव्हती. आपले
कुठ्ठासासून जास्ती चढविलेला सारा वसूल करण्याचा जर जमिनीच्या
झालकास ह्मणजे कानडा डिस्ट्रिक्टमधील मूलगनीदारास अधिकार नसेल

तर त्याचे जमिनीवर मालकीची किंमत कांहीं नाही असें होईल. कोर्टाचें जज्जमेंट खाली लिहिल्याप्रमाणें देण्यांत आलें.

ज. वेस्ट.—मूलगनी कबुलायत ज्या वेळेस झाली त्या वेळेस जो सरकारदस्त द्यावा लागत होता त्याजपेक्षां हल्लीं वादीस तितका अधिक सरकारदस्त द्यावा लागतो त्या मानानें कबुलायतींत लिहिल्यापेक्षां जास्त दरानें जितका आकार झाला, त्या आकाराची बाकी मिळावी ह्मणून वादीनें हा दावा आणला असें दिसते. कबुलायतींत जास्ती सारा झाल्याबद्दलचा मजकूर कोणत्याही बाबतींत लिहिला नसून उलट असें लिहिलें आहे कीं, सारा वाढला असतां तो आक्षी देणार नाही; जर सारा न वाढतां कमी झाला असता तर कुळाला भाडें कमी करण्याबद्दल हक्क आला नसता. आणि साधारणरीत्या हल्लीं जमिनीचे मालकांवर जास्त बोजा पडला ह्मणून कुळ जास्त पैसा देण्यास पात्र होत नाही. बाई अयाळ वि. नरोत्तम लालदास (१) या, आणि दुसऱ्या मुकदम्यांत हाच मुद्दा धरून त्याजवरून निकाल केला आहे, व कबुलायतीमध्ये फेरफार होऊं नये असें उघडपणें ठरविलें असतांही कांहीं विशेष बाबतींत भाड्याचा फेरबदल करावा असें घातल्यानं नवीनच ही शर्त घातली असें उघडपणें होईल. हल्लींचे सरकारदस्तास अनुलक्षून कुळानें हल्लींच्या इतका सारा असल्यास जमिनीचे मालकास अमुक देईन, व मनाफा (अधिक उत्पन्न) ह्मणून अमुक देईन असा जर ठराव केला असेल तर मात्र खरोखर हा मनाफा दोन्ही पक्षांकरांचे समजुतीनें वार्षिक उत्पन्नाचें प्रमाण धरून झाला असेल अस ह्मणण्यास जागा आहे. अशा प्रकारचा करार कांहीं मूलगनी कबुलायतींत आढळण्यांत येतो, आणि कांहींमध्ये तशा प्रकारचा करार गर्भित असावा; परंतु तसा येथें नाही, सदरहू कबुलायतींत कमीपणा असल्यामु-

कृष्ण कबुलपत्रांत तसा करार लिहिलेला नाहीं सबब तो आलांस घालतां येत नाहीं.

तथापि अशी तक्रार करण्यांत आली कीं, दोन्ही पक्षकारांस सरकारी दस्तांत कांहीं फेरफार होणार नाहीं असें वाटल्यावरून तशा समजुतीनें त्यांनीं करार केला असावा असें वाटतें. जर सारा वाटल्याचे योगानें अधिक उत्पन्न देण्यास कृळ जबाबदार होत नाहीं तरी जेणकरून तो करार रद्द होईल अशा प्रकारची कांहीं गैरसमजूत अथवा चुकी झाली असावी. जो कबुलायत सन १८४७ सालापासून अंमलांत आली ती आतां रद्द करणें बरोबर नाहीं; परंतु खरोखर चुकीचा ताबडतोब परिणाम होऊन त्यापासून दोन्ही पक्षकारांचीं मतें अगदीं भिन्न होतात, अशा प्रकारची जेथें चूक असेल तेथें मात्र चुकीचा परिणाम कबूल केला पाहिजे. एकाद्या मुख्य मुद्याविषयी चूक झाली असून त्या चुकीपासून सर्व वाटल्याचे स्वरूपास कांहीं बाध येत नाहीं असें असतं तरी देखील ती चूक पुरी होत नाहीं. "बॉल्कवर्न जज यांचे समोर केनेडी विरुद्ध पालामामेल कंपनी (१) व आल्किडोल पेरियासाधी विरुद्ध सालुगारचे मुखत्यरा (२) या कण्यांत ज्युडिशियल कमिटीचे जजनें कीं, देणगीचा परिणाम कसाही होवो तो बुध्या चुकाविली असें नाहीं; कारण ज्या आशेनें ती दिली होती त्या आशेची पुढील गोष्टीवरून निराशा झाली." चालू गोष्टीसंबंधी चुकीचा समज झाला असल्यास पुढें घडून येणारे गोष्टीविषयीं गैरसमजूतीचा ग्रह असल्यामुळे त्या रीतीनें याच्याशीं घडून येत नाहीं. त्याजमुळे करार रद्द होऊं शकतो. याप्रमाणेंच इल्लींचे मुकदमांतील करार कारणारे दोन्ही पक्षकार

(१) पहा, सॅव्हिंग रीती ३ वू. क. भा. कोल. डाय, वू. २ भा. ४ शी. २४.;
(२) ला. रि. २ वू. कौ. पृष्ठ ५८०.

यांची अशी कल्पना होती कीं, जमिनीचा सारा कधींही वाढला जाणार नाही, याजमुळे पुढे कोणत्याही रीतीने फेरफार झाला असतां असा झालेला ठराव बदलून नये असा करार करण्यास अगर त्याप्रमाणें चालण्यास त्यांस कोणत्याही रीतीने त्यांचें एकमत असल्यामुळे संवशय आला नाही. सदरहूबदलचे फेरफाराची जोखीम त्या उभयतांनीं आपणावर घेतली आहे; आणि सरकारानें नवीन सारा वाढवितेवेळीं वाढविलेला सारा कोणी द्यावा अशाविषयीं कांहींच सांगितलें नसल्यामुळे आज्ञांसाठी त्याजबदल ठराव करण्याचा अधिकार नाही. म्हणून आज्ञा डिस्ट्रिक्ट कोर्टाचा हुकूमनामा खर्चसुद्धां फिरवितो.

दिव्याणी स्फिरन्स नंबर ९ सन १८७९.

नामदार चीफ जस्टिस वेस्ट्राप व जस्टिस एम. मेलव्हिल
आणि जस्टिस एफ. डी. मेलव्हिल यांचे समोर.

निकाल ता. १३ माहे आगस्ट सन १८७९.

चिमणाजी वादी.

विरुद्ध

राणू आणि दुसरा प्रतिवादी.

स्टांप.-करार.-खत.-सन १८६९ चा भावट १८ कलम
१४ शेडूल २ आर्टिकल ११.

(१) इ. ला. रि. ४ मुंबई. पृष्ठ १९.

(पुरवणी, इंदुप्रकाश.-तारीख १९ एप्रिल सन १८८०.)

हे पुस्तक सन १८६७ चा भावट २५ प्रमाणें नोंदें आहे.

[जेव्हां एकादे दस्तऐवजामध्ये दोन शर्तींचा करार असतो, तो असा कीं, पहिला.—व्याज व मुदल रुपये १२-८ असे देण्याचा ठराव असतो, व दुसरा असा कीं, धान्य देण्याचा ठराव केलेला होता.

ठराव.—जेव्हां एकादे दस्तऐवजामध्ये करार केलेला असतो तेव्हां त्या दस्तऐवजास सन १८६९ चा आक्ट १८ कलम १४ शेड्यूल २ आर्टिकल ११ प्रमाणे स्टांप आठ आण्यांचा पाहिजे; परंतु कर्जखतास जेव्हां दोन आण्यांचा स्टांप असून दस्तऐवजातील धनको धान्याबद्दलचा हक्क सोडून देईल तर तो त्या दस्तऐवजास योग्य स्टांप आहे असें समजलें पाहिजे, व त्या दस्तऐवजावरून मुदल व्याजासह रुपये मागूं शकतो.]

हा रिफरन्स सन १८७९ चा इंडियाचा स्टांप आक्ट १ याचें कलम ४९ प्रमाणें जुन्नरचे खान साहेब डी. तेमूळजी सर्वाडिनेट जज यांनीं पुणें डिस्ट्रिक्ट जज्याचे मार्फतीनें पाठविला.

वादीनें प्रतिवादी याजवर ता. २५ माहे मार्च सन १८७९ रोजीं रुपये १६४१५ व एक मण सवापायली नागली ता. १७ माहे जानेवारी सन १८७६ चे दस्तऐवजावरून मिळण्याकारितां फिर्याद केली, व सदरहू दस्तऐवज दोन आण्यांचे स्टांपावर झालेला आहे. सदरहू दस्तऐवजातील मजकूर पुढें लिहिल्याप्रमाणें आहे.

“आली तुलांपासून रोख घेतलेले मुदल रुपये १२४८ व्याजासह शके १७९७ सालचे फाल्गुन महिन्यांत परत देण्याचा ठराव केला आहे, व शके मजकूरचे फाल्गुन महिन्यांत नागली ९ पायली जास्ती देऊं. ह्याप्रमाणें नागली न दिल्यास त्याजबद्दल वाढ दरसाल दर मणास सर्वांप्रमाणें देण्याचा करार केला आहे.”

ह्या रिफरन्समध्ये सर्वाडिनेट जज्यानें असें दर्शविलें आहे कीं, सदरचे दस्तऐवजास योग्य स्टांप नाहीं झणून पुराव्यामध्ये घेण्याचें सर्वा-

डिनेट जज्जानें नाकबूल केलें. याजवरून वादीचे वकिलानें आपला धान्यावरील हक्क सोडून देण्याचें कबूल केलें, आणि पैशाचा हुकूमनामा भिळण्याकरितां दावा सांगितला. तो असा कीं, रुपये मागण्यापुरता सदरहू दस्तऐवजास योग्य स्टांप आहे याजमुळें तो पुराव्यांत घेण्यास ग्राह्य आहे. हायकोर्टाचे सल्ल्यास प्रश्न पाठविला तो असा होता कीं, “सदरहू प्रकारचा दस्तऐवज रुपये मागण्यापुरता पुराव्यास ग्राह्य आहे काय? आणि जर नसेल तर तो पुराव्यांत घेण्यास जांती किती स्टांप व दंड घेतला पाहिजे.”

पक्षकार कोणी हजर नव्हते.

वेस्ट्राप ची. ज.—प्रश्नांत विचारलेले दस्तऐवजास स्टांप ८८ आप्यांचा असला पाहिजे व तो स्टांप तशा तऱ्हेच्या करारास असणें योग्य आहे. कर्जरोखा रुपये १२८८ हून जेव्हां जास्ती असेल तेव्हां सदरहू प्रकारचा स्टांप असण्यास सदरहू दस्तऐवज पात्र आहे. (पहा सन १८७९ चा आक्ट १८ कलम १४).

हें कोर्ट वादी याणें आपला नागलीबदल दस्तऐवजांतिल हक्क सोडला असतां त्याजला मुद्दल रकम १२८८ व्याजसह मिळावी असें सबा. जज्जानें ठराविलें आहे तो ठराव कबूल करितें, सबब त्या दस्तऐवजास दोन आप्याचा स्टांप असल्यामुळें तो बरोबर आहे व तो मागण्यास हक्कदार आहे.

दिवाणी अर्ज नंबर ५९ सन १८७९.

नामदार जस्टिस एम. मेलव्हिल व जस्टिस एफ. डी.
मेलव्हिल यांचे समोर.

निकाल ता. ४ माहे सप्टेंबर सन १८७९.

भगवानदास आणि दुसरे अर्जदार.
विरुद्ध

हातीभाई सामनेवाला.

दिवाणी काम चालविण्याचे रीतीचा सन १८७७ चा
आक्ट १० कलम २६६ रकम (सी.) क. शेत-
कऱ्यांचे घर.-विशेष रीतीचे गहाण.

[शेतकऱ्याचे घरासंबंधी सामान किंवा शेतकऱ्याचे वहिवाटीची
मिळकत दिवाणी काम चालविण्याचा सन १८७७ चा आक्ट १०
कलम २६६ रकम (सी.) क यांतील ठराव लागू असून जेथे विशेष
रीतीने गहाण झाले असेल तेथे ती विकण्याचे बाबदीस हें लागू नाही.]
हा अर्ज हायकोर्टाचे असाधारण अधिकारांत केला असून डिस्ट्रिक्ट
जज्याचा आणि सबा. जज बरसाड यांनी केलेले हुकूम फिरविण्याक-
रितां करण्यांत आला आहे.

हल्लीचा अर्जदार याचा हुकूमनामा सदरील सामनेवाला जो शेतक-
री याजवर झाला होता, आणि सामनेवाल्याने एक घर गहाण दिले
होते याजमुळे सदरील हुकूमनाम्यांत असे फर्माविले होते की, सदरहू
हुकूमनाम्याचे बजावणींत गहाण घर विकावे. याजकरितां विचार कर-
ण्याचा मुद्दा इतकाच आहे की, विशेष रीतीने घर गहाण लावून दिले
आहे ते सामनेवाला शेतकरी असल्यामुळे सन १८७७ चा आक्ट १०

कलम २६६ रकम (सी) प्रमाणे वजावणीस पात्र आहे कीं काय? मिं. आइझान जज्ज आणि खानसाहेब मोडी सवा. जज्ज यांचे कोर्टात हुकूमनामा वजावणीकरितां अर्ज केला; त्यांचें मत असें झालें कीं, कायदेकोर्टासिलचें मत शेतकऱ्यांचा वचाव करण्याचा हेतु आहे लहून त्यांणीं तें घर विकण्याचें नाकबूल केलें.

नगीनदास तुळशीदास अर्जदार तर्फे वकील यांणीं तकरार केली कीं, गहाणखताचे आधारे जो हुकूमनामा झाला त्यांत घर विकण्याविषयीं लिहिलें आहे, याकरितां त्याचा अंमल व्हावा असें अर्जदाराचें लक्षण आहे लहून त्याची वजावणी दुसरी मिळकत जप्त करून होऊं नये. हल्लींचे मुकदम्यास कलम २६६ लागू होत नाहीं, व तें लागू करण्याविषयीं हुकूमनाम्याचे धनकोचें लक्षण नाहीं; परंतु गहाणखतांतील घर विकण्याविषयीं हुकूमनाम्यांत फर्माविलें आहे सबब तो तें विकण्यास पात्र आहे. मोठाभाई मोतीलाल वि. चंद्रा शेहारीन (१) —

रावसाहेब वासुदेव जगन्नाथ सामनेवाले तर्फे वकील यांणीं जात्र दिला कीं, कलम २६६ यांतील रकम सी ही स्पष्ट रीतीनें लागू आहे. शेतकऱ्यांचा वचाव करण्याचा कायदे करणारे मंडळीचा उद्देश आहे लहून गहाणांतील घर विकण्यास मनाई आहे. अर्जदाराचे तर्फेनें जो अर्थ केला त्याप्रमाणे कोर्टाला हुकूम करितां येत नाहीं; कारण तसा हुकूम केला असतां विशेष रीतीनें कायद्याची नवीन दुरुस्ती आणि स्पष्ट भाषा आणि कायदे करणारे मंडळीचे उद्देशाविरुद्ध चालल्यासारखें होईल.

कोर्टाचें जज्जमेंट खालीं लिहिल्याप्रमाणे देण्यांत आलें.

एम. मेलव्हिल. ज.—ह्या कामांतील हुकूमनाम्याचा धनको याणें

सन १८७८ सालची अपील नं. १७१.

(पुरवणी, इंदुप्रकाश.—तारीख २६ एप्रिल सन १८८०.)

हें पुस्तक सन १८६७ चा भाद्र २५ प्रमाणे नोंदें आहे.

आपले हुकूमनाम्यांतील ऋणको (शेतकरी) याचें आपलेकडे विशेष गहाण होतें तें विकण्याविषयी अर्ज दिला. व तो ज्या हुकूमनाम्याची बजावणी करण्यास पाहात आहे त्या हुकूमनाम्यांत असें फर्माविलें आहे कीं, गहाण मिळकत विकून आपले हुकूमनाम्याची भरपाई करून घ्यावी. बाकी राहिल्यास त्याणें स्वतां द्यावी. आमचें मत असें आहे कीं, सदरील लिहिलेले हकीमतीवरून घराची विकुरी व्हावी, याजकतां सन १८७७ चा आक्ट १० कलम २६६ यांत विशेष रीतीनें जेव्हां मिळकत गहाण ठेविली असेल तेव्हां त्यास हें लागू आहे असें आह्मांस वाटत नाहीं. खालील कोर्टाचे हुकूम रद्द करितां; आणि असा हुकूम करितां कीं, वादीचा घर विकण्याविषयीचा अर्ज क्रबूल करावा. अव्वल कोर्टाचा खर्च प्रतिवादीनें सोसावा. अपिलांतील व ह्या अर्जाचा ह्या कोर्टांतील खर्च ज्याचा त्याणें सोसावा.

सेकंड अग्रील नंबर २५४ सन १८७९.

नामदार जस्टिस मेलव्हिल आणि जस्टिस केंबल यांचे समोर.

निकाल तारीख २५ माहे आगष्ट सन १८७९.

अपिलेन्ट.—वेंकाप्पा अव्वल वादी.

विरुद्ध

रिस्पॉन्डेन्ट.—चेन वसाप्पा आणि दुसरे अव्वल प्रतिवादी

दिवाणी काम चालविण्याचे रीतीविषयीचा सन १८५९ चा

आक्ट ८ कलम २४६ आणि २४७.—मुदतीचा

कायदा सन १८७१ चा आक्ट ९ कलम

२ आर्टिकल १४, १५ आणि १४५.

[सन १८५९ चा आक्ट ८ कलम २४६ दिवाणी काम चाल-विण्याचे कायद्याप्रमाणे जो दावा करितो त्याचे विरुद्ध हुकूम झाला असतां त्याणें आपला हक्क शाबीद करण्याकरितां जो दावा आणणें तो हुकूम झाल्याचे तारिखेपासून एक वर्षांत आणला पाहिजे. परंतु जेव्हां एकादे हक्क सांगणाराचा दावा सदरहू कायद्याचें कलम २४७ प्रमाणें नाकबूल करण्यांत येतो तेव्हां त्याणें आपला हक्क शाबीद करण्याकरितां दावा आणणें तो, त्या दाव्यास मुदतीचे कायद्यांत जी मुदत सांगितली असेल त्या मुदतींत त्याणें आणावा.

सन १८५९ चा आक्ट ८ कलम २४६ प्रमाणें काम चालून एकादे पक्षकाराविरुद्ध निकाल झाला असतां त्याणें कोर्टामार्फत जो खरेदीदार झाला त्याचेकडून जप्त झालेली मिळकत परत मागण्या-करितां अर्ज करणें तो, विक्री रद्द होण्याकरितां न मांडतां, कलम २४६ प्रमाणें कोर्टानें जो हुकूम केला तो रद्द होण्याकरितां मांडली पाहिजे.]

हें सेकंड अपील उत्तर कानडा डिस्ट्रिक्टचे जज्ज ए. एल. स्पेन्स, यांणीं सिरशीचे सचार्डिनेट जज्जानें हुकूमनामा केला तो दुरुस्त केला त्या ठरावावर होतें.

जो वादीचा भाऊ प्रतिवादी नंबर ४ चा याजवर सानापा यानें हुकूमनामा मिळविला होता त्या हुकूमनाम्याचे बजावणींत एक घर जप्त केलें, त्या घरावरील जप्ती उठविण्याकरितां वादीनें सन १८५९ चा आक्ट ८ कलम २४६ प्रमाणें ता. १२ माहे सप्तंबर सन १८७२ रोजीं अर्ज केला. त्याच दिवशीं कोर्टानें सदरहू अर्ज फार उशीरानें केला अशा सबबीनें दुसरी चौकशी न करितां नामंजूर केला.

ता. १४ माहे फेब्रुआरी सन १८७३ रोजीं सानापा यानें आपले हुकूमनाम्याचे बजावणींत तें घर विकविलें आणि आपण तें घेतलें त्याजबद्दल कोर्टातून त्याजला ता. २८ माहे जून सन १८७३ रोजचें

विकरीबद्दलचं सर्टिफिकीट मिळालें, व ता. ९ माहे जुलई सन १८७४ रोजीं सानापाचे कबज्यांत आलें.

हल्लींची फिर्याद वादीनें सन १८७६ चे फेब्रुवारी महिन्यांत आणली. सानापा नंतर मयत झाला. हल्लींचे प्रतिवादीपैकीं सानापाचे दोन भाऊ व त्याचा एक मुलगा हणजे नंबर १-२-३ चे आहेत. प्रतिवादी नंबर ४ चा सानापाचा भाऊ, ज्यावर सानापानें हुकूमनामा मिळविला होता. वादीचें असें हणणें आहे कीं, बजावणीचे कामांत झालेली विकरी रद्द करून घराचा कबजा आपणास मिळावा.

प्रतिवादीनें तकरारी केल्या त्यांमधील एक अशी होती कीं, दावा मुदतीबाहेर आहे. कारण विकरी कायम केल्याचे तारिखेपासून एक वर्षांत फिर्याद आणली नाही.

सत्राडिनेट जज्जानें सदरहू मुदतीची तकरार नाकबूल करून, वादी याजला अर्धें घर मिळावें हणून हुकूमनामा केला. अपिलामध्यें जज्जानें जेठी वि. सय्यद हुसेन (स्पे. अ. नंबर १९ सन १८७९) (१) या मुकदम्याचे आधारे दावा मुदतीबाहेर गेला आहे असें ठरवून सगळा दावा रद्द केला.

शामराव विठ्ठल अपिलेन्टतर्फे वकील यांणीं तकरार केली कीं, डिस्ट्रिक्ट जज्जानें हल्लींचे फिर्यादीस सन १८७९ चा आक्ट ९ शेडूल २ आर्टिकल १४ आणि १५ लागू करण्यांत चूक केली. आर्टिकल १४ कोणत्याही रीतीनें लागू होत नाही. ज्या कामांत अखेरचा ठराव किंवा हुकूम झाला असेल अशा ठिकाणीं आर्टिकल १५ हें लागू व्हावयाचें. ह्या कामांत तशा तऱ्हेचा ठराव किंवा हुकूम करण्याचें नाकबूल केलेलें आहे. दिवाणी काम चालविण्याचे रीतीविषयींचे कायद्याचें कलम २४६ याजमध्ये थोडी मुदत सांगितली होती;

आणि आलीकडील मुदतीचा कायदा सन १८७१चा याजमध्ये योग्य कोर्टांत चौकशी केली असल्यास मुदत लागू करण्याविषयी सांगितलें आहे. त्याप्रमाणें त्या कामाची चौकशी व्हावयाची होती सबब साधारणरीत्या ह्या दाव्यास १२ वर्षांची मुदत सन १८७१ चा आक्ट ९ आर्टिकल १४५ प्रमाणें लागू केली पाहिजे. डिस्ट्रिक्ट जज्जानें सदरील आर्टिकल लागू करण्याचें नाकारिलें. कारण त्याजला वाटलें कीं, प्रतिवादीचाविरुद्ध कबजा कोर्टमार्फत झाला आहे त्यास हें लागू पडत नाहीं त्यानें ह्या तऱ्हेचे कबजामध्ये व कोर्टमार्फत कबजा मिळाला नाहीं याजमध्ये फरक आहे असें मानण्यांत चूक केली आहे. लालचंद अंबादास वि. सखाराम चंद्रभान (१) सध्पद महंमद अफझूल वि. कनयालाल आणि दुसरे (२) मकनलाल धानडे वि. साबकडनलाल (३) वैकटनारू वि. आकामा (४).

प्रतिवादीकडे वकील कोणी हजर नव्हता. त्यावेळीं जस्टिस मेलव्हिल यांनीं निकाल सांगितला तो असा:—डिस्ट्रिक्ट जज्जानीं ज्या स्पेशल अपिलाचें नांव घेतलें आहे, त्या सन १८७७ च्या १९ नं. रच्या स्पेशल अपिलांत या बेंचानें असा ठराव केला होता कीं, सन १८५९ चा आक्ट ८ याच्या २४६ व्या कलमाअन्वये खटला चालविण्यांत अपजय आल्यामुळें जो विकत घेणाराकडून जप्त केलेली मालमत्ता परत मिळविण्याविषयी अर्ज करितो, तो वाजवी रीतीनें पहातां २४६ कलमाअन्वये झालेला निकाल रद्द करण्याविषयी किंवा दिकी रद्द करण्याविषयी अर्ज करितो असें लक्षणतां येईल, व यासाठींच अर्ज करणें तो,

(१) ५ मुंबई, हा. को. रि. १३९.; (२) २कलकत्ता, उ. रि. २६३ ; (३) १५ बंगाल, ला. रि. २२८; (४) ३ मद्रास, १३९.

(पुावणी, इंदुप्रकाश.—तारीख १० मे सन १८८०.)

हे पुस्तक सन १८६७ चा आक्ट २५ प्रमाणें नोंदलें आहे.

सन १८७१ च्या ९ व्या आक्टाच्या दुसऱ्या शेडुला पैकीं १४ व १५ या कलमांत सांगितलेली जी एक वर्षाची मुदतीची वेळ, तिच्या आंत त्यानें केला पाहिजे. याबाबद फिरून विचार करून पहातां आह्मांस असें वाटत आहे कीं, जर या वावरींत आह्मीं फक्त १५ व्या कलमाविषयी उल्लेख केला असता, व सदरहू अर्ज विक्री रद्द करण्याकरितां केला असें न लक्षणतां सन १८६९ च्या ८ व्या आ. चे २४६ व्या कलमाअन्वये (१) दिवाणी कोर्टानें केलेला हुकूम रद्द करण्याकरितां केला असें मानिलें असतें, तर विशेष चांगलें व बरोबर झालें असतें. एवढाच काय तो नवीन फेरफार करून आह्मीं आपला पूर्वीचा ठराव कायम करितों, व असेंही समजतो कीं, ज्या हक्कदाराविरुद्ध २४६ कलमा अन्वये एकादा हुकूम केला असेल त्यानें अशा प्रकारचा हुकूम झाल्यापासून एका वर्षाचे आंत आपला हक्क शाबीत करण्याकरितां अर्ज केला पाहिजे. परंतु हल्लींच्या या खटल्यांत वादीच्या तर्फे असें प्रतिपादन झालें आहे,—व तें प्रतिपादन आमच्या मतें बरोबर आहे—कीं कलम २४६ अन्वये वादी-विरुद्ध कोणत्याही प्रकारचा हुकूम कधींच करण्यांत आला नव्हता. डिस्ट्रिक्ट जज यांनीं असें लढलें आहे कीं, २४६ कलमाअन्वये चौकशी व्हावी लक्षण वादीनें अर्ज केला असून तो फार उशीरां केला सत्रव तो नामंजूर केला. परंतु खरा प्रकार पाहूं जातां असा आहे कीं, त्यांत जी चौकशी व्हावी लक्षण लढलें होतें ती चौकशी करण्याचें २४७ कलमाअन्वये नाकारिलें; आणि वादीविरुद्ध जो हुकूम केला होता तो त्यानें आपला पक्ष सिद्ध केला नाही लक्षण नव्हे, तर कोर्टानें त्याच्या अर्जाचा विचार करण्याचें नाकारिलें हा होय. याकरितां हल्लींची फिर्याद आणतांना असें लक्षणतां येत नाही कीं, तो “दिवाणी कोर्टानें

(१) इ. ला. दि. ४ कल ६१० कैलासचंद्र वि. प्रियनाथराय यांनीं विरुद्ध ठराव पह.

केलेला हुकूम अगर ठराव बदलण्याकरितां अगर रद्द करण्याकरितां ”
निर्याद करित आहे. कारण आह्मीं हुकूम देत नाहीं असें झणण्या-
पलीकडे कोणच्याही प्रकारचा ठराव अगर हुकूम झालेला नाहीं.
आमचा अभिप्राय असा आहे कीं, डिस्ट्रिक्ट जज्जांनीं उल्लेख केलेल्या,
व २ कल. उ. रि. २६३ यांत रिपोर्ट केलेल्या, खटल्याचे बाबतींत
कलकत्ता कोर्टानें घेतलेला अभिप्राय बरोबर आहे, आणि तो मद्रास
कोर्टानें वेंकटनाथ वि. अक्कम्मा (१) यांत, व जुडिशियल कमिटीनें
साबमुखनलाल पांडे वि. साब कंडनलाल (२) यांत स्पष्ट केलेल्या
मतांशीं जुळून आहे.

याकरितां हल्लींच्या हक्कास मुदतीची हरकात नाहीं असें आमचें
मत आहे; व त्या अन्वये आह्मीं डिस्ट्रिक्ट कोर्टाची डिक्री रद्द करून
अपिलाच्या स्वतःच्या महत्वावरून त्याचा निकाल होण्याकरितां खटला
परत पाठवितों. अखेर निकाल झाल्यानंतर खर्चाचा विचार व्हावयाचा.

टीप:—वरील खटल्यांत उल्लेख केलेल्या जेटी वि. सय्यद हुसेन
(स्पे. अ. नं. १९ सन १८७७ पैकीं) या खटल्याचे बाबतींत ज.
मेलव्हिल व कंबाल यांनीं निकाल केला तो असा:—

ज. मेलव्हिल.—सन १८५९ चा आक्ट ८ यांतील कलम
२४६ अन्वये वादीनें चालविलेल्या खटल्यांत वादीविरुद्ध निकाल
झाला होता व तो हल्लीं कोर्टानें केलेल्या विक्रीचे वेळीं विकत घेतलेली
मालमत्ता परत मिळण्याकरितां अर्ज करित आहे. अशा प्रकारच्या
खटपटीस लागू असणारी मुदतीची वेळ एक वर्षाची आहे असा
आमचा अभिप्राय आहे. सन १८७१ चा आक्ट ९ याचे योगानें
कलम २४६ यांतील शेवटले अकरा शब्द जरी रद्द झाले आहेत,
तरी त्यांत मुदतीची वेळ वाढविण्याचा कांहीं विचार होता असें आह्मांस

(१) ; मद्रास १ : ९., (२) १५ बंगाली रि. २२६.

वाटत नाही. अशा किंवा अशाच प्रकारच्या दुसऱ्या सर्व खटल्यांत कायदे करणाऱ्यांचें धोरण असें असतें कीं, एकदा ज्या मनुष्यानें फिर्यादीस आरंभ केला त्यानें आपलें फिर्यादी करित असण्याचें काम कांहीं नियमित मुदतीचे आंत चालवावें, आणि याकरितां आमचा असा समज आहे कीं २४६ कलमावैकीं शेवटल्या अकरा शब्दांत जो मजकूर लिहिला होता तो सन १८७१ च्या ९ व्या आक्टानें पुनरपि कायदेशीर केला. आणि तोही त्या आक्टच्या २ व्या शेड्युलाच्या १४ व्या व १५ व्या कलमांत असावा तितका स्पष्ट रीतीनें कायदेशीर करण्यांत आला आहे असें आम्हांस वाटतं. २४६ कलमाअन्वयें खटला चालवितां ना ज्याचा अग्रजय झाला, आणि जो विकत घेणाराच्या कवजांतून जप्त झालेली मालमत्ता परत मिळण्याकरितां फिर्याद करितो, तो मनुष्य वाजवी रीतीनें पाहूं जातां कलम २४६ अन्वयें झालेला निकाल रद्द होण्यासाठीं, किंवा विक्री रद्द करण्याकरितां फिर्याद करितो असें ह्मणणें भाग आहे.

परंतु वादीतर्फे अशी तक्रार आहे कीं, त्याच्या अर्जास एक वर्षाच्या मुदतीची अट लागू पडत नाही; कारण कलम २४६ अन्वयें केलेला सप्रमाण हुकूम मुळींच अस्तित्वांत नाही. वादीनें कलम २४६ अन्वयें अर्ज केला, नंतर पुरावा घेतला गेला, आणि ता. १२ सेप्टेंबर सन १८७१ रोजीं सर्वाडिनेट जज्जानीं आपल्या निकालाचा विचार करण्याकरितां मुदत घेतली. सदरहू बाबतचा वादीविरुद्ध निकाल ता. २४ आक्टोबर सन १८७१ रोजीं सांगण्यांत आला. इतक्याच्या दरम्यान ता. ३० सप्टेंबर रोजीं मालमत्ता विकली गेली. या-कार्मीं वादीच्या ह्मणण्याचा अर्थ आम्हांस बरोबर समजत असेल तर त्याचें ह्मणणें असें आहे कीं, मालमत्ता विकल्यानंतर कलम २१६ अन्वयें दुसरा कोणचाही हुकूम करण्याचा अधिकार सर्वाडिनेट जज्ज यांस नव्हता; कारण ज्या वेळीं त्यांचों मालमत्ता जप्त करण्याचा निश्च

य केला, त्याच वेळीं त्यांनीं सदरहू कलमाच्या उद्देशान्माणें "सदरहू मालमत्ता जप्तींतून सोडविणें" हें आपल्या अधिकाराबाहेर टाकून दिलें; व बहुतकरून असा अजमास दिसतो कीं, त्यांनीं ज्या वेळीं सदरहू विक्रीचें काम चालू होण्यास परवानगी दिली, त्यावेळीं सबार्डिनेट जज्ज यांचा तो हक्क कबूल न करण्याविषयीं विचार ठरला होता. किंवा तसें नसल्यास, कदाचित् त्यांना असेंही वाटलें असेल कीं, जोपर्यंत आपण निकाल करण्याच्या पूर्वी विक्रीस मंजुरी दिली नाहीं, तोपर्यंत विक्रीचें काम चालू राहिलें तरी त्याला कांहीं नुकसान नाहीं. हें कसेंही असलें तरी इतकें कबूल करणें जरूर आहे कीं, सबार्डिनेट जज्ज यांनीं वादीच्या अर्जाचा निकाल करण्याचे पूर्वी मालमत्ता विकली हें त्यांनीं रीतीबाहेर काम केले. परंतु विक्री रीतीबाहेर झाली, एवढ्यावरून आह्मांस असें ह्मणतां येत नाहीं कीं, विक्री केल्यानंतरही ती मालमत्ता विक्रीस पात्र आहे असा ठराव करण्यास सबार्डिनेट जज्ज यांस अधिकार नव्हता. आतां सबार्डिनेट जज्ज यांनीं वादीच्या अर्जाचा अनुकूल रीतीनें निकाल केला असता, तर त्यांनीं आपला निकाल कोणच्या रीतीनें अंमलांत आणिला असता याजबद्दलचा विचार करण्याची जरूर नाहीं. आह्मांस विचार करावयाचा आहे तो एवढाच कीं, सबार्डिनेट जज्ज यांनीं आपला निकाल सांगण्याचा तो विक्री झाल्यानंतर सांगितला, एवढ्यावरून वादीच्या अर्जातील ह्मण्याप्रमाणें मंजुरी न करण्याबाबदच सबार्डिनेट जज्ज यांचा ठराव निराधार होऊं शकतो किंवा कसें, व तसा ठराव करण्यास त्यांचा अधिकार होता किंवा नाहीं. आह्मांस असें वाटतें कीं, तो एवढ्यावरून तो निराधार ठरत नाहीं, याकारितां तो आधारपूर्वक हुकूम होय असें समजून आह्मांस असें वाटतें कीं, अक्टिंग जज्ज यांनीं सदरहू अर्ज मुदतीच्या बाहेर गेला असें लटलें तें बरोबर आहे.

अपील नं. ३९ सन १८७८ पैकीं.

निकाल तारीख १७ फेब्रुवारी सन १८७९.

मि. वेस्ट व मि. पिन्हे जज्ज यांचे समोर.

रावजी जनार्दन शारंगपाणी (मूळ वादी) अपिलेन्ट.

विरुद्ध

गंगाधरभट आणि दुसरे (मूळ प्रतिवादी) रिस्पॉडेंट.

कपटाचा करार.—कोणा मनुष्याच्या हक्काचा अपहार

करणे.—कुटुंबाच्या व्यवस्थापकांची कृत्यांबद्दल

चौकशी करण्यास सदरहू व्यवस्थेत हिताहित

असणाऱ्या मनुष्यास अधिकार.

[व्यवस्थापक आणि तिसराच कोणी यांचे दरम्यान करार होऊन त्याचे योगें ज्या कोणाचें नुकसान होत असेल त्यास सदरहू करार अजीवात रद्द करून घेण्याचा अधिकार आहे.]

हें अपील ठाणें जिल्ह्यापैकीं नासिक येथील फर्स्ट क्लास सर्बार्डिनेट जज्ज मि. महादेव गोविंद रानडे यांच्या ठरावावर झालें होतें.

वादी रावजी यानें ही फियार्द (१) आपला भाऊ गंगाधर व (२) जुमा कासन यांविरुद्ध नासिकचे सर्बार्डिनेट जज्जांच्या कोर्टांत आणिली फियार्दीतील मुख्य झणणीं अशीं होतीं कीं, वादी, प्रतिवादी नं. १, व इतर भागीदार या सर्वांचें मिळून ठाणें जिल्ह्यापैकीं शहापूर तालुक्यांत एक इनाम गांव त्यास लागून असलेल्या जंगलासुद्धां त्याचे ताब्यांत होतें; वादी व नं. १ चा प्रतिवादी यांचा सदरहू गांव व जंगल यांमध्ये प्रत्येकीं रुपयास ८ पै याप्रमाणें वांटा होता वादीनें इतर भागीदारांपासून सन १८७६ पासून आरंभ करून तीन वर्षे पर्यंत जंगल तोडण्याचा अधिकार विकत घेतला; आपला (वादीचा) त्या जंगला-

धर पूर्ण मालकीचा हक्क असून आपण त्याचे व्यवस्थापक होतो, व प्रतिवादी नं. १ हा फक्त आपला उत्पन्नांतील वांट्या घेत असून कधीही व्यवस्थापकाचें काम करित नसे; प्रतिवादी नं. १ यानें कपटानें आणि कांहीं वाजवी कारण नसतां ता. १० डिसेंबर सन १८७६ रोजी प्रतिवादी नं. २ यास सदरहू सर्व जंगलाबद्दल विक्रीपत्र करून दिलें. प्रतिवादी नं. १ यास आपण (वादी) व इतर भागीदार यांचें अनुमत घेतल्याशिवाय जंगल विक्रीबद्दल करार करण्यास अधिकार नव्हता; प्रतिवादी नं. २ यानें जंगल तोडून लांकडें नेलीं, व जरी वादीनं, त्यास असें करण्याची मनाई केली होती तरी तो त्याप्रमाणेंच करित राहिला; आणि याप्रमाणें प्रतिवादी नं. २ यानें वादी हा आपला मालकीचा व व्यवस्थापकाचा हक्क वजावीत असतां त्या कामीं अडथळा केला. याकरितां कोर्टानें असा ठराव करण्याविषयीं वादीची विनंती होती कीं, प्रतिवादी नं. १ यास प्रतिवादी नं. २ यास जंगल विकत देण्यास अधिकार नव्हता; नं. २ चा प्रतिवादी यास ही विक्री करण्यासून कांहींएक प्राप्ति झाली नाही, आणि वादी जंगलाची व्यवस्था करित असतां त्यास अडथळा करण्याचा अधिकार प्रतिवादी यास नव्हता. तसेंच प्रतिवादीनें तोडून उचलून नेलेलें जंगली लांकूड सर्व किंवा त्याची किंमत आपणास मिळावी ह्मणून वादीचें ह्मणणें होतें. वादीनें नादारी कायद्याच्या रीतीनें आपली फिर्याद आणली होती, व अर्जाची किंमत त्यानें १६,००० रुपये लाविली होती.

यावर प्रतिवादी नं. १ यानें असा जबाब दिला कीं, मी इनाम गांवाचा आणि जंगलाचा एकटाच व्यवस्था करणारा आहे व या नात्यानें प्रतिवादी नं. २ यास जंगल विकत देण्याचे बाबतीत वादी व इतर भागीदार यांचें मत घेण्याविषयीं मजवर कायदेशीर कोणचीही जबाब-

दारी नाही. विक्रीचा करार करण्यास व त्याबद्दल योग्य मुबदला घेण्यास मला अधिकार आहे. विक्रीच्या उत्पन्नापैकी वादी आणि इतर भागीदार यांचे वांट्याचे भाग मी ज्याचे त्यास दिले. मी जर त्यांच्या वांटणीची किंमत त्यांना दिली नसती तर मात्र त्यांना फिर्याद करण्याचा अधिकार होता, व गांव आणि जंगल यांची व्यवस्था पहाण्यास त्यांना कोणत्याही प्रकारचा अधिकार नाही.

प्रतिवादी नं. २ याच्या लणण्यांत महत्वाचे मुद्दे होते ते असे की प्रतिवादी नं. १ हा सर्व भागीदारांचे वतीने जंगलाची पुष्कळ दिवसपर्यंत व्यवस्था करित असे, आणि सदरहू वांटणीदारांस त्यापासून उत्पन्नापैकी आपआपले भाग मात्र मागण्याचा अधिकार असून जंगलाची व्यवस्था करण्याचा अधिकार मुळींच नाही. तसेंच आपण (प्रतिवादी नं. २ याने) ४,२५० रु. देऊन चारवर्षे आणि दोन महिनेपर्यंत जंगल तोडण्याचा हक्क प्रतिवादी नं. १ पासून विकत घेतला होता, व हा मुबदला योग्य असून सदरहू करार मजबूद व खऱ्याखऱ्या विश्वासावरच करण्यांत आला होता.

यावर कनिष्ठ कोडताने असा ठराव केला की, वादीने जंगलाची व्यवस्था सन १८४८ पासून सन १८६५ पर्यंत राखली होती, व त्यानंतर त्याची व्यवस्था प्रतिवादी नं. १ पाहून लागला, व तो फिर्याद होण्याचे अगोदर जवळ जवळ बारावर्षेपर्यंत सर्व भागीदारांच्या वतीने व्यवस्थापकांचे काम करित आला. आपल्या स्वतःच्या हक्कामुळे आणि विक्रीच्या संबंधाने वादीस गांव व जंगल यांपैकी १२ आणे व आठ पैचा वांटा घेण्याचा हक्क आहे. तसेंच प्रतिवादी नं. १ यास इतर भागीदारांचे मत घेतल्याशिवाय जंगल विकण्याचा अधिकार होता, आणि जर त्याचे वर्तन कपटाचे नसते तर सदरहू विक्री कापदेशीर व इतर भागीदारांस कबूल करण्यास योग्य अशीच झाली असती; परंतु प्रति-

वादी नं. १ यानें प्रतिवादी नं. २ याशीं विक्रीबदल जो करार केला तो कपटाचा असून तो योग्य मुबदला घेऊन केला नव्हता. कारण करारपत्रांत उभय पक्षांनीं काय मुबदला व्यावयाचा तो उघडपणें पुरा लिहिला नव्हता, व करारपत्रांत लिहिलेल्या रकमेपेक्षां जंगलाची किंमत पुष्कळ जास्ती होती. प्रतिवादी नं. १ यानें प्रतिवादी नं. २ याजपासून जंगलविक्रीची खरी किंमत ८,००० रु. घेतली, करारपत्रांत लिहिल्याप्रमाणें ४,२५० रु. किंमत घेतली नाही. वादीनें स्वतः प्रतिवादी नं. २ यास जंगल ८,००० रु. स विकत देण्याचा करार केला होता, व यासाठीं सदरहू कराराला ही किंमत योग्य मुबदला झाली असती, व इतर भागीदारांची संमति मिळविली नव्हती एवढ्याच कारणास्तव विक्री संबंध रद्द करणें हें वाजवी व न्याय्य होणार नाही. सर्वाडिनेट जज्जाच्या जज्जमेंटांतील ठरावाचा भाग आहे तो पुढें लिहिल्याप्रमाणें:-

“यासाठीं मी असा ठराव करितों कीं, प्रतिवादी नं. १ यानें प्रतिवादी नं. २ याशीं करारपत्र (निशाणी १२९) कपटानें केलें आहे, आणि त्यांत लिहिलेली मुबदला रक्कम ४,२५० रु. ची आहे तेवढ्यापुरतें सदरहू करारपत्र या ठरावावरून रद्द होत आहे. आणखी शिवाय माझा असा अभिप्राय आहे कीं, प्रतिवादी नं. १ व प्रतिवादी नं. २ यांजमध्ये जो खरा करार झाला त्यांत मुबदल्याच्या रकमेदाखल ८,००० रु. देण्याचें ठरलें होतें, व प्रतिवादी नं. १ हा वादी व इतर भागीदार यांच्या वतीनें जंगलाची व्यवस्था पहाणारा असल्यामुळें त्यानें योग्य मुबदला घेऊन जो हा करार केला तो अशा प्रकारचा आहे कीं, तो करण्यास प्रतिवादी नं. १ यास पूर्णपणें हक्क होता, व यासाठीं तो करार

(पुरवणी, इंदुप्रकाश.—तारीख १७ मे सन १८७९.)

हे पुस्तक सन १८६७ चा भाव २५ प्रमाणें नोंदले आहे.

कायमच ठेविला पाहिजे. केवळ तो करण्याचे वेळीं वादीची संमति घेतली नव्हती एवढ्याकरिता रद्द करितां नये. प्रतिवादी नं. २ यानें निशाणी १२९ यांत कवूळ केलेल्या वेळीं व रीतीनें प्रतिवादी नं. १ यास ८,००० रु. द्यावे, व प्रतिवादी नं. १ यानें त्याजकडे आलेल्या रकमांपैकीं वादीस १२ आणि ८ पैचा भाग द्यावा. निशाणी १२९ चे करारपत्रांत जी मुदत लिहिली आहे ती भरेपर्यंत प्रतिवादी नं. २ हा जंगलाची व्यवस्था करित असतां वादीनें त्यास कोणच्याही प्रकारें अडथळा करूं नये."

वरील ठरावाविरुद्ध रावजी यानें ता. २४ सप्टेंबर सन १८७८ इ. रोजीं हायकोर्टाकडे अपील केलें.

अपिलेंटातर्फे शामराव विठ्ठलः—ज्याअर्थी प्रतिवादी नं. १ यानें प्रतिवादी नं. २ यांशीं केलेला जंगलविक्रीविषयींचा करार कपटाचा आहे असें कनिष्ठ कोडतानें ठरविलें, त्याअर्थी त्यांनीं सदरहू करार कायम राखला आहे तो न राखतां तो अजीवात रद्द करणें हें त्यांचें कर्तव्य कर्म होतें. कराराचे बाबतींत कपट किंवा बेकायदेशीरपणा झाल्यास त्याचा अर्थ सदरहू करार कायदेशीर रीतीनें चालू नये असा होतो. साधारण नियम असा आहे कीं, तिसऱ्या कोणा पक्षकारास बुचाडण्याकरितां किंवा त्याचें नुकसान करण्याकरितां, व तसें नुकसान व बुचाडणें होईल अशा रीतीनें केलेला करार त्या पक्षकारांच्या संबंधानें बेकायदा व रद्द होतो याकरितां, हा वादविषयक विक्रीचा करार अजीवात रद्द केला पाहिजे.

रिस्पॉंडंट नं. १ याचे वतीनें मि. गणेश रामचंद्र किल्लोसकरः—कनिष्ठ कोडतानें जो ठराव केला आहे कीं, वादविषयक मालमत्तेची व्यवस्था करण्याचा रिस्पॉंडंट नं. १ यास हक्क आहे तो ठराव बरोबर आहे. रिस्पॉंडंट नं. १ हा अपिलेंटाचा वहील भाऊ आहे. त्याचा

बाप वारला तेव्हांपासून सदरहू मालमत्ता सरकारी दफ्तरांतून त्याचेच नांवें लागली आहे, व इष्टेटीच्या हरएक संबंधाचे बाबतींत इतर भागीदारांनीं त्याच्याशीं व्यवस्थापक या नात्यानें च वर्तन ठेविलें आहे. आतां अपिलेटानें कांहीं वर्षेपर्यंत या मालमत्तेची व्यवस्था पाहिली हें खरें; परंतु याचें कारण रिस्पांडेंट नं. १ हा त्या ठिकाणाहून बाहेर ठिकाणीं गेला होता हें होय, व ज्यावेळीं तो रिस्पांडेंट परत आला त्यावेळीं आपल्या भागीदारांच्या संमतीनें व वतीनें तो पुनरपि व्यवस्था पाहूं लागला. याकरितां जर अपिलेटास या मालमत्तेपैकीं आपली वांटणी पाहिजे असेल तर त्यानें वांटणीकरितां दावा आणणें हा योग्य मार्ग आहे. चालू अर्जाच्या बाबतींत त्याला आपला वांटा मागतां येत नाहीं.

मि. शांताराम नारायण रिस्पांडेंट नं. २ करितां.—रिस्पांडेंट नं. २ जुमा कासम हा कौल लावून घेणारा असून त्याजकडे कांहीं अपराध नाही, व मालमत्तेची व्यवस्था कोणीं करावी याविषयीं दोघां भावांत तंदा आहे एवढ्याकरितां त्याचें नुकसान करणें वाजवी नाहीं. मुबदल्याची रक्कम कपटानें ४,२५० रु. इतकी घातली आहे असें असतांही विक्रीचा करार कायम राखणें हेंच योग्य आहे. करार अजीबाद रद्द करणें हें योग्य नव्हे.

कोर्टाचा निकाल जस्टिस वेस्ट यांनीं पुढें लिहिल्याप्रमाणें सांगितला:—मालकांच्य कुटुंबाकरितां मालमत्तेची व्यवस्था पाहणारा वादी रावजी होता असें शाबीद करण्याकरितां केलेला प्रयत्न व्यर्थ गेला हें सर्वास कबूलच आहे. तथापि, तो कुटुंबातील एकजण आहे या नात्यानें, आपला वडील भाऊ गंगाधर हा ज्या गोष्टीच्या योगानें आपलें नुकसान होईल अशी गोष्ट करूं लागला असतां ती नाकबूल करण्याचा त्याचा अधिकार कमी होतो असें झिलकूल नाही. अशा प्रकारची गोष्ट झाली असतां, ती अशा प्रकार-

चो आहे कीं, तिच्या योगानें गंगाधर यानें बाह्यात्कारां त्या मालमत्ते-
 संबंधी जंगलांतील लांकडें तोडण्याचा अधिकार ४,००० रु० घेऊन
 जुमास दिला व त्याबरोबरच आपला खासगी नफा, ह्मणजे आपणास
 शिवाय ४,००० रु० मिळावयाचे त्याबद्दलचा, करून घेतला, ही गोष्ट
 कोणीही पक्षकार वादप्रसंगीं देखील नाकबूल करीलसें मला वाटत
 नाही. ही जी व्यवस्था झाली तीत जुमाचें अंग होते, व त्यानें पूर्वीं
 रावजीशीं बोलणें चालणें केलें होतें, यावरून त्याला ही व्यवस्था कोण-
 च्या प्रकारची आहे हें माहित होतें. सर्वाडिनेट जज्ज यांनीं असा
 ठराव केला आहे कीं, गंगाधर आणि जुमा यांनीं चोरून; परंतु वास्त-
 विक रीतीनें, कबूल केलेल्या करारांतील अटी पुऱ्या करण्यांत
 याव्या. कारण त्यांस असें वाटलें कीं, एकंदर उत्पन्नापैकीं रावजीचा
 योग्य भाग त्यास दिला असतां न्याय पुरा होईल; परंतु दि पनामा
 टेलिग्राफ कंपनी वि. दि इंडिया रबर इ. कंपनी वगैरे खटल्यांत
 ठरविल्याप्रमाणें, व्यवस्थापक आणि तिसरा मनुष्य यांजमध्ये झालेल्या
 करारामुळे नुकसान झालेल्या मनुष्याचा हक्क सदरहू करार अजीबात
 रद्द करून घेण्याचा आहे. फार कशाला, नुसते दोन्ही पक्षकारच
 कीं ज्यांनीं तिसऱ्या एका मनुष्याचें नुकसान करण्याच्या इराद्यानें पर-
 स्पर करार केला आहे, ते जरी घेतले तरी, कोर्ट नेहमी सदरहू करार
 पार पाडलाच पाहिजे असें नेहमी ठरविणार नाही, आणि मि.
 शांताराम यांस रिस्पॉंडेंट जुमा याच्या तर्फे असे कांहीं आधार दाख-
 वितां आले नाहीत कीं, ज्यांच्या योगानें. अटीअन्वये किंवा अटीविरुद्ध
 रावजीचें मत न घेतां, रावजीचें नुकसान करण्याकरितां त्यांच्या कुळानें
 केलेला करार कोर्टानें कायमच राखावा, असें मानितां येईल. रावजीचें
 ह्मणणें करार रद्द करून घेण्याचा आपला हक्क आहे, आणि आत्मसं-
 बो करार रद्द आहे असेंच ठरविणें भाग आहे.

आमच्या नजरेस असं येतं कीं, एका घेणेदारानें कांहीं इमारतांचें लांकूड विकलें, व त्याचासून जें उत्पन्न झालें तें हल्लीं सबार्डिनेट जज यांच्या कोर्टांत ठेविलें आहे. त्या कोर्टानें ठराव केल्यानंतर, जो करार हल्लीं रद्द करण्यांत आला आहे तो पुरा करून घेण्याकरितां लांकूड नेण्याची जुमा यास परवानगी मिळाली होती. त्या लांकडाबद्दल अद्यापि पैसा लहणून बिलकूल दिला नाही हें सर्वांस कबूलच आहे. कराराप्रमाणें जुमा यानें "जंगलांतून नेलेल्या सर्व जिंनसा किती होत्या व त्यांची किंमत किती होती हें पुराव्यावरून निश्चित करून घेणें भाग आहे. या रीतीनें जी रक्कम दिली पाहिजे अशी निघेल ती जुमानें कोर्टाकडे आणून भरली पाहिजे, व ती रक्कम आणि पूर्वी कोर्टांत ठेविलेली रक्कम अशा दोन्ही मिळून जी एकंदर रक्कम होईल ती सर्व सदरहू मालमत्तच्या समाइक भागीदारांमध्ये त्यांच्या त्यांच्या वांट्याअन्वये वांटून दिली पाहिजे.

रावजीस दोन्ही कोर्टांत जो खर्च झाला तो, त्यानें वासुदेवभटास प्रतिवादी केला त्या संबंधानें झालेला खर्च शिवाय करून बाकीचा, त्याला गंगाधर व जुमा यांजकडून सारख्या प्रमाणांनीं मिळाला पाहिजे. वासुदेवभटास सामील करण्यास कारण दाखविलें होतें तें असं कीं, वासुदेव यानें आपला वांटा रावजीस विकला होता; परंतु हें लहणणें रावजीकडून सिद्ध झालें नाही. यासाठीं वासुदेव यास दोन्ही कोर्टांत झालेला खर्च रावजीनें त्यास दिला पाहिजे.

(पुरवणो, इंदुप्रकाश.—तारीख २४ मे सन १८८०.)

हे पुस्तक सन १८६७ चा भाग २५ प्रमाणें नोंदलें आहे.

फुल बेंच.

दिवाणी अपिलाची शाखा.

सन १८६५ च्या 'लेटर्स पेटेंट'ांतील कलम १५ अन्वये.

अपील नंबर १ सन १८७७.

नामदार सर एम. आर. वेस्ट्राप नाईट चीफ जस्टिस, मि०

जस्टिस कॅब्राल, आणि मि० जस्टिस पिन्हे यांचे समोर,

निकाल ता. २५ माहे जून सन १८७८.

सदू (अवल वादी) अपिलंट.

विरुद्ध

बायजा आणि गेनू (अवल प्रतिवादी) रिस्पॉंडंट.

हिंदुधर्मशास्त्र.—शूद्र लोकांतील अनौरस पुत्राचा वारसा.—

दासीपुत्र.—रिस जुडिक्यारा.

[सन १८५० सालीं एक शूद्र जातीचा इसम मयत झाला, व त्याचे पाठीमागे बायजा आणि सावित्री या दोन विधवा; बायजेचा मुलगा सदू व सावित्रीची मुलगी दर्या हीं मुलें; आणि एक अनौरस पुत्र सदू वादी; इतकीं माणसें शिलक राहिलीं. सदू व महादू यांचा बाप मेल्यावर ते दोघे कांहीं वेळपर्यंत एकत्र रहात होते, आणि उभयतांचा लेखी करार होऊन महादूनें सदू यास कुटुंबाच्या जिदगीचा कांहीं भाग दिला होता, तथापि त्या दोघांची जिदगी समाईक व अविभक्तच होती. व ही स्थिति सन १८६५ सालीं महादू मेल्या तोंपर्यंत तशीच राहिली. १८६६ सालीं करारपत्रावरून सदू यांनं किर्याद आणिली, व करारपत्रांत लिहिलेल्या मालमत्तेबद्दल बायजा, सावित्री, दर्या व रामलिंग (बायजेचा कौलदार) या चौघांविरुद्ध डिक्री मिळविली. सन १८७० सालीं सदूनें आपल्या बापाचा आणि भावाचा आपण वारस या संबंधानें

दुसरी एक फिर्याद आणिली. व वडिलार्जित सर्व मालमत्ता मागूं लागला. परंतु पूर्वीच्या अर्जावरून त्याचा हक्क नष्ट झाला अशा कारणाने खालच्या दोन्ही कोर्टांनी त्याचा अर्ज नामंजूर केला.

पुढे स्पेशल अपिलाचे वेळीं ज. मेलव्हिल व ज. नानाभाई हरिदास यांचा असा अभिप्राय पडला कीं, सदरहू हक्क रद्द होत नाही. कारण पूर्वीची फिर्याद कुरारपत्रावरून आणिली होती, व दुसरी फिर्याद वादी हा आपल्या बापाचा आणि भावाचा वारसदार या संबंधानें वादीचे सर्व साधारण हक्क शाश्वित करण्याकरितां आणिली होती. असा अभिप्राय पडून त्यांनीं खालच्या कोर्टाचे ठराव रद्द करून सदरहू खटल्याच्या योग्यतेवरून त्याची परत चौकशी होण्याकरितां तो परत पाठविला. खटला परत गेल्यावर सर्जार्डिनेट जज्जाचा असा अभिप्राय पडला कीं, आपला बाप आणि महादू यांचा वारस या संबंधानें वादी ह्याचा वडिलार्जित सर्व स्थावर मिळकतीवर हक्क पोंचतो. यावर प्रतिवादीपैकीं दोघांनीं अपील केलें.

पुढे (वेस्ट्राप ची. ज. व जस्टिस पिन्हे आणि केंबाल यांच्या) फुरुबेंचाचा असा अभिप्राय पडला कीं, महादू व सद्दू यांचा बाप मेल्यानंतर ते सर्व मालमत्तेचे समाईक उपभोग घेणारे झाले; व बायजा, सावित्री, आणि दर्या ही त्यावेळेस अविवाहित असेल तर ती, इतक्यांचं पोषण करावयाचें; व दर्या अविवाहित असल्यास तिच्या योग्यतेनुरूप लागणारा लग्नाचा खर्च करण्याचें; जोखीम त्यांच्यावर होतें; तथापि सद्दू हा अनौरस पुत्र असल्याकारणानें त्यास फक्त अर्धा वाटा मिळावयाचा.

तसेंच बेंचाचा असाही अभिप्राय पडला कीं, वांटे समसमान नसणें ही गोष्ट समाईकपणा व मेल्याच्या मागें रहाणाऱ्यांचा जिदगीवर हक्क या दोन गोष्टींच्या भाड येत नाही, व ज्याअर्थी महादू आणि सद्दू हे दोघे

बाप मेल्यापासून महादू मरे तोंपर्यंत समाईक होते त्याअर्थां दुसरी, हणजे समाईकदारांपैकीं मागें शिलक राहिलेला (हणजे वादी सद्) ह्यानें सर्व मालमत्ता घेतली ही, गोष्ट घडल्यानंतर समाईकांचा नेहमीं जो परिणाम व्हावयाचा तो झाला.

राही वि. गोविंद तेज (इं. ला. रि. १ मुं. ९७) याजकडे लक्ष ठेवून त्याचेंच अनुसरण झालें.

ता. २५ माहे जानेवारी सन १८७७ रोजीं डिब्रिहजन बेंचानें (एम्. मेलब्रिहल आणि नानाभाई हरिदास जस्टिस यांनीं) केलेल्या ठरावाविरुद्ध सन १८६५च्या लेटर्स पेटेंटच्या कलम १५अन्वये, हें अपील करण्यांत आलें होतं.

या खटल्याची हकीकत येणेंप्रमाणें आहे:—कोणी एक मानाजी नांवाचा मनुष्य शूद्र जातीचा सन १८५० सालीं किंवा त्या सुमारास मयत झाला. त्यावेळीं त्याचें कुटुंब लटलें हणजे त्याच्या दोन विधवा बायजा आणि सावित्री; बायजेचा मुलगा महादू; सावित्रीची मुलगी दर्याबाई; आणखी एक अनौरस पुत्र सद् वादी; याप्रमाणें होते. मानाजी मेल्यानंतर महादू आणि सद् हे कांहीं दिवसपर्यंत एकत्र राहिले, आणि नंतर ते निराळे होऊन सद् महादूपासून वेगळा राहूं लागला, व एक लेखी करारपत्र होऊन कुटुंबाच्या घराचे पांच खण, व वडिलार्जित जमिनीपैकीं साडे सात बिघे, इतकीं सद्कडे होती. हा जरी प्रकार झाला होता, तरी दोघांची जिनगी समाईकच होती. महादूला कांहीं मूलबाळ न होतां तो सन १८६५ त मेला, व त्याचे पाटीमागें त्याची आई बायजा, सावत्र आई सावित्री, सावत्र बहीण दर्याबाई, व वादी सद् अशीं चौघंजण राहिलीं. सन १८६६ सालीं सद्नें करारपत्राअन्वये आपला हक्क दाखवून बायजा, सावित्री आणि कोणी एक रामलिंग (बायजेचा कौल-

दार) यांजवर फिर्याद केली. सदरहू फिर्याद बार्शीच्या मुनसफांनी ना मंजूर केली. परंतु (सन १८७० पैकीं नं. ६८ यांत) त्यांचा ठराव रद्द होऊन सदरहू सर्व खटला पुन्हां चौकशी होण्याकरितां परत पाठविण्यांत आला. त्यानंतर मुनसफ यांनीं करारपत्रांत लिहिलेल्या मालमत्तेवरील वादीचा हक्क त्यास देवविला. ता. १६ माहे नोवेंबर सन १८७७ रोजीं सद्दू यानें बायजा, रामलिंग, गेनू (दर्याबाईचा नवरा), आणि दर्याबाई यांजवर बार्शी येथील सत्राडिनेट जज्जांच्या कोर्टांत पुन्हां दुतरी फिर्याद आणिली, आणि आपला बाप मानाजी यानें मागें ठेविलेल्या सर्व स्थावर जंगम मालमत्तेवर महादू मयत झाल्यानंतर आपल्या एकट्याचा हक्क आहे अशा संबंधानें ती सर्व मालमत्ता परत आपल्या ताब्यांत यावी म्हणून मागूं लागला. बायजेनें त्याचा हक्क नाकबूल केला, आणि तिचें असें म्हणणें पडलें कीं, त्याच्या हक्कास मुदतीच्या कायद्याची हरकत आहे, व त्याची पूर्वीची फिर्याद (सन १८६६ पैकीं नंबर १२४४) याचे योगानें सदरहू हक्क रद्द होतो. बायजा आणि सावित्री यांनीं दिलेल्या कौलनाम्यावरून रामलिंग हा आपला हक्क सांगूं लागला. यावर गेनूचा जबाब असा पडला कीं, आपला नवरा मानाजी ह्याच्या कर्जाची फेड करण्याकरितां बायजेनें आपणास ती मालमत्ता गहाण लावून दिली होती. दर्याबाई असा वाद सांगूं लागली कीं, मानाजी आणि महादू यांचा वारस संबंधाचा हक्क आपला होय. सद्दूचा नव्हे. सत्राडिनेट जज्ज यांनीं वादीचा दावा नामंजूर केला, व त्यांचा ठराव. १८७२ पैकीं ६९ अपील यांत सोलापुर येथील असिस्टंट जज्ज मि. कोर्डो यांनीं ता. ९ एप्रिल १८७३ रोजीं कायम केला. दोन्ही कोर्टांचा अभिप्राय असा पडला कीं, सद्दूचा हक्क त्याचा

(पुरवणी, इंदुप्रकाश.—तारीख ३१ मे सन १८८०.)

हे पुस्तक सन १८६७ चा भाद्र २५ प्रमाणे नोंदले आहे.

पूर्वीचा अर्ज १८६६ पैकीं १२४४ यानें रद्द झाला. अपिलांत निघालेल्या मुद्यांत एक मुद्दा असा होता कीं, इस्टेटीचे संबंधानें महादू आणि सदू हे विभक्त होते किंवा कसें. याविषयी असिस्टंट जज्ज यांनीं असा ठराव केला कीं, ते अविभक्त होते, व करारनाम्यांत (निशाणी नं. ३ यांत) वर्णिलेली मालमत्ता महादूनें सदूस दिली होती, ती त्या दुसऱ्याचा (सदूच्या) कुटुंबाच्या मिळकतींत वांट्टा होता म्हणून नव्हे, तर फक्त त्याच्या पोषणाएवजींच होते, असो. पुढें स्पेशल अपील (१८८३ पैकीं नं. ३६१) झाल्यांत तारीख १ ली एप्रिल सन १८७४ रोजी हायकोर्टानें (एम. मेलव्हिल आणि नानाभाई हरिदास जज्ज यांनीं) खालच्या कोडतांचे ठराव रद्द केले, व त्यांचा अभिप्राय पूर्वीच्या अर्जामुळे वादीचा हक्क रद्द होत नाही असा पडला. अपील किंवा स्पेशल अपील या दोहींतही गेणू पुढें आला नाही. हायकोर्टानें हा खटला परत चौकशीस पाठवितांना हुकूम केला तो असा:—

“कोर्टाकडून:—आह्मांस असें वाटतें कीं, वादी आणि त्याचा भाऊ महादू यांच्या नफानुकसानाच्या संबंधाची वांटणी झाली नव्हती म्हणून जो असिस्टंट जज्जानीं ठराव केला तो बरोबर आहे; परंतु १८६६ पैकीं नंबर १२४४ चे दाव्यांतील ठरावावरून इल्लींचा दावा रद्द होतो म्हणून जो त्यांनीं ठराव केला त्यांत त्यांची चूक आहे. आमच्या नजरेस असें येतें कीं, १८६६ पैकीं १२४४ चे दाव्यांतील फिर्यादीचें कारण (नं. ३ च्या) करारनाम्यांतील शर्तींच्या विरुद्ध वर्तन हें होतें, आणि त्यांत ठराव झाला तो असा कीं, सदरहू करारनाम्याअन्वये व्यवस्था अमलांत आणावी. आतां करारनाम्याच्या योगानें राखिले गेलेले तेवढे हक्क खेरीज करून बाकी वादी यास कोणच्याही प्रकारचे हक्क नाहीत असेंच करारनाम्याच्या पक्षकारांना वाटलें असेल, आणि

ज्या वेळीं वादीनें आपली पहिली फिर्याद आणिली त्या वेळीं त्याचीही पण अशी समजूत असेल कीं, आपणाला यांशिवाय निराळे हक्क नाहीत, तथापि अशा गोष्टी असल्या ह्मणून तेवढ्यावरून असा अर्थ निष्पन्न होत नाही कीं, आज जर त्याला आपल्या हक्काचें विशेष ज्ञान झालें आहे तर त्यानें आपला बाप व भाऊ यांचा आपण वारस या नात्यानें आपले साधारण हक्क स्थापित करण्याकरितां फिर्याद करूं नये. याचें कारण आमच्या मतें असें आहे कीं, पूर्वीच्या फिर्यादीचे वेळीं त्या हक्काच्या संबंधानें कोणत्याही प्रकारें ठराव होण्यांत आला नव्हता, याकरितां खालच्या कोर्टाचे ठराव आह्मी रद्द करितों, आणि या खटल्याचा निकाल त्याच्या महत्त्वावरून व्हावा एतदर्थ तो परत पाठवितों. वादीचा दावा जर देण्यांत येईल तर त्या ठरावांत बायजेच्या पोटपाण्याची सोय करावी. खर्च मागाहून. "

याप्रमाणें खटला परत चौकशीस गेल्यावर सबॉर्डि. जज्ज यांनीं असा ठराव केला कीं, वादी हा मानाजी व महादू यांचा वारस आहे, आणि त्या संबंधानें त्याचा वडिलार्जित सर्व स्थावर मिळकतीवर हक्क पोंचतो; अर्जाला मुदतीची हरकत नाही; बायजेनें गेनूस जें गहाण लावून दिलें होतें तें परस्पर संगनमताचें असून तसें करण्यास तिला योग्य अधिकार नव्हता; आणि बायजेचा हक्क दरसाल ४८ रु. प्रमाणें पोटपाण्याचा खर्च घेण्याचा असून तिला राहण्याकरितां घरांतील पांच-खण निराळे तोडून द्यावे. यावर अपील होऊन त्यांत असि. जज्ज (मि. एच. जे. पार्सन्स) ह्यांनीं सदरहू ठराव कायम केला.

ता. १० जानेवारी १८७६ रोजीं बायजा आणि गेनू यांनीं हाय-कोर्टाकडे स्पेशल अपील केलें.

ता. ४ डिसेंबर सन १८७६ रोजीं अपिलाबद्दलचा विचार मि. एम. मेलव्हिल आणि नानाभाई हरिदास जज्ज यांचे समोर झाला.

अपिलेन्ट तर्फे भैरवनाथ मंगेश हे हजर होते.

शांताराम नारायण हे रिस्पॉंडेंट तर्फे हजर होते.

या वात्रतीत कोर्टाचे ठराव पुढे लिहिल्याप्रमाणे आहेत.

२५ जानेवारी १८७७. एम्. मेलव्हिल ज.—ज्या वेळीं. मानाजी मेला त्या वेळीं त्याच्या कुटुंबातील माणसें झटलीं झणजे दोन विधवा, बायजा आणि सावित्री; बायजेकडून एक औरस पुत्र महादू; सावित्रीकडून एक औरस कन्या दर्याबाई; आणि एक अनौरस पुत्र सद् जो या खटल्यांत अव्वल वादी आहे तो. आज मितीला या कुटुंबातील माणसें जिवंत आहेत तीं वादी, आणि बायजा व दर्याबाई हीं होत. पैकीं बायजा आणि दर्याबाई ही दोघेही या खटल्यांत अव्वल प्रतिवादी होती.

महादू मेल्यापासून कुटुंबाची सर्व मालमत्ता बायजेच्या ताटांत आहे; आणि सांप्रत अव्वल वादी ती परत मिळविण्याविषयीं यत्न करित आहे याचें कारण त्याचें झणणें असें आहे कीं, आपण आणि महादू अविभक्त होतो, आणि महादू मेल्यानंतर आपला सर्व मालमत्तेवर हक्क पांचू लागतो.

बायजेचें झणणें मी मानाजीची विधवा, या संबधानें माझाच हक्क आहे. पहिल्याप्रथम ज्यावेळीं फिर्याद झाली, त्यावेळीं दर्याबाईनें आपण मानाजीची कन्या या संबधानें आपला हक्क आहे असें झटलें होतं, परंतु पुढे वादीतर्फे जेव्हां डिक्री मिळाली तेव्हां ती तिनें मान्य केली, व त्यानंतर तिनें या कोर्टापुढे किंवा खालच्या अपील कोर्टापुढे आपला हक्क आणिला नाहीं.

या इलाख्यांत अव्वल वादीच्या स्थितींतल्या मनुष्याच्या हक्काचें नियमन कारणारा असा हिंदुधर्म शास्त्रांतील नियम, राही वि. गोविंद तेज यांत घेतलेला, तोच असून तो पुढे लिहिल्याप्रमाणें आहे खटल्यास चा.

लैलः—शूद्रांमध्ये जर बाप आपल्या जिंदगीची व्यवस्था केल्याशिवाय मेल्या तर या अव्वल वादीसारख्या अनौरस पुत्राचा औरस पुत्राच्या निमेने हक्क पोंचतो; आणि जर औरस पुत्र नसेल, किंवा औरस मुलगी किंवा अशा प्रकारच्या मुलीचा पुत्र हींही नसतील, तर अनौरस पुत्राचा सर्व मिळकतीवर हक्क पोंचतो. तथापि जर औरस कन्या, किंवा अशा प्रकारच्या मुलीचा औरस पुत्र असेल, तर अनौरस पुत्राला औरस पुत्राच्या निमे इतका मात्र भाग मिळू शकेल, आणि बाकी राहिलेली मिळकत हीं मुलगी किंवा ह्या मुलीचा मुलगा हीं घेतील, व त्यांसच मयत मालकाच्या विधवेचे पोषण करण्याच्या संबधाने जो खर्च लागेल तो अर्धात् कबूल करावा लागेल.

या नियमावरून मला असे दिसते कीं, ज्याअर्थी मानाजीची औरस मुलगी जिवंत आहे, त्याअर्थी अव्वल वादी, जो ही मालमत्ता आज पाहिल्यानेच मागत आहे, त्याचा औरस पुत्राच्या हिशाच्या निमेपेक्षां अधिक हिशावर हक्क पोंचत नाही.

आतां माझी समजूत अशी आहे कीं, वकिलांनीं याबाबद बोलत असतां असे कबूल केले आहे कीं, जर मुलीनें कोटापुढें एकदा दावा आणिला असता, तर अव्वलवादीस या मालमत्तेचा अर्धाच वाटा काय तो देतां आला असता. परंतु त्यावर असे लक्षणें पडले कीं, ज्या डिक्रीनें तिचा वारसासंबंध काढून घेतला, ती डिक्री तिनें कबूल केली, व यासाठीं ह्या अत्रिलाच्या कारणांपुरती ती जशी कांहीं जिवंतच नाही

(१) हा निकाल सांगितल्यानंतर मि. शानाराम यांनीं अशा प्रकारची गोष्ट कबूल करण्याचा आपला इरादा नव्हता ह्याणून शोरा मारण्याविषयीं जडज यांस विनंती केली, व त्यावरहुकूम शोरा मारण्यांत आला.

(पुरवणी, इंदुप्रकाश.—तारीख ७ जून सन १८८०.)

हे पुस्तक सन १८६७ चा भावद २५ प्रमाणे नोंदें भाद.

अशी मानावी. तिला जर एका अंगाला टाकून दिलें, तर असें झणणें पडलें होतें कीं, ही सर्व मिळकत अवश्य अव्वल वादी यासच मिळावी. कारण कोणचाही प्रकार असला तरी दुसरी प्रतिवादी बायजा, हिचा तिचा निर्वाह होणें याहून अधिक कांहीं एक मिळण्यास हक्क पोंचत नाही.

मला असें दिसतें कीं, हें झणणें बरोबर नाही. बायजेचा हक्क पोंचत नाही ही एक गोष्ट असेल; परंतु ती प्रतिवादी असून तिच्या ताब्यांत मिळकत आहे, आणि दुसरा कोणो त्या मिळकतीवरील आपला हक्क शाबीद करीपर्यंत तिला तेवढें बस आहे. दर्यावाईनें अपील केले नाही, आणि बायजा ही आपल्या हक्कावर अवलंबून राहून दर्यावाईच्या हक्कावर अवलंबून राहत नाही यामध्ये कांहीं फेरफार होतोसें मला वाटत नाही. कारण ही गोष्ट तर कायमच रहाते कीं, दर्यावाई ही जिवंत आहे, आणि ती जोंपर्यंत जिवंत आहे तोंपर्यंत अव्वल वादी याचा सर्व मिळकतीवर हक्क पोंचत नाही. तो अव्वल वादी असून त्याच्या ताब्यांत मिळकत नाही. याकरितां त्याला आपला हक्कच शाबीत केला पाहिजे; आणि या खटल्याच्या संबधानें ज्या गोष्टी गृहीत केल्या आहेत त्यांवरूनच पहातां त्याचा औरस पुत्राच्या निंमे वांटशापेक्षां अधिक कशावरही हक्क पोंचत नाही. याप्रमाणें विचार करितां मला असा ठराव-करणें जरूर वाटत नाहीं कीं, जर आज मितीला माना-जीची मुलगी जिवंत नसती, तर अव्वल वादीचा सर्व मिळकतीवर हक्क पोंचला असता कीं नसता.

मला अस वाटत का, सॉनिअर असिस्टंट जज्जाची डिक्री दुरुस्त करण्यांत येऊन अव्वल वादीनें आपल्या फिर्यादींत सांगितलेल्या स्थावर मिळकतीपैकीं एक तृतीयांशापर्यंतच त्याचा हक्क कायम करण्यांत यावा. ज्या अर्थी सदरहू मिळकतीपैकीं पुष्कळ भाग बायजेच्याच ताब्यांत

राहिल, त्याअर्थी तिच्या उदरपोषणासंबंधानें या फिर्यादीचे बाबतींत कांहीं हुकूम करणें जरूर नाहीं. तिचा कोणच्याही प्रकारचा हक्क असला, तरी इतउत्तर तिला अन्नपाण्याची अडचण पडूं लागली, तर तिला हक्क स्थापण्याकरितां फिर्याद करितां येईल.

अव्वल वादीस येथून तेथवर झालेल्या सर्व खर्चापैकीं एक तृतीयांश खर्च बायजा आणि गेनू यांनीं सोसला पाहिजे, आणि अव्वल वादीनें बायजा आणि गेनू यांना झालेल्या खर्चापैकीं दोन तृतीयांश खर्च सोसला पाहिजे.

नानाभाई हरिदास जज्जः—ही फिर्याद स्पेशल रिस्पांडेंट सद् बिन मानाजी यानें आपला मयत बाप मानाजी याचे मागें राहिलेली सर्व जंगम व स्थावर मिळकत आपले ताब्यांत परत मिळण्याकरितां आणिली आहे.

तो आपल्या अर्जांत असें लिहितो कीं, आपला बाप सुमारें वीस किंवा बावीस वर्षांपूर्वी मेला; त्यानंतर त्याची सर्व मालमत्ता आपण आणि आपला भाऊ महादू हे दोघे मानाजीचे वारस या संबंधानें आपणा दोघांकडे आली; त्यानंतर त्या मालमत्तेची आपण दोघे कांहीं वेळ पर्यंत समाईक व्यवस्था करीत होतो; परंतु पुढें दोघांचें एक ठिकाणीं नीट जमणें हें अशक्य झालेंसें पाहून आपण निराळे राहिलें; तरी पण आपली व आपल्या भावाची कोणत्याही प्रकारची वांटणी हणून झाली नाहीं; पुढें सन १८६५ सालीं आपला भाऊ निपुत्रिकच मरण पावला, आणि सर्व मालमत्ता त्याची आई बायजा हिनें आपल्या ताब्यांत घेतली; परंतु तिचा फक्त अन्नवस्त्रापुरताच हक्क आहे, व तेवढा आपण तिला देण्याला तयार व खुषी आहों; परंतु तिनें ही गोष्ट कबूल करावी हणून आपण तिला विचारिलें, परंतु तिनें आपल्या स्वाधीन ती मालमत्ता नारण्याचें नाकारिलें.

बायजा (प्रतिवादी नं १) हिनें असा जबाब दिला कीं, सदरहू मालमत्ता ही वडिलार्जित आहे, व आपला नवरा मानाजी जिवंत होता तोंपर्यंत तिची व्यवस्था तो पहात असे, व तो मेल्यानंतर आपण स्वतः पाहू लागलें; अव्वलवादीचा सदरहू मिळकतीवर बिलकूल हक्क नाही, आणि तीपैकीं कांहीं भाग कुटुंबसंबंधाच्याच कांहीं कारणांमुळे गेनू (प्रतिवादी नं. ३) यास गहाण लावून दिला आहे. तिनें मुदतीचीही हरकत काढिली, आणखी शिवाय दुसऱ्या पुष्कळ अडचणी काढल्या, परंतु या अपिलांत त्यांबद्दलचा अहो विचार करणें आत्तांला जरूर वाटत नाही.

रामलिंग (प्रतिवादी नं. २) याचें असें ह्मणणें पडलें कीं, या मालमत्तेपैकीं कांहीं भागाचा मयत महादू यानें अकरा वर्षांच्या मुदतीनें आपणाकडे कौल लावून दिला आहे. याकारितां ती मुदत खलास हाईपर्यंत ती मालमत्ता आपल्या हातांतून काढून घेतां येणार नाही.

दर्याबाई (प्रतिवादी नं. ४) हिनें असें सांगितलें कीं, आपला बाप मानाजी यास सावित्री आणि बायजा अशा दोन बायका होत्या. मानाजी आणि आपला भाऊ महादू हे दोघे मरण पावल्यानंतर वादविषयक सगळी मालमत्ता सावित्री आणि बायजा यांच्या ताब्यांत आली, व तिची व्यवस्था त्या दोघीजणी समईकरणें करीत असत. आपली आई सावित्री ही दोन वर्षांपूर्वी मेली, व यासाठीं मानाजीची मुलगी या नात्यानें सर्व मिळकतीवर हक्क आहे अशी एकटीच आपण आहों.

सर्वार्डिनेट जज यांनीं सदरहू दावा नामंजूर केला, व पुढें अपिलांत असिस्टंट जज यांनीं त्यांचा निकाल कायम केला, तो अशा मुद्यावर कीं, जरी वादी आणि त्याचा भाऊ महादू यांचे दरम्यान नफानुकसानाचे हक्कसंबंधांचा वांटणी झाली नव्हती, तथापि पूर्वीची गिर्याद, सन १८६६ पैकीं नं. १२४४, याच्या बाबतींत झालेल्या

निवाड्यावरून सदरहू अर्ज होण्यास अडचण होती. असें होतें तथा-
पि या कोर्टानें वांटणी न झाल्याविषयींचा कनिष्ठ कोडितांचा ठराव
कायम करूनही बाकीचा निवाडा रद्द केला, व ह्या खटल्याचा त्याच्या
महत्वाप्रमाणें निकाल करावा एतदर्थ खटला परत चौकशीस पाठ-
विला. कारण या कोर्टाचा असा अभिप्राय होता कीं, पूर्वीची फिर्दा
ही प्रत्यक्ष कराराच्या उल्लंघनाच्या संबंधाची असल्यामुळें, व हल्लींच्या
फिर्दादेंत अव्वल वादी हा आपले बाप आणि भाऊ यांचा वारस व
त्यांचे मागून जिवंत रहाणारा यासंबंधानें आपले साधारण हक्क शा-
बैत करण्याकरितां यन करीत आहे यामुळें, हल्लींची फिर्दा चाल-
ण्यास पूर्वीची फिर्दा बाधक होत नाहीं.

पुढें परत चौकशी होऊन सर्बार्डिनेट जज यांनीं फक्त स्थावर
मालमत्तेपुरता अव्वल वादीचा हक्क देवविला, व बायजा हिचा दरसाल
४८ रु. प्रमाणें अन्नवस्त्रावर हक्क पोंचतो व शिवाय तिला रहाण्याक-
रितां घरांतील पांच खण जागा मिळावी ह्मणून ठराव केला. त्यांचा
अभिप्राय असा पडला कीं, सदरील फिर्दास मुदतीची हरकत नाहीं
व शिवाय बायजेनें गेनू (प्रतिवादी नं. ३) यास जं गहाण लावून
दिल्याचें ह्मटलें आहे, तें देण्याचा तिला हक्क नसून तें कपटानें दे-
ण्यांत आलें होतें.

या ठरावाला अव्वल वादी राजी झाला हें उघड आहे, व ज्याअर्थी
प्रतिवादी नं. २ व ४ यांनीं त्याजविरुद्ध अपील केलें नाहीं, त्याअर्थी
त्यांनाही हा ठराव आवडला हें उघड आहे. यानंतर राहिलेले प्रति-
वादी नं. १ व नं. ३ यांनीं अपील केलें त्यांत असिस्टंट जज्जांनीं
सर्बार्डिनेट जज्जांचा ठराव कायम केला.

(पुरवणी, इंदुप्रकाश.—तारीख १४ जून सन १८८०.)

हे पुस्तक सन १८६७ चा भाकर २५ प्रमाणें नोंदलें आहे.

यासाठी त्या (नंबर १ व ३) प्रतिवादींनी केलेल्या या स्पेशल अपिलांत आझांस फक्त एकाच गोष्टीचा निर्णय करावयाचा आहे. ती गोष्ट ही की, त्यांच्या विरुद्ध अव्वल वादी आहे यासंबंधाने, ज्या अन्न-वस्त्राच्या देण्याविरुद्ध त्याने अपिल केले नाही, ते तर अर्थात् त्यास द्यावे लागेलच, परंतु त्याचा कनिष्ठ कोर्टांनी देवविलेल्या मालमत्तेवर हक्क पोंचतो किंवा नाही. या प्रतिवादींनी आपल्या स्पेशल अपिलाच्या खड्यांत जरी मुदतीच्या हरकतीचा मुद्दा काढिला आहे, तरी त्यांचा वकील त्याबाबत आझांपुढे कांहींच बोलला नाही, आणि याकरिता त्याबद्दल कोणत्याही प्रकारे आपले स्वतःचे मत बोलून दाखविण्याचे आझांस भाग आहे असे आझांस वाटत नाही.

या अपिलाचे पक्षकार शूद्र आहेत, व अव्वलवादी हा मानाजीचा अनौरस पुत्र आहे ही गोष्ट गृहीतच आहे. यावरून असे दिसते की, ज्या वेळेस मानाजी मेला त्या वेळी त्याच्या कुटुंबातील माणसे ल्हटलीं ल्हणजे त्याच्या दोन विधवा बायजा (पहिली अव्वल प्रतिवादीण) आणि सावित्री, पहिली विधवा बायजा हिच्या पोटचा महादू नांवाचा औरस पुत्र, दुसरी विधवा सावित्री हिच्या पोटची दर्याबाई नांवाची औरस कन्या, आणि राखेच्या पोटी जन्मलेला अनौरस पुत्र अव्वल वादी सद्दू, इतकी होती. तिसरा अव्वल प्रतिवादी (दुसरा अपेलंट) गेनू दर्याबाईचा नवरा असून तो गहाणदार आहे असे ल्हणणे आहे, व हे गहाण पूर्वी सांगितल्याप्रमाणे अधिकाराबाहेर व कपटाचे आहे अशाविषयी ठरावही झाला आहे; तथापि ज्या वेळी मानाजी मेला, त्या वेळी त्याची राख ल्हणजे अव्वल वादीची आई ही जिवंत होती किंवा कसे, व त्या वेळी दर्याबाईचे लग्न झाले होते किंवा नाही हे कोठही दिसून येत नाही.

द्विजवर्णाच्या लोकांत जो नियम चालू आहे, तो नियम शूद्र लो-

कांस लागू नसून त्यांमध्ये राखलेल्या स्त्रीच्या पोटी उत्पन्न झालेला पुत्र (दासीपुत्र) हा आपल्या बापाच्या मालमत्तेला वारस होतो (१); आणि या इलाख्यांत राखेपासून झालेला शूद्राचा पुत्र ह्यास दासीपुत्राप्रमाणेंच लेखितात (२). याकरितां वर वर्णन केलेल्या कुंटुबांच्या स्थितींत, अब्बल वादी आणि महादू हे दोघे समाईकीनें मानाजीच्या मालमत्तेचे धनी झाले, त्या मालमत्तेचा कोणचाही भाग, त्या दोघी विधवांपैकीं कोणाएकीच्या, किंवा मानाजी मेला त्यावेळीं ती राख जिवंत होती असें मानिलें असतां तिच्या, ताब्यांत आला नाहीं. मात्र त्या सर्वांचा त्या मिळकतींतून अन्नवस्त्रापुरता हक्क पोंचत होता. त्याचप्रमाणें त्या मालमत्तेचा कोणचाही भाग दर्याबाईच्या ताब्यांत आला नाहीं. मात्र त्या वेळीं ती अविवाहित असल्यास आपल्या लग्नाचा खर्च त्या मालमत्तेंतून पार पाडून घेण्याचा तिचा हक्क होता. तेव्हां याप्रमाणें स्थिति असल्यामुळे अब्बल वादीला खुशाल वांटणी करून घेऊन त्या मालमत्तेपैकीं आपला वांटा घेतां आला असता, व ज्याप्रमाणें दर्याबाई किंवा त्या दोघी विधवा यांना कायदेशीरपणें त्यांच्या हक्काला अडथळा करतां आला नसता, त्याचप्रमाणें महादूसही अडथळा करतां आला नसता; परंतु वादी आणि महादू यांस विभक्त होणें नीट वाटलें नाहीं सबब त्या दोघांनीं खाणेंपिणें व राहण्याची जागा एवढीं मात्र निराळीं ठेवून बाकी सर्व मालमत्ता समाईक ठेविली होती, व ही स्थिति सन १८६५ सालीं महादू मरेपर्यंत कायमच होती. याजरून जो हक्क महादू जिवंत असतां निःसंशय वादीचा होता, तो या गोष्टीमुळे नाहींसा झाला असं होतं काय! हें कोणच्या रीतीनें व्हांवें हें मला बिलकूल समजत नाहीं;

(१) मिना. अ. १ प्र. २ श्लो. १, २, ३; व्य. म. अ. ४, प्र. ४, श्लो ३२; राही वि. गोविंदा इ. ला रि. १ मुं. ९७; (२) १ वेस्ट व बुल्हर (१ ली. आवृ.) पृ. ४८, ४९, ५२, ५३, ५६, व ५७; राही वि. गोविंदा इ. ला रि. १ मुं. ९७.

किंवा या गोष्टीमुळे किंवा सावित्री मेली असतां. मानाजीची विधवा या नात्यानें बायजेची कुटुंबातील स्थिति अगर हक्क हीं कोणच्या रीतीनें सुधारूं शकतील हेंही मला कळत नाहीं. महादूच्या जिवंतपणीं वांटणी झाली असतां समाईक मिळकतींतून अव्वल वादीला जितकी मालमत्ता मिळाली असती तितक्या मालमत्तेवर या रीतीनें कोणतीही सवब न लागतां त्याचा हक्क चालूच राहिल. जर महादूच्या मागे त्याला पुत्र असता तर पुत्रास वादीच्या या इयत्तेपर्यंतच्या हक्कास कायदेशीर अडथळा करवला नसता. कारण बापाची जी स्थिति तिज्जपेक्षां पुत्राची अधिक चांगली स्थिति होणें शक्य नाहीं. परंतु महादू हा निपुत्रिक मेली आणि मागे वर सांगितल्याप्रमाणें त्याचा अनौरस भाऊ जो अव्वल वादी त्याची आणि आपली वांटणी होण्याच्या पूर्वीच मेली. असं आहे तर या गोष्टीमुळे अव्वल वादीचे हक्क पूर्वीपेक्षां अधिक झाले नाहींत काय ? जर वादी मानाजीचा औरस पुत्र असता तर त्यानें महादू मेल्यानंतर त्याच्या कुटुंबातील एकटाच सर्वांच्या मागाहून जिवंत राहणारा पुरुष या नात्यानें सर्व मालमत्ता घेतली असती ही गोष्ट नाकबूल करण्यांत आली नाही. यास्तव यासंबंधानें शूद्रकुटुंबांत औरस पुत्राच्या स्थितीहून दासीपुत्राची स्थिति निराळी होते किंवा काय याचा विचार करणें जरूर आहे.

ह्या बाबतींत विरुद्धपक्षाकडील वकिलांचें असं ह्मणणें पडलें आहे कीं दासीपुत्र आणि औरसपुत्र यांची स्थिति एक नव्हे, व खरोखरी विचार करून पहातां दासीपुत्राची कुटुंबातील मनुष्यांत गणनाच करतां येत नाही; तसेंच या शब्दाचा लौकिक अर्थ एका बाजूस ठेवला असतां तो आपल्या बापाच्या औरस पुत्राचा भाऊ (भ्राता) होत नाही व यामुळे भाऊ या नात्यानें त्याचा मिळकतविर वारसा पंचित नाही. कारण मयूख (अध्याय ४ प्रकरण ८ श्लोक १६) कर्त्याच्या

हणण्याप्रमाणें याज्ञवल्क्याच्या दायविभागांत भ्राता या शब्दाचा अर्थ पूर्ण भाऊ असा आहे. मिताक्षरा अध्याय २ प्रकरण १।२ यांत जो वारसदारांची याद दिली आहे तीमध्ये याचें नांव सांगितलें नाही. यास सगोत्रजापासून मालमत्तेचा वारसा मिळत नाही, हा समभागी नाही व यामुळे सर्वांमागून तो जिवंत राहिला तरी त्यास कांहीं प्राप्त होत नाही; व याशिवाय जरी वांटणी झाली नव्हती, तरी ज्याअर्थी मानाजीच्या मालमिळकतीचें भाग ज्या प्रमाणांनी घेण्याचे त्याबद्दल त्याचे आणि महादूचे हक्क कायदानें ठरविले होते, त्या अर्थी महादूचा वांटा तो मेल्यानंतर त्याचे आईस मिळणें जरूर आहे.

मला असें वाटतें कीं, शूद्रकुटुंबांत औरस पुत्राच्या स्थितीहून दासीपुत्राची स्थिति अनेक प्रकारांनी निराळी आहे हें कबूल केलेंच पाहिजे. जो औरस पुत्र आहे त्यास आपला बाप जिवंत असतां त्याच्या इच्छेविरुद्धही वडिलांजित मिळकतीचा वांटा हक्कानें करून घेतां येतो, त्याप्रमाणें दासीपुत्रास करून घेतां येतो किंवा नाही याबद्दल अद्यापि कोठेंही न्यायाच्या कोडतांत निवाडा झाला नाही; परंतु जर हा प्रश्न उत्पन्न झाला तर त्याच्या वतीनें अशा प्रकारचा कोणचाही हक्क कबूल करण्यांत येईल हें फार असंभवनीय दिसतें; कारण त्याचा बाप जिवंत असतांनाच त्याचा वांटा घेण्याचा जो हक्क आहे तो स्पष्टपणें "बापाच्या खुशीवर" अवलंबून आहे असें हटलेलें आहे. शिवाय बाप मेल्यानंतर औरस पुत्र यासंबंधानें जेव्हां जेव्हां भावांभावांमध्ये वांटणी होते, तेव्हां त्यांस सारखी वांटणी मिळते; परंतु दासीपुत्राचा वांटा औरस पुत्राच्या वांट्याच्या निमित्तच असतो (१). आणखी शिवाय

(१) मिता. अ. १ प्र. १२ श्लो. २; इ. ला. रि. १ मुं. ९७;

(पुरवणी, इंदुप्रकाश.—तारीख २१ जून सन १८८०.)

हे पुस्तक सन १८६७ चा भाद्र २५ प्रमाणें नोंदलें आहे.

नाहीं. हें झणणें अगदीं बरोबर आहे असें मला वाटतं. वर झटलेंच आहे कीं, ज्या वेळीं मानाजी मेला त्यावेळीं त्याचे मुलगे अब्बल वादी आणि महादू हे दोघे समाईक रीतीनें सर्व मिळकतीचे मालक झाले (त्या दोघांचे वांटे अनुक्रमें एक तृतीयांश व दोन तृतीयांश असे होते) व दर्यावाईस कांहीं मिळालें नाहीं. ही समाईक स्थिति महादू मरेपर्यंत चालली. यावरून हल्लीं येथें असा प्रश्न उत्पन्न होतो कीं तो मेल्यानंतर त्याच्या अविभक्त दोन तृतीयांशांची पुढें कांय काय होते? ती अब्बल वादी यास मिळूं शकते काय? जर मिळूं शकत असेल तर प्रस्तुत वादविषयक सर्व मालमत्ता मिळण्याचा त्याचा हक्क पोंचेल; परंतु जर ती त्यास मिळूं न शकेल तर त्याचा हक्क आपल्या तृतीयांशापुरताच दावा चालेल, आणि जरी दर्यावाईचा यांत कांहीं संबंध नसला तरी, हल्लीं बायजेच्या स्वाधीन मिळकत असल्या कारणानें ती त्याला जास्ती देण्याविषयीं अडथळा करील. हे भाऊ अविभक्त कुटुंबातीलच माणसें आहेत हें तर सिद्ध झालेंच आहे; यावरून माझ्या तर मनाला असें स्पष्ट दिततें कीं, त्या दोघांपैकीं एकजण महादू हा पुत्रसंतति कांहीं मार्गे न राहतां मेला, यामुळें त्याचा दोन तृतीयांशांचा वांटा त्याच्या मार्गे जिवंत रहाणारा भाऊ आणि समभागी अब्बल वादी याजकडेच यावा, व दर्यावाईकडे किंवा दुसऱ्या कोणाकडेही जाऊं नये. या विषय संबंधानें २ रट्टेंज २३१, २३२; २ नार्टन्स ला. के. ४६३; शिवाय वेस्ट आणि बुल्लर यांचा संग्रहबुक १ यांतील प्रश्न ९।११ व १२, आणि त्यांस अनुक्रमें ५३।५५।५६ पृष्ठांवर दिलेलीं उत्तरें, तसेंच शेवटल्या प्रश्नाचे संबंधें ५७ व्या पृष्ठावर ग्रंथकर्त्याचे विचार आहेत तेही व उपोद्धात पृ. ४४।४६ पहा. यावरून बायजेपासून सर्व मिळकत घेण्यास त्याचा हक्क पोंचतो; परंतु ज्या अर्थी तिच्या नवऱ्याच्या मिळकतीतून तिचा अन्नवस्त्र मिळ-

प्याचा हक्क आहे, त्या अर्थी तिच्या हातून तिची सर्व मिळकत काढून घेण्यापूर्वी तिच्या अन्नवस्त्राची सोय नोंदपणाने झाली पाहिजे हे योग्य आहे.

यासाठी माझा असा अभिप्राय आहे की, ज्याअर्थी मितक्षरा धर्मात्रमाणे अव्वल वादी आणि महादू हे दोघे अविभक्त हिंदुकुटुंबांपैकी होते, त्याअर्थी महादू मेल्याचे मागे त्याला पुत्रसंतापि नाही या करितां अव्वल वादी हाच सर्व स्थावर मिळकतीचा मालक होतो. या स्पेशल अपिलांत कोणत्याही जंगम मालमत्तेबद्दल विचार निघाला नाही, याकरितां वादीचा दावा स्थावर मिळकतीपुरता त्यास झालेल्या खर्चासुद्धा देवविला पाहिजे. एवढेच मात्र, बायजेच्या पोटापाण्याच्या ठरावाविरुद्ध त्याचे अपील नाही; यासाठी ते त्याजकडून तिला मिळालेच पाहिजे. याप्रमाणे करवला तितका कनिष्ठ कोर्टाचा ठराव कायम करित असतांही मी असा ठराव सांगतो की, बायजेच्या पोटापाण्याकरितां जे ४८ रु० दरवर्षी द्यावयाचे ते या क्रियादीचा विषय जी स्थावर मिळकत तीतूनच दिले पाहिजेत.

याप्रमाणे डिव्हिजन बेंचाच्या ठरावामध्ये वर लिहिल्याप्रमाणे मतभेद पडल्याकारणाने, सीनियर जज्जाच्या अभिप्रायाप्रमाणे हायकोर्टाचा ठराव झाला. हा ठराव असा झाला की, वादी सद्दू याचा वडिलार्जित स्थावर मिळकतीपैकी तृतीयांशावर हक्क रांचतो, व त्याने बायजा व गेनू यांस झालेला खर्च दिला पाहिजे.

ता. २४ मार्च सन १८७७ रोजी वादी सद्दू याने डिव्हिजन कोर्टाच्या ठरावाविरुद्ध फुल्लंबचापुढे अपील केले.

अपिलेटतर्फे शांताराम नारायणः—जस्टिस मेलव्हिल यांनी केलेल्या ठरावांत मी कबूल केलेली संपून मानलेल्या एका गोष्टीचा आधा-

(पुरवणी, इंदुप्रकाश.—तारीख २८ जून सन १८८०.)

हे पुस्तक सन १८६७ चा भाकट २५ प्रमाणे नोंदले आहे.

र घेतला आहे; परंतु ही चूक आहे. अशी गोष्ट मी कधीही कबूल केली नाही, किंवा ती कबूल करण्याचा माझा उद्देशही नव्हता; परंतु जी गोष्ट मी कबूल केल्याचें चुकीचें मानण्यांत आलें आहे, ती गोष्ट मी कबूल केली होती असें गृहीत करूनही, बायजेचा अन्नवस्त्रापेक्षां अधिक कशावरही हक्क पोंचत नाही; तथापि डिबिहजन कोटाच्या ठरावाचा परिणाम असा होत आहे कीं, तिचा त्या मालमिळकतीपैकीं दोन तृतीयांशांवर हक्क पोंचत आहे; परंतु ही चूक आहे. या खटल्यांत ज्या गोष्टी सिद्ध झाल्या आहेत किंवा कबूल केल्या आहेत, त्यांवरून ज्या मालमिळकतीवरदल फिर्याद झाली आहे त्या सर्व मालमिळकतीवर त्याचा हक्क पोंचतो. गेनूचा खर्च कोर्टानें वादीवर घातला हें बरोबर झालें नाही. गेनू हा स्पेशल अपिलाचा निकाल होण्यापूर्वी मेल्या, व त्याचे मागून त्याच्या वारसाचें नांव घालण्यांत आलें नाही.

रिस्पांडिंङ्ग बायजा इचे तर्कें गोकुळदास कहानदास:—वादविषयक मालमत्तेंत बायजेचा कोणत्याही प्रकारें हक्क नाही हें मी कबूल करितों; तथापि ही मालमत्ता तिच्या ताब्यांत आहे, यामुळें दर्यावाईच्या हक्काचा नफा स्वतःकडे ओढून ती या खटल्यांतील वादीचा उद्देश अंशतः पराभूत करूं शकेल. दर्यावाई या अपिलांत पक्षकार नाही; परंतु तिचा सावत्र भाऊ महादू हा मेल्याचे मागून त्याची कांहीं संताति किंवा विधवा शिलक नाही, यामुळें मालमत्तेपैकीं दोन तृतीयांशांवर तिचा हक्क पोंचतो. मागून जिवंत राहिल्याचे योगानें वारसदारी हक्क मिळण्यास सदरहू स्वामिसंबंध मूळ जन्मतःच उत्पन्न झालेला असणें हें जरूर आहे. मिताक्षरा, नीलकंठ, मित्रमिश्र व काशीकडील इतर सर्वमान्य पंडित यांचें असें मत आहे कीं, जन्मसंबंधानेंच पुत्रांचा आरल्या वायाच्या मिळकतीवर हक्क पोंचतो. मिता. अ. १, प्र. १, ति. २७ (स्टोकसकृत हिंदुधर्मग्रंथ पृ. ३७५); व्यव. म. अ. ४. प्र. १

३° (स्टोक्सकृत हिं. ध. ग्रं. पृ. ४२). जीमूतवाहनग्रंथाधार
 ज्यांतील पंडितांचें मत निराळें आहे. त्या मताप्रमाणें जन्माशीं
 १ स्वामीपणाशीं कांहीं संबंध नाही. स्वामीपणा येतो तो बापाचा
 केक किंवा स्वाभाविक मृत्यु झाला असता, किंवा त्यानें मालमत्ता सोडू-
 देली असता, येतो. अशा प्रकारचा स्वामीपणा जन्मसंबंधानें अनौरस
 कुडे कधीं येत नाही, व यामुळे सर्वांच्या मागून जिवंत राहिल्याचे
 त्याजकडे वारसदारीचा हक्क नाही. जन्मसंबंधानें स्वामीपणा-
 २ षा पंचण्याचें मुख्य लक्षण हें आहे कीं, बापाच्या इच्छेविरुद्धही
 पासून वांटणी करून घेतां आली पाहिजे. औरस पुत्र असल्यास
 विशेषप्रसंगीं बाप जिवंत असतां त्याच्या इच्छेविरुद्धही वांटणी
 घेण्याचा औरस पुत्रास हक्क आहे:—व्यव. म. अ. ४ प्र. १,
 (स्टोक्स. हिं. ध. ग्रं. पृ. ४३), आणि प्र. ४, नि. २, ४, ६
 ३ व. हिं. ध. ग्रं. पृ. ४८, ४९); मिता. अ. १, प्र. २, निर्ण.
 (स्टो. हिं. ध. ग्रं. पृ. ३७८). अशा प्रकारें वांटणी करून
 अनौरस पुत्राचा हक्क नाही. त्याला वांटणी करून घेतां येईल;
 बापाची इच्छा अगर खुशी असेल तरच:—व्य. म. अ. ४,
 ४. ३२ (स्टो. हिं. ध. ग्रं. पृ. ५५); मिता. अ. १, प्र. १२,
 ५ (स्टो. हिं. ध. ग्रं. पृ. ४२६). अनौरस पुत्र हा समभागी
 न्यास तसें ह्मणतांही येणार नाही, कारण औरसपुत्र असत;
 त्याला सारखी वांटणी मागतां येत नाही. तो फक्त नातलग आहे,
 मताप्रमाणें वारस नाही. सपिंडसंबंधापासून औरस पुत्रास ज्या-
 ४ वारसदारीनें मालमत्ता घेतां येते, त्याप्रमाणें त्याला घेतां येत नाही:—
 १. अ. ४, प्र. ११, नि. ३०, ३१, ३२ (स्टो. हिं. ध. ग्रं. पृ. ४४२). [चीफ
 जस्टिस वेस्ट्राप:—जर सद्दू महादूचे अगोदर मेल्ले असता, आणि त्याचे
 मागून पुत्रसंतति शिल्लक न रहाती, तर मागून जिवंत राहिल्याचे

कारणानें महादूनें सर्व मिळकत घेतली नसती असें तुहांस सिद्ध व तां येईल काय?] हें नाहीं लणण्याला मी तयार नाहीं. या वि वकिलांनीं भास्कर त्रिवक आचार्य वि. महादेव रामजी आणि (१), विजयारंगम वि. लक्ष्मण (२) यांचीही उदाहरणें दिलीं.

कोर्टाचा ठराव चीफ जस्टिस वेस्ट्राय यांनीं सांगितला तो अहलींची फिर्याद ज्या कुटुंबांत उद्भवली आहे तें शूद्रवर्णापैकीं सन १८५० सालीं किंवा त्या सुमारास मानाजी मेला, पाठीमागे त्याच्या विधवा स्त्रिया बायजा आणि सावित्री, बायजेच्या चा पुत्र महादू, घरांत नेहमीं बाळगलेल्या रांडेच्या पोटचा एक पुत्र सद् आणि सावित्रीच्या पोटची कन्या दर्या, इतकीं माणसें होतीं.

त्यानंतर सन १८६५ सालीं महादू मेला, आणि सन सालीं आर्किटग डि. जज्ज यांनीं तपास करतां त्यांस अशी कळून आली कीं, महादू मरेपर्यंत तो आणि सद् यांची मा संबंधानें वांटणी झाली नव्हती. हा त्यांचा ठराव सन १८७४ साल कोर्टातील डिविड्जनबेंचानें मंजूर केला, तथापि सदरहू स्व त्याच्या महत्वावरून पुनरपि चौकशी व्हावी एतदर्थ खटला परत प्यांत आला; कारण सद्ची फिर्याद ही रीसजुडिक्याटापैकीं डिस्ट्रि. जज्जांनीं केलेला ठराव चुकीचा होता असा डिविड्जन अभिप्राय पडला. यानंतर पुनरपि चौकशी झाली, तींत सर्वा यांनीं, आणि मागाहून नेहमींच्या चालीप्रमाणें अपील झालें असे. जज्ज यांनीं, असा ठराव केला कीं, महादू मरेपर्यंत महादू सद् हे मालमत्तेच्या संबंधानें अविभक्त होते. सर्वाडिनेट जज्ज य. असा ठराव होता कीं, पूर्वीं जी स्थावर मालमत्ता मानाजीची होती

(१) ६ मुं. हा. को. रि., भ. दि. न्या. १; (२) ८ मुं. हा. को. रि., भ. दि. न्या. २४४

हायकोर्टाचे ठराव. ... ११९ ... १०९
 कायदा ... ३१३-४२
 १०९

जीवर सर्व कुटुंबाचा हक्क होतो, त्या सर्व मालमत्तेवर महादू मेल्यानंतर
 सदूचा हक्क पोचतो आणि त्याने बायजेला अन्नवस्त्राकरिता दरसाल
 रु० ४८ द्यावे. हा ठराव त्यावेळीं असिस्टंट जज्जांनीं कायम केला.
 दोन्ही कोर्टांचा असा अभिप्राय पडला की, हा दावा सुरू होण्याचे
 पूर्वी सहा दिवसांचे आंत बायजेने सदरहू मालमत्ता दर्याचा नवरा गेनू
 याजकडे गहाण लावून दिली होती; परंतु ते गहाण कर्पटाचें सबब
 रद्द होय. मानाजीची वडील विधवा बायजा हिने आपला पुत्र महादू
 मेल्यानंतर कुटुंबाची मिळकत आपल्या ताब्यांत घेतली, व सदू ह्याने
 १८७० सालीं ही फिर्याद आणली, व यासाठीं तिजपासून ही मिळक-
 त परत मिळण्याकरितां केलेली फिर्याद कायद्यानें कबूल केलेल्या
 मुदतीचे आंतच झाली होती. या फिर्यादीतील एक रामलिंग नांवाचा
 विन्हाडकरू, गेनू आणि त्याची बायको दर्या हीं प्रतिवादी होती.
 असिस्टंट जज्जाकडे नेहमींच्या रीतीप्रमाणें जें अपील झालें त्यांत राम-
 लिंग आणि दर्या यांपैकीं कोणीही अर्जदार नव्हते. ते अपील फक्त
 बायजा आणि सदू यांनीं आणिले होते, आणि यापासून जेव्हां काहीं
 उपयोग झाला नाही तेव्हां त्यांनीं हायकोर्टाकडे स्पेशल अपील केले.
 खालच्या दोन्ही कोर्टांनीं जो ठराव केला होता की, मानाजी
 मेला त्यावेळीं महादू आणि सदू यांची मिळकतीचे संबंधानें वांटणी
 झाली नव्हती, त्या ठरावावर स्पेशल अपिलाच्या अर्जांत किंवा आम-
 च्या समजुतीप्रमाणें वकिलांच्या भाषणांत तक्रार निघाली नाही. ज्या
 डिबिहजन बेंचानें (ज. मेलव्हिल व नानाभाई हरिदास यांनीं) ही
 फिर्याद परत चौकशीकरितां पाठविली होती, त्याच बेंचासमोर या
 स्पेशल अपिलाची सुनावणी झाली होती, त्यावेळीं सदरहू विद्वान

(पुरवणी, इंदुप्रकाश.—तारीख ५ जुलै सन १८८०.)

हे पुस्तक सन १८६७ चा भावट २५ प्रमाणें नोंदले आहे.

जज्जांची निरनिराळीं मते पडलीं; परंतु मि. जस्टिस मेलव्हिल हे सीनियर असल्या कारणानें त्यांच्या अभिप्रायानुसारें डिक्री झाली. ही डिक्री खालच्या दोन्ही कोर्टांच्या ठरावांहून भिन्न इतक्याच प्रकारानें होती कीं, तिनें वादी सद्दू यास स्थावर मिळकतीचे दोन तृतीयांश देवविले आणि बायजेला जें अन्नवस्त्रच द्यावयाचें तें देवविलें नाहीं. या डिक्रीचा परिणाम असा झाला कीं, बाकी राहिलेले दोन तृतीयांश बायजेच्या ताब्यांत राहिले. सन १८६५ च्या हायकोर्ट चार्टरपैकीं कलम १५ अन्वये सद्दूनें या डिक्रीविरुद्ध अपील केले, व तें अपील तीन जज्जांकडून ऐकण्यांत आले आहे.

ह्या अपिलाची सुनावणी होण्याच्या पूर्वीच गेनू मेला व त्याच्या बदली कोणी मनुष्य उभा करण्यांत आला नाहीं, यामुळे आह्लासमोर फक्त बायजेच्याच तर्फेचें भाषण झालें; त्यामध्ये तिचा हक्क आहे किंवा तिनें गेनूस लावून दिलेले गहाण कायदेशीर आहे किंवा वादांत त्याचा वारस किंवा त्याजतर्फे कोणी पक्षकार असणें जरूर आहे, अशाविषयी वकिलांकडून कांहींच बोणणें झालें नाहीं; परंतु ही फिर्याद सद्दूस मालमत्ता द्यावयाची नाहीं अशा संबंधाची असल्यामुळे वकिलांनीं फक्त इतकेंच ह्मटलें कीं, ती त्यास सगळी किंवा अंशतः न मिळावी एतदर्थ दर्याबाईच्या (जरी ती स्पेशल अपिलांत सामील झाली नाहीं तरी एक) तृतीयांशाच्या हक्कावर अवलंबून रहाण्याची तिला मोकळीक आहे. वकिलांचें ह्मणणें असें पडलें कीं, दर्याबाईचा सावत्रभाऊ मेल्यानंतर स्थावर मिळकतीपैकीं दोन तृतीयांशावर तिचा हक्क पोंचून मानाजीचा अनौरस पुत्र जो सद्दू याचा मालमत्तेच्या फक्त एक तृतीयांशावर हक्क आहे. आतां सांगितल्याप्रमाणें दर्या आणि सद्दू यांचे अनुक्रमें हक्क आहेत असें मि. जस्टिस मेलव्हिल यांचें मत होतें; तथापि याबाबद त्यांनीं ठराव केला त्याचें मूळबीज मि. शांताराम

नारायण हे वादी सद्दू याच्या तर्फेने बोलत असतां त्यांनीं कांहीं अमुक गोष्ट कबूल केली अशी त्यांची गैरमजूर झाली होती तीत होतें. मि. जस्टिस मेलव्हिल यांची मि. शांताराम यांनीं असें कबूल केलेल्या गोष्टी-विषयीं अशी समजून झाली होती कीं, दुसरें स्पेशल अपील ऐकण्यांत आलें त्यावेळीं जर दर्या कोर्टापुढें असती, तर औरस पुत्राच्या फक्त निंमे इतका वांटा, हणजे स्थावर मिळकतीचा फक्त एक तृतीयांश, सद्दूस देतां आला असता, व बाकी राहिलेले दोन तृतीयांश दर्याबाईस देणें जरूर होतें. मि. जस्टिस मेलव्हिल यांनीं आपल्या ठरावांत या मानीव कबुलीचा संबंध घेतला आहे; तथापि ठरावाच्या बाजूला त्यांनीं टीप लिहिली आहे तिचें तात्पर्य असें आहे कीं, आपला ठराव सांगणें झाल्यानंतर मि. शांताराम नारायण यांनीं अशा प्रकारची कबुली करण्याचा आपला उद्देश नव्हता, हणून टीप लिहून ठेवण्याविषयीं आपणास विनंती केली. मि. जस्टिस नानाभाई हरिदास यांनीं आपल्या ठरावांत आपणास ही कबुली कोणच्या प्रकारची असावीशी वाटतें अशाबद्दल लिहिलें आहे, त्यांत ते असे हणतात कीं, वास्तविक वकिलांनीं बोलतांना ही गोष्ट कबूल केली आहे, व ती अगदीं बरोबर रीतीनें आहे, कीं जर मानाजी मेल्यानंतर त्याचे मागून त्याची विवाहित स्त्री बायजा इचा पुत्र महादू नसता, तर वादीचा फक्त निंमे हिशावर हक्क पोंचला असता. व बाकीचा मिता. अ. १, प्र. १२, नि. २ प्रमाणें दर्याबाईकडे गेला असता. मि. शांताराम नारायण ही गोष्ट आपण कबूल केल्याविषयीं बोलतात, व कायदेशीरपणें जी कबुली करतां येईल असें आत्मांसही वाटतें तशा प्रकारची ही कबुली असल्यामुळे त्यांनीं तीच केली असावी असें अधिक संभवनीय वाटतें.

आपला बाप मानाजी याचे मागून जर महादू जिवंत राहिला नसता, तर मात्र मिता. अ. १, प्र. १२, नि. २ प्रमाणें सद्दू फक्त

निमेचा हणजे मालमत्तेच्या एक तृतीयांशाचा वांटेकरी झाला असता, आणि बाकी राहिलेले दोन तृतीयांश दर्यावाई ही मानाजीची औरस मुलगी या नात्याने तिजकडे आले असते, व बायजा आणि सावित्री यांचा फक्त अन्नवस्त्रापुरताच हक्क पोंचता; परंतु वस्तुतः असा प्रकार बिलकुल नव्हता. मानाजीच्या मागे त्याचा औरस पुत्र महादू हा जिवंत होता, यामुळे मानाजीची मालमत्ता महादू आणि सद्दू यांनी समाईक घेऊन त्यांना बायजा, सावित्री, आणि व्यावेळीं अविवाहित असल्यास दर्यावाई इतक्यांना अन्नवस्त्र देण्याचें, व दर्यावाईचा विवाह होतेवेळीं वाजवी रीतीनें विवाहास लागणारा खर्च करण्याचें, त्यांच्या शिरावर होतें. मानाजीच्या मागे त्याच्या मालमत्तेचे मालक होण्याचा जो हा हक्क तो मिता. अ. १, प्र. १२ नि. १, व मयूख अ. ४, प्र. ४, नि. ३२ यांवरून स्पष्टच होतो, असें आह्मांस वाटतें. या दोन आधारांवरून असंही दिसून येतें कीं, त्या वारसांचा समसमान भागांवर हक्क पोंचत नाही; परंतु अनौरस पुत्रानें फक्त अर्धा वाटा घेऊन उर्वरित भाग औरस पुत्रास मिळतो. आतां पक्षकारांच्या वकिलांचें असें हणणें होतें कीं यास समभागित्व हणतां येत नाही; परंतु मिताक्षरेहूनही जुन्या धर्मग्रंथांत विभागांची विषमता कबूल केली आहे, त्या विषमतेवर मिताक्षराकर्त्याचा राख असून त्यानें ती असिद्ध ठराविली आहे. असें आहे तरी आह्मांस असें हणतां येण्याजोगा कोणचाही आधार माहीत नाही कीं, प्राचीन धर्मशास्त्राप्रमाणें वडील मुलगा जो अधिकांशाचा भागीदार होतो त्यास धाकट्या भावाचा समविभागी हणूं नये, किंवा जर ते मालमत्तेच्या संबंधानें अविभक्त असते, तर एकजण मेल्याच्या मागे दुसऱ्यास मृताचा भाग घेतां आला नसता. बायजेच्या तर्फेचे विद्वान वकील मि. गोकुळदास यांस आह्मीं असें विचारिलें होतें कीं, जर अनौरस पुत्र सद्दू हा महादूच्या अगोदर मरून जाऊन त्याचे मागे पुत्रसंतान कांहीं शिलक

नसतं, तर मागून जिवंत राहिल्याच्या योगानें महादूनें सर्व मिळकतः आपल्या ताब्यांत घेतली नसती असें तुम्हांस सिद्ध करितां येईल काय? या प्रश्नाचें त्यांनीं नाहीं हणून उत्तर देण्याचें नाकारिलें. ते दोघे एका घरांत समाइकीनें रहात नसून फक्त एकाच घरांत निरनिराळे रहात होते असें मानिलें असतां ते न्याय्य समजण्याजोगें धर्मग्रंथांत आत्मांस बिलकुल प्रमाण आढळलें नाहीं. प्रस्तुतच्या उदाहरणांत ज्याप्रमाणें दोघेजण आपल्या खुषीनें मालमत्तेची वांटणी न करितां एकत्र राहिले, त्याप्रमाणें कोणी राहिले असतां त्यांच्या वांट्याची ताटातूट करणें कां भाग पडावें हें आत्मांस समजत नाहीं. महादू आपला बाप जिवंत असतांच जर मेला असता तर उभयपक्षकारांचे वांटे कसे झाले असते याजविषयीं आत्मांस विचार करावयाचा नाहीं, तर आपला बाप मेल्याचे माग महादू जिवंत राहिला त्याअर्थी महादू मेल्यानंतर पक्षकारांचे वांटे कसे व्हावे याचा विचार करावयाचा आहे. आमच्या नजरेस असें येतं कीं, निदान १८५० सालीं त्याचा बाप मेल्या तेव्हांपासून तो तहत १८६५ सालीं तो स्वतः मेल्या त्यावेळेपर्यंत महादू आणि सदू हे समभागी होते व त्यासाठीं महादू मेल्या त्यावेळीं समभागित्वाचा जो परिणाम व्हावयाचा तो झाला, हणजे मागें जिवंत राहिलेल्या समभागवाल्यानें सर्व मालमत्ता घेतली.

आतां याबद्दल शास्त्रकर्त्यांचीं मतें काय आहेत तीं आपण पाहूं. मनूनें (१) असें हटलें आहे कीं, “परंतु शूद्रवर्णाच्या पुरुषानें आपल्या दासीपासून किंवा दासाच्या दासीपासून पुत्राचें जनन केलें असल्यास, त्याच बापाच्या दुसऱ्या पुत्रांनीं आपलें अनुमत दिल्यास,

(१) अ ९, नि. १७९; ३ ध. ग्रं. पृ. १४४, पृ. ५, भ. ३, नि., १७६

(पुरवणी, इंदुप्रकाश.—तारीख १२ जुलै सन १८८०.)

हे पुस्तक सन १८६७ चा भाव २५ प्रमाणें नोंदले आहे.

त्याला वारसांश घेतां येईल. ह्याप्रमाणें निर्णय ठरलेला आहे." या-
जवर याज्ञवल्क्यानं विस्तार केला आहे, त्यांत त्यानें असें झटलें आहे
कीं, "शूद्राच्या ठायींही उत्पन्न झालेल्या पुत्रास [बाप] देईल तेवढा
भाग घेतां येईल. [परंतु] बापाचा मृत्यु होई [तोंपर्यंत वांटणी झाली
नसेल तर] [विवाहज] भ्रात्यांनीं त्यास अर्धा वांटा दिला पाहिजे. जर
भ्राते किंवा कन्यापुत्र नसतील तर मात्र तो सगळी मालमत्ता घेतो. (१)"
जगन्नाथानें हीं वाक्यें आपल्या ग्रंथांत ज्या प्रकरणाच्या खालीं घेतलीं
आहेत, त्या प्रकरणाचें नांव "भावांभावांची वांटणी" या अर्थाचें आहे.
मिताक्षरा अ. १ प्र. १२ नि. १ यांत प्रथमतः "ग्रंथकर्ता (याज्ञवल्क्य)
आतां शूद्रांच्या मालमत्तेच्या वांटणी संबंधानें विशेष नियम सांगतो"
असें लिहून, नंतर वर लिहिलेलीं याज्ञवल्क्यांतील समग्र वचन उतरून
घेतलीं आहेत, व सरतेशेवटीं दुसऱ्या निर्णयांत असं झटलें आहे कीं,—
"शूद्रास दासीपासून झालेल्या पुत्रास बापाची खुषी अगर इच्छा असे-
ल तर वांटणी मिळते. परंतु पित्या [च्या मृत्यू] नंतर, जर विवाहित
स्त्रीचे पुत्र असतील, तर या भ्रात्यांनीं दासीपुत्रास अर्धी वांटणी द्यावी;
झणजे [एकेक भावाच्या वांटणीस जेवढी मालमत्ता येईल तिच्या]
निम्मे त्यांनीं त्यास वांटणी द्यावी. परंतु विवाहित स्त्रीस पुत्र नसल्यास,
दासीपुत्र सगळी मालमत्ता घेतो, (२). मात्र विवाहित स्त्रीच्या पाटीं
कन्या नसावी, किंवा कन्यांच्या पाटीं पुत्र नसावेत (३). ते जर
असतील तर मात्र दासीपुत्रास फक्त अर्ध्याचीच वांटणी मिळते."

(१) रौभर आणि मांडूयू कृत २ याज्ञवल्क्य नि. १३३, १३४; ३ व. सं. पृ.
२४३; पु. ध. ३, नि. १७४, १७५; (२) गोपाल नरहर सत्रे नि. हणमन मणेश
सत्रे यांत वांगिलेला सिद्धशेट देशमुखचा खटला वहा. इ. ला. रि. ३ मु. पृ. २७३
(पृ. २८५) आणि १८७९ पैकीं वांगिल ठराव पृ. ३२०, ३२५. (३) जी.
ज. बेंद्राय यांचा ठेरा - (इ. ला. रि. १ मु. १७; पृ. १०२, १०३

यावरून विज्ञानेश्वराच्या मनांत दोन गोष्टींचा विचार कर्तव्य होता असें दिसतें. त्यांपैकी पहिली अशी कीं, दासीपुत्रानें भरवांटा घ्यावा अगर न घ्यावा एतद्विषयीं बापाच्या इच्छेची अपेक्षा असल्यामुळे बाप जिवंत असतां वांटणी कशाप्रकारें करावी. व दुसरी अशी कीं, बाप मेल्यानंतर दासीपुत्राचा अधिकार कोठपर्यंत रहावा. यावरून पहातां विवाहित स्त्रीच्या पोटीं एक किंवा अनेक पुत्र असून बाप जिवंत असतां वांटणी झाली नसेल, तर विवाहित स्त्रीच्या पुत्राच्या हिशाच्या निमे हिशावर दासीपुत्राचा हक्क पोंचतो, आणि जर तिच्या पोटीं पुत्र असून औरस कन्या किंवा औरस कन्येच्या पोटाचा पुत्र असेल, तर दासीपुत्र फक्त अर्धा वांटणीचा मालक होतो. आणि विवाहित स्त्रीच्या पोटीं पुत्र नसेल किंवा औरस कन्या नसेल, किंवा औरस कन्येच्या पोटीं पुत्र नसेल, तर दासीपुत्रास सर्व मालमत्त मिळते. बाप मेल्यावर आणि वांटणी व्हावयाचे अगोदर विवाहित स्त्रीचा पुत्र किंवा दासीपुत्र मेला असतां त्या टिकाणीं कसें करावें याविषयीं कांहीं विशेष नियम विज्ञानेश्वरानें सांगितला नाहीं. तथापि त्याच्या एकंदरीत लिहिण्याचा तात्पर्यार्थ आह्मांस असा वाटतो कीं, विवाहित स्त्रीचा पुत्र आणि दासीपुत्र यांमध्ये परस्पर समभागिता स्थापित व्हावी, व त्यावरून

१०५ पहा) राही वि. गोविंदा या खटल्याचा निकाल सांगत असता, माझी अशी सम-
जून होती कीं, याज्ञवल्क्य आणि मिताक्षरा यांन “पुत्रिकापुत्र” या शब्दाचा उपयोग
केला आहे. ती समजून घालणारांनीं सांगण्यांत चूक केली. (आमच्या भाषांतर-
स्वात्यांतील मि. त्रिंबक बापजी मायदेव यांनीं माझ्या सांगण्यावरून मिताक्षरा पहिली
आहे, व त्यांच्या सांगण्यांत) मिताक्षरेंत, आणि ही टीका करताना याज्ञवल्क्यांतून जे
ठनारे घेतले आहेत त्यांत, खरा शब्द “दुहितृणां सुतः” असा आहे. याकरितां पुत्रिका-
पुत्र या शब्दाच्या आभारावरून मीं जें झटलें आहे कीं याज्ञवल्क्य नियम पुत्रिकापुत्रा
विषयीं बोलत आहे, तें निराभार आहे. बाकी सर्व अर्थाने राही वि. गोविंदाच्या या
निकाळांत लिहिलेल्या सर्व अर्थप्रमाणेंच माझे मत कायम आहे.—मा. रा. वं.

आमची समजूत होते ती अशी की, अशा प्रकारची स्थिति प्राप्त झाली असतां, तिचा निकाल करणें तो समभागित्व विद्यमान असतां एक म्हणून दुसरा माग राहिला असतां जी व्यवस्था होते त्या व्यवस्थेस अनुसरून व्हावा, व एकजण माग औरस संतति शिलक न राहतां मेढ्यास दुसऱ्यानें सगळी मालमत्ता व्यावी असाच विज्ञानेश्वराचा उद्देश होता.

राही विरुद्ध गोविंदा (१) या खटल्यांत याजबाबद पूर्ण विचार होण्यांत येऊन असं सांगितलें आहे कीं, या इलाख्यांत शूद्रलोकांपैकीं राखेच्या किंवा वेडेच्या पोटीं झालेल्या अनौरस संततीची स्थिति, आणि दासीपुत्र किंवा शूद्रापासून दासीच्या पोटीं झालेला पुत्र याची स्थिति, हीं दोन्ही सारखीच असतात, व यासाठीं या मुद्याच्या संबंधानें विशेष विचार करित वसण्याची आवश्यकता नाहीं.

आतां बायजेच्या तर्फेनें वकिलांनीं जें ह्मटलें आहे कीं, याज्ञवल्क्या-नें जी वारसांची याद दिली आहे, व जी मिताक्षरेंत अ. २, प्र. १, नि. २ या ठिकाणीं व मयूखांत अ. २, प्र. ८, नि. १ या ठिकाणी उतरून घेतली आहे, तिजमध्ये दासीपुत्राचें नांव नाहीं, तें ह्मणणें व्यर्थ आहे; कारण वर सांगितलेल्या याज्ञवल्क्याच्या श्लोकांच्या अगदीं वरच्याच श्लोकांत त्यांनं नुकत्याच सांगितल्या प्रकारेंच शूद्रांमधील अनौरस पुत्राचे हक्क त्यानें सांगितले आहेत; आणि मिताक्षरा व मयूख यांच्या ज्या भागांत वारसांची याद दिली आहे, ते भाग त्यांच्यातील सप्रतिबंध दायप्रकरणांत ह्मणजे औरस किंवा अनौरस कोणत्याही पुत्राचें जनन झाले नसल्यास वारसदार कोण होतात त्याबाबदच्या प्रकरणांत नमूद

(१) इ. आ. दि. १ मुं. २७, १०१, १०० पासून ११२, ११३ पासून ११५ आणि १ वेस्ट व बुल्डर यांनून घेतलेले ११५ पृ. पैकीं खटले पहा.

केलेले आहेत. तसेच राही वि. गोविंदा या खटल्यांत जितक्या स्पष्ट रीतीने लिहावयास पाहिजे तितक्या स्पष्ट रीतीने लिहिण्यांत आला नाही तरी बऱ्याच अंशी ही गोष्ट यापूर्वीच लिहिण्यांत आली आहे, ती अशी की, मिताक्षराकर्त्याने आपल्या ग्रंथांत अनौरस पुत्रांविषयींचा विचार कोणच्या ठिकाणी केला आहे हे पहाणे महत्वाचें आहे. त्यानें हे जें लिहिलें आहे तें सप्रतिबंध दायाच्या ह्मणजे औरस किंवा अनौरस (१) कोणत्याही पुत्राचें जनन झालें नसल्यास वारसदार कोण होतात त्याबाबतच्या प्रकरणाच्या अगोदर लिहिलें आहे (२); आणि शूद्र लोकांत दासीपुत्रांची गणना पुत्रांत होते असें लिहिलें आहे, यावरून दासीपुत्रांची साधारणतः पुत्रांत गणना केली असतां, पत्नीच्या अगोदर त्याची गणना केली यांत कांहींच वावगें होत नाही; कारण पत्नी जी वारसांच्या यादींत शिरते ती औरस किंवा अनौरस कोणचेही पुत्र नसतील तरच शिरते; परंतु हीच गोष्ट गृहीत करून चाललें असतां बापाच्या मृत्युकालीं औरस पुत्र जिवंत नसल्यास कन्या किंवा कन्येचा पुत्र हे दासीपुत्राशीं साहचर्येकरून वारस होतात असें अनुमान होण्यास याज्ञवल्क्यानें जागा ठेविली; व विज्ञानेश्वरानें तर प्रत्यक्ष ती गोष्ट कबूलच केली, यामध्यें निःसंशय पूर्वविरोध येतो. कारण औरस किंवा अनौरस पुत्र नच झाले तर जी वारसांची याद दिली आहे तींत कन्या आणि तिचा पुत्र यांची गणना विधवेनंतर केली आहे. असें आहे तथापि पहिल्यांत विधवेचें नांव घालण्याचें राहिलें एवढ्यावरून तिचा अन्नवस्त्रावरचा हक्क नाहीसा होतो असें बिलकूल होत नाही. व हा हक्क राही वि. गोविंदा यांतील ठरावांत

(१) मिता. अ. २, प. १.; (२) मिता. अ. १, प. १२.

(पुरवणी, इंदुप्रकाश.—तारीख १९ जुलै सन १८८०.)

हे पुस्तक सन १८६७ चा भाग २५ प्रमाणे नोंदले आहे.

(१) व २ वेस्ट भागि बुल्हर (१ ली आ.) यांत (२) सांगितलेल्या माळी जातीच्या मोहतूर विधवेच्या खटल्यांत कबूल करण्यांत आला आहे, व हल्लींच्या खटल्यांतही दोन्ही कनिष्ठ कोडतांनीं तो कबूल केला आहे, व त्या अन्वये त्यांनीं वायजेस अन्नवस्त्र देण्याविषयीं ठराव केला आहे. अन्नवस्त्राचा हक्क याचा इतकाच अर्थ आहे कीं, या इलाख्यांतील नेहमीच्या वहिवाटीप्रमाणें विधवेच्या नवऱ्याची मालमत्ता ज्यावेळीं समभागित्वानें त्याच्या पुरुषसंततीकडे जाते त्यावेळीं वांटणीच्या ऐवजीं विधवेस जें मिळतें तें. कायद्यामध्ये परस्पर विरोध आहे तो असा कीं, मयत हा शूद्र असून त्याला औरस पुत्रसंतान नाही; परंतु शूद्रांमध्ये पुत्रांप्रमाणें व वारसाप्रमाणें असा दासीपुत्र आहे अशा ठिकाणीं कन्या किंवा तिचा पुत्र यांस विनाकारण आणिलें आहे. तथापि हिंदुधर्मशास्त्रांत ज्या कित्येक ऐच्छिक व्यवस्था अनेक ठिकाणीं दृष्टीस पडतात त्यांपैकीच ही एक आहे, व इजबद्दलचा परिस्कोट राही वि. गोविंदा (३) यांत केला आहे.

आतां नीळकंठानें अनौरस पुत्राबद्दल जें झटलें आहे त्याबद्दलचा विचार (४) राही वि. गोविंदा यांत इतक्या पूर्ण रीतीनें केला आहे कीं, या खटल्यांत शूद्रसंबंधाचा व्य. मयूख अ. ४, प्र. ४, नि. ३२ एवढेंच वचन कायतें महत्त्वाचें आहे, एवढें लक्षणप्राप्तीं अधिक कांहीं एक लिहिण्याची जरूर नाही. हें वचन असें आहे कीं, “शूद्रानें आपणाशीं विवाह न झालेल्या स्त्रीपासून (या ठिकाणीं भाषांतराची चूक असून ‘अविवाहित स्त्रीपासून’ असें पाहिजे) उत्पन्न केलेल्या पुत्राच्या संबंधानें याज्ञवल्क्य भेद सांगतो. शूद्रानें दासीच्या ठायीं उत्पन्न केलेला पुत्रही पित्याच्या इच्छेनें वांटा घेतो. परंतु पिता मृत

(१) इ. ला. रि. १ मुं. १०४.; (२) पृ. ५३; (३) इ. ला. रि. १ मुं. १०५.;
(४) इ. ला. रि. १ मुं. ११२ भागि पृ. ६.

शाला असेल तर, भ्रात्यांनी त्यास वांट्याच्या अर्धाचा समभागी करावें. इच्छा झणजे बापाची खुषी. 'शूद्रानें' असें स्पष्टपणें लिहिलें आहे, यावरून हें उघड आहे कीं, द्विजानें दासीपासून पुत्राचें जनन केलें असतांही त्या पुत्रास पित्याच्या खुषीनें देखील वांटा घेतां येत नाही. तसेंच बाप मेल्यानंतर त्यास अर्धवांटा मिळूं शकणार नाही, किंवा पुत्र किंवा इतर वारसदार यांच्या अभावींही त्यास सर्व मालमत्ता घेतां येणार नाही. हें मदनरत्नकार व इतर ग्रंथकारांचें झणणें आहे." यावरून असें दिसून येईल कीं, या वाक्यसमूहांत यद्यपि विज्ञानेश्वराच्या मिताक्षरेप्रमाणें दासीपुत्रांच्या वारसदारीविषयीं पूर्णपणें विस्तार केला नाही, तथापि मिताक्षरेच्या मताविरुद्ध असें त्यांत कांहीं नाही.

आह्मी दिलेल्या कारणांवरून आह्मांस असें वाटतें कीं, हायकोर्टानें ता. २५ जानेवारी सन १८७७ रोजीं केलेला ठराव रद्द करावा, आणि आर्विंटग सीनियर असिस्टंट जज यांची ता. ४ अक्टोबर सन १८७५ रोजची डिक्री, आणि (त्यावेळीं कायम करण्यांत आलेली) सर्बार्डिनेट जज्जांची डिक्री हीं हायकोर्टातील दोन्ही अपिलांच्या खर्चासुद्धां परत कायम करावीं. मात्र त्यांत फरक इतकाच व्हावा कीं, प्रतिवादी गेनू हा हायकोर्टांत अपिलें येऊन पडलीं असतां मध्यंतरीं मरण पावला, व त्याचे ऐवजीं त्याचा वारस झणून कोणास नेमण्यांत आलें नाही, या करितां त्याचें वेवढें नांव रद्द करावें.

हुकूम वरील अन्वये.

द्विवाणी अपिलाची शाखा.

स्पेशल अपील नंबर ३२ सन १८७४.

जस्टिस एम्. मेलव्हिल् आणि जस्टिस पिन्हे यांचे समोर.

निकाल ता. १५ सप्टेंबर सन १८७९.

निळकंठ अव्वलवादी विरुद्ध दत्तात्रय अव्वल प्रतिवादी.

मुदतीचा कायदा (१८७७ पैकी १५ वा), कलम २५.—

महिना—वर्ष—एतद्देशीय तारीख.

[जेव्हां खतावर नुसती या देशातील रिवाजाप्रमाणेच तारीख लिहिली असते, व त्या खताला अमुक मुदत असें लिहिलें असतं, तेव्हां ती मुदत लणजे वेळ महिन्यानें किंवा वर्षानें कशीही दाखविली असली तरी तिची गणना ग्रेगोरियन (ब्रिटिश) पंचांगाप्रमाणेच करावयाची:— सन १८७७ चा आक्ट १५ पैकी कलम २५.]

सिव्हिल प्रोसिजर कोडा (१८७७ चा आक्ट १०) अन्वये डिस्ट्रिक्ट जज्जांमार्फत सातारा येथील सर्वाडिनेट जज्जांकडून वरील संबंधानें लिहून आलें होतें.

सर्वाडिनेट जज्जांनीं पुढें लिहिल्याप्रमाणें लिहिलें होतें:—

“कार्तिक वद्य २ शके १७९७ (ता. १५ नोव्हेंबर सन १८७५) रोजीं लिहिलेल्या खतावरून वादी हा आपले २७ रु. १४ आणि येणें आहेत असें लणतो.

“या फिर्यादीस तीन वर्षांची मुदत लागू आहे. खतावर फक्त या देशातील रिवाजाची तारीख आहे, आणि ही फिर्याद ता. १२ मार्च १८७९ रोजीं फाइल करण्यांत आली आहे. मुदत ब्रिटिश पंचांगाप्रमाणें मोजली असतां फिर्याद मुदतींतच होत आहे, परंतु एतद्देशीय रिवाजाप्रमाणें मोजली असतां ती मुदतीबाहेर जाते. * * *

“सन १८७८ पैकीं १५ व्या आक्ट्याच्या २५व्या कलमाच्या उदाहरणांत जे शब्द पडले आहेत, त्यांवरून या कलमाच्या अर्थाविषयीं माझ्या मनांत संशय येत आहे. ते शब्द नसते तर कलमाचा अर्थ अगदीं खुला होतो. अशा तऱ्हेचे खटले वारंवार घडून येतात, लष्णून न्यायाचे हेतु परीपूर्ण व्हावेत, व या विषयाचे संबंधानें संशयाचें दूरीकरण व्हावें एतदर्थ, सन १८७७ चा आक्ट १० कलम ६१७ अन्वये, दस्तऐवजावर एतदेशीय रिवाजाप्रमाणें तारीख असली तरी ग्रेगोरियन पंचांगाप्रमाणेंच मुदतीची वेळ नेहमीं मोजावी किंवा कसें याविषयीं लिहून पाठविणें मला योग्य वाटत आहे.”

कोर्टाकडून:—सन १८७७ चा आक्ट १५ यांतील कलम २५ यांत असें लिहिलें आहे कीं “या कायद्याच्या कारणांकरितां सर्व दस्तऐवज ग्रेगोरियन पंचांगाच्या आधारानेंच केले आहेत असें समजावें.” याचा अर्थ स्पष्टपणें असा आहे कीं, दस्तऐवज करणाऱ्या पक्षकारांनीं ‘वर्ष’ व ‘महिना’ ह्या शब्दांचा ग्रेगोरियन पंचांगांत जो अर्थ होतो त्याच अर्थाप्रमाणें ते शब्द वापरले असें मानिलें जाईल. हा विचार मनांत आणिला असतां फिर्दाद मुदतीवाहेर जात नाहीं.

दिवाणी अपिलाची शाखा.

सिव्हिल रेफरेन्स नं. १३ सन १८७९.

सर मायकेल वेस्ट्राप, नाइट, चीफ जस्टिस व मि.

जस्टिस केंब्रल यांचे समोर.

निकाल ता. ४ आक्टोबर सन १८७९.

(पुरवणी, इंदुप्रकाश.—तारीख २ आगस्ट सन १८८०.)

हे पुस्तक सन १८६७ चा आक्ट २५ प्रमाणें नोंदकें आहे.

अडव्याप्पा, चिनाप्पाचा मुलगा (अव्वल वादी) अपेलेंट.

विरुद्ध

रुद्राव्वा (अव्वल वादी) रिस्पॉडेंट.

हिंदुधर्मशास्त्र.—मुलीचा मालमत्ता घेण्याचा हक्क.—व्यभिचार.

[या इलाख्यांत चालू असलेल्या हिंदुधर्मशास्त्राअन्वये मुलगी व्यभिचारिणी निघाली तरी तिचा आपल्या बापाची जिदगी घेण्याचा हक्क नाहीसा होत नाही.

हिंदुशास्त्रापैकीं स्मृतिकार आणि व्याख्याकार, व मुलीच्या जिदगी घेण्याबद्दलच्या हक्कसंधाचे न्यायखात्याचे ठराव, यांचे आधार घेऊन त्यांचा विचार झाला आहे.]

सौंदती येथील सत्राडिनेट जज्ज रामचंद्रराव यांची डिक्री रद्द करून बेलगांवचे डिस्ट्रिक्ट जज्ज मि. सी. एच्. शा यांनीं केलेल्या ठरावावर हे स्पेशल अपील आले होते.

अव्वलवादी रुद्राव्वा हिची आई गोरलिंगाव्वा ही सा. १५ आक्टोबर सन १८६७ रोजीं मयत झाल्यानंतर तिची वारसदार आपण असं ह्मणून वादीनं कांहीं जिराईत जमिनी आपल्या ताब्यांत घेण्याकरितां ही फिर्याद आणिली. ही फिर्याद मूळ अडव्याप्पा, हणमंतगौडा आणि वादीची बहीण तायोव्वा, यांजविरुद्ध होती, पण पुढें आणखी पांच असामी प्रतिवादींत सामील करण्यांत आले.

प्रतिवादी अडव्याप्पा हा वादीच्या बापाचा पुरुष नातलग होता, व त्यान असा जबाब दिला कीं, वादीही पंचवीस किंवा तीस वर्षे पर्यंत रंडोपणाचा धंदा करीत होती, आणि ह्मणून तिला वारस या नात्यानें घेतां येत नाही. त्याचें आणखी असंही ह्मणणें पडलें कीं वादविषयक जमिनी ह्या अविभक्त वडिलार्जित मिळकतीपैकीं आहेत, व त्यांवर वादी हीस हक्क सांगतां येत नाहीं हणमंतगौडा याचें ह्मणणें असं

पडलें कीं, मीं अडव्याप्पाचें कूळ आहे, व वादीनें मजवर पूर्वीं फिर्याद केली असल्यामुळ, सन १८५९ चा आक्ट ८ पैकीं कलम २ अन्वये या फिर्यादीस हरकत आहे. तायोव्वानें आपल्या तर्फे असं झटलें कीं, ह्या जमिनी माझा बाप शिवरुद्रा याच्या आहेत, अडव्याप्पाच्या नाहींत; आणि ज्या अर्थी वादी ही पुष्कळ वर्षेपर्यंत रंडीगिरी करीत होती, तिला जातींतून बाहेर टाकिलें होतें, त्या अर्थी सगळ्या मालमत्तेची मीच एकटो मालक आहे. बाकीच्या प्रतिवादींनीं लेखी जबाब फैलास दिले नाहींत.

सत्राईनेट जज्जांनीं जे मुद्दे काढिले, त्यांत एक मुद्दा असा होता कीं, वादी हीस फिर्याद करण्यास हक्क होता किंवा कसं, व या मुद्द्यावर त्यांनीं हक्क नाहीं म्हणून ठराव केला. त्यांचा अभिप्राय असा पडला कीं, वादीच्या हातून जारकर्माचा गुन्हा घडला आहे, व ती पुष्कळ वर्षेपर्यंत कोणी एका जैन जातीच्या जिन्ना नांवाच्या मनुष्याबरोबर त्याची रंडी या नात्यानें राहिली होती, व त्यापासून तिला कित्येक मुलेंही झालीं. यावरून त्यांनीं वादीचा दावा काढून टाकला.

यावर मि. शा यांजकडे अपील होऊन त्यांनीं अव्वल कोर्टाची डिक्री रद्द केली. त्यांच्या नजरेस असं आलें कीं, वादविषयक जमिनी ह्या वादीचा बाप शिवरुद्रा याच्या स्वसंपादित होत्या. त्याची (शिवरुद्राची प्रतिवादीशीं मिळकतीसंबंधाची वांटणी झाली होती, आणि वादी व तायोव्वा यांपैकीं प्रत्येकीचा वादविषयक मिळकतीच्या निमेषे निमेषेवर हक्क पांचतो. यावरून त्यांचा अभिप्राय असा पडला कीं वादीनें जिन्ना याजपाशीं व्यभिचार कर्म केलें तेवढ्यानें मालमत्ता घेण्याचा तिचा हक्क नाहींसा होत नाहीं.

यावर अडव्याप्पानें हायकोर्टाकडे स्पेशल अपील केलें. त्यामुळे दसऱ्या प्रतिवादींपैकीं कोणीं पक्षकार नव्हते.

अपेलंटतर्फे शामराव विठ्ठल.—दोन्ही कनिष्ठ कोडतांनीं केलेल्या चौकशींत असें सिद्ध झालें आहे कीं, रुद्रावा ही पुष्कळ वर्षेपर्यंत जिन्ना यानें ठेविली होती, व त्याजपासून तिला मुलेंही झालीं. यावरून ती व्यभिचारिणी व जातीवाहेर पडली होती, व हणून आपल्या मयत बापाची मालमिळकत घेण्यास ती नालायक आहे. स्त्रियांनीं पातिव्रत्यानेंच रहावें असें हिंदुधर्मशास्त्रांत साफ सांगितलें आहे. जी विधवा व्यभिचारिणी निघते, तिला तिच्या नवऱ्याची जिंदगी मिळत नाहीं; मि. अ. २, प्र. २, नि. २ (स्टोक्सकृत हिं. ध. ग्रं. पृ. ४४०). तिला मिळकत मिळण्यासाठीं पातिव्रत्याची अट अगदीं स्पष्टपणें घातलेली आहे. वारसदारीच्या हक्कापासून दूर केलेल्या लोकांची जी याद आहे तींत जातीवाहेर पडलेले व दुष्कर्म करणारे लोक यांचा संग्रह केलेला आहे; मिता. अ. २, प्र. १०, नि. १, ३, व्यव. म. अ. ४ प्र. ११, नि. ३, १२. मिताक्षरेच्या पहिल्या व तिसऱ्या निर्णयांत वारसदारीचा हक्क जाण्याचीं जीं कारणें लिहिलीं आहेत तीं स्त्रियांना, मग त्या आई, बायको किंवा बहीण, कोणीही असोत, बुध्या लागू केलेल्या आहेत. जी कन्या पातिव्रत्याचा त्याग करिते, किंवा जी वेष्टापणा पत्करिते, ती तिच्या आईबापांनीं आपणामागें ठेविलेली जिंदगी घेण्यास पूर्णपणें अयोग्य ठरते:—२ डब्ल्यू. म्याकना. हिं. ध. शा. पृ. १३२, १३३ दावा ५. या विद्वान् वकिलांनीं शामचरण सरकार यांचें व्यव. दर्पण पृ. १०१६ नि. ६६३; स्त्रीमुत्तु मुत्तु विजया रघुनाद राणी वि. दोरासिंग तेवर (१); दायसंग्रह अ. २, प्र. ३, नि. १ पासून ५ (स्टोक्स हिं. ध. ग्रं. पृ. ४७६); व मनु अ. ५, पाराग्राह १४९, यांचेही आधार दाखविले.

रिस्पांडेंट तर्फे घनश्याम नीलकंठ नाडकर्णी.—व्यभिचाराचे कारणा-

नें कन्येचा मिळकत घेण्याचा हक्क जात नाही. जी विधवा व्यभिचार करते तीस तिच्या नवऱ्याची मिळकत मिळत नाही हे निःसंशय आहे. हिंदुधर्मशास्त्रांत लग्नाच्या स्त्रीनें पातिव्रत्य संभाळावें असें स्पष्टपणें सांगितलें आहे, व तिच्या नवऱ्याची मिळकत तिला मिळण्यास ही अट घालून ठेविलेली आहे. व्यव. म. अ. ४, प्र. ८, नि. २, ८, ९ (स्टो. हिं. ध. ग्रं. पृ. ८४, ८६); भिता. अ. २, प्र. १, नि. ६, ७, १३, १८ (स्टो. हिं. ध. ग्रं. पृ. ४१८, ४२९, ४३१, ४३२) परंतु कन्येला बापाची मालमत्ता मिळण्यास पातिव्रत्य जरूर असलेंच पाहिजे असा वाद घेण्यास शास्त्राधार बिलकूल नाही. तिचा हक्क स्वतंत्र आहे. व्यव. म. अ. ४, प्र. ८, नि. १० (स्टो. हिं. ध. ग्रं. पृ. ८६); भिता. अ. २, प्र. २, नि. २, ३, ४ (स्टो. हिं. ध. ग्रं. ४४०) या विद्वान् वकिलांनीं सन १८५० चा आक्ट २१; व बकुबाई वि. मंचाबाई (१); पार्वती वि. भिकू (२); व पोळी वि. नरोत्तम (३), यांचेही आधार दाखविले.

वेस्ट्राप ची. ज.—डिस्ट्रिक्ट जज यांनीं या खटल्याची हकीकत लिहिली आहे ती येणेंप्रमाणें:—शिवरुद्रा हा जातीचा लिंगायत असून आपल्या कुटुंबासून वेगळा होता; व तो मेला त्यावेळीं त्यानें स्वतः मिळविलेल्या कसबे ओगरगोळ, तालुके परसगड, जिऱ्हा वेळगांव येथें असलेल्या कांहीं जिराईत जमिनी त्याच्या ताब्यांत होत्या. त्याच्या मागे त्याची विधवा गोरलिंगावा, आणि दोन मुली इतकीं माणसें राहिलीं. मुलींचीं नांवां:—रुद्रावा (वादी) मळेशाप्पानिसबत देसाई यांची बायको; आणि तायोवा, शिवलिंगाप्पाची बायको, शिवरुद्राची विधवा गोरलिंगावा इचे ताब्यांत सदरहू जमिनी आल्या, व ता. १५ आक्टोबर १८६७ रोजी ती मेली तोंपर्यंत ती त्याचा उपभोग घेत होती.

(१) २ मुं. हा. को. रि. ५; (२) ४ मुं. हा. को. रि. २५ ए. सी. जे.; (३) ६ मुं. हा. को. रि. १८३ ए. सी. जे.

अव्वल वादीने ही किराई (१) शिवरुद्राचा पुरुष नातलग अडव्याप्पा, (२) हणमंतगौडा, ज्याचें लग्ण आपण अडव्याप्पाचे हाताखाली जमिनीचें कूळ होतों. (३) वादीची वहीण तायोव्वा आणि दुसरे शिवरुद्राचे नातलग पांच प्रतिवादी, इतक्यांविरुद्ध आणली. वादीचें लग्ण असें होतें कीं, अडव्याप्पा आणि हणमंतगौडा यांणीं या जमिनी अन्यायानें आपल्या ताव्यांत घेतल्या. प्रतिवादी अडव्याप्पा आणि हणमंतगौडा यांणीं लेखी फैलावर असें सांगितलें कीं, या जमिनींचा मालक अडव्याप्पा असून हणमंतगौडा त्याचें कूळ होता, व शिवरुद्रा मरतेवेळीं अविभक्त कुटुंबांपैकींच एक होता आणि लग्ण वादी हीस आपला अर्ज करितां येत नाहीं. तिसरी प्रतिवादी तायोव्वा हिनें लेखी जबाब दिला त्यांत तिनें असें लिहिलें कीं, माझी वहीण वादी ही पुष्कळ वर्षे वेश्या असून जातीबाहेर पडली होती. सर्वोर्डिनेट जज याचा असा अभिप्राय पडला कीं, वादी हिनें व्यभिचार केला असून ती पंचवीस किंवा तीस वर्षेपर्यंत वेश्येप्रमाणें रहात होती, व या कारणांवरून त्यांनीं तिचा दावा खर्चासुद्धां नामंजूर केला.

पुढें अपिलांत डिस्ट्रिक्ट जज यांचा अभिप्राय पडला कीं, शिवरुद्रा हा मरते वेळीं अविभक्त कुटुंबांपैकीं एक नव्हता; रुद्राव्वाचें लग्न झाल्यानंतर तिनें जिन्ना नांवाच्या जैनाशीं कुकर्म केलें आणि त्यापासून तिला कितीक मुलेंही झाली; तिचा नवरा माळेशाप्पा यानें तिजवर व्यभिचाराचा चार्ज ठेवून कौजदारीही केली; परंतु मि. लॉकेट माजिस्ट्रेट यांनीं ती खटला काढून टाकून माळेशाप्पास असें सांगितलें कीं, जर तुझी इच्छा नुकसान भरून घेण्याची असेल तर रुद्राव्वाशीं लग्न करण्यास जो खर्च झाला असेल त्याजबद्दल तिजवर दिवाणींत दावा लावावा. इतकें झाल्यावर माळेशाप्पा यानें रुद्राव्वासंबंधानें किंवा तिजविरुद्ध पुढें कांहीं खटपट केली नाहीं, आणि तीस जातीतून बाहेरही टाकिलें नाहीं.

खरा प्रकार असो आहे की, तिचा मुलगा टिकाप्पा याचें जातींतच व्हांवयाचें त्याप्रमाणें लग्न झालें. मि. शा यांचें मत असें होतें कीं, माळे-शाप्पा यानें तिच्या विरुद्ध पुढें विलकूल खटपट केली नाही, आणि त्यानें तिचा घटस्फोट केला नाही, यावरून त्यानें तिला व्यभिचाराबद्दल क्षमा केली असा अर्थ होतो. परंतु त्यानंतर माळेशाप्पानें तिचा कर्धी उपभोग घेतला अशाबद्दल त्यांच्या ठरावांत कोठेंही लिहिलें नाही या प्रकारावरून डिस्ट्रिक्ट जज यांचा अभिप्राय असा पडला कीं सन १८५० च्या २१ व्या आक्टान्वये रुद्रावा हिचा आपला मयत बाप शिवरुद्रा ह्याच्या मिळकतीपैकीं निम्मे हिस्सा घेण्याचा हक्क कायमच राहिला, आणि दुसऱ्या निम्मेवर तिची बहीण तायोवा इचा हक्क पोंचला. ठराव करते वेळीं मि. शा यांनीं प्रतिवादींनीं काढलेल्या रीस जुडिक्याटाच्या सबबीवर वादीतर्फें ठराव केला व याबद्दल आह्मांपुढें फिरून कांहीं विचार झाला नाही.

आह्मांपुढें ज्या गोष्टींचा विचार झाला त्या गोष्टी ह्याः—

(१) रुद्रावा हिच्या व्यभिचाराची तिला क्षमा झाली नसल्यास तिला आपल्या बापाच्या मार्गे त्याची मिळकत घेतां येण्यास कांहीं हरकत आहे कीं काय आणि (२) व्यभिचाराची क्षमा केली अशाबद्दल कांहीं पुरावा मिळेल किंवा कसें.

ज्या प्रकारावरून रुद्रावा हिनें केलेल्या व प्रसिद्ध झालेल्या व्यभिचाराची क्षमा करण्यांत आली असें डिस्ट्रिक्ट जज यांस वाटलें त्यावरून कायद्याअन्वये त्यांच्या मताशीं आमचें मत जमूं शकेल असें आह्मांस वाटत नाही.

रुद्रावा हिचा मुलगा टिकाप्पा ज्यास लिंगायत जातीच्या मुलीशीं लग्न करूं दिल्यामुळे त्यास लिंगायत जातीपैकींच एक असें मानले आहे तो रुद्रावा हिचा लिंगायत नवरा माळेशाप्पा याचा मुलगा

होता किंवा ती जशी व्यभिचार कर्म करणारा जिन्ना जैन याचा मुलगा होता याबद्दल मुळींच कोठें ठराव झाला नाही.

जोंपर्यंत असा स्पष्ट ठराव किंवा पुरावा मिळत नाही की ज्या योगानें आझांस असें मानतां येईल कीं, माळेशाप्पा याची रुद्राव्वेशीं गांठ पडली नाही एवढ्यावरून टिकाप्पा हा माळेशाप्पाचा मुलगा नव्हता किंवा तो त्याचा मुलगा होऊं शकणार नाही, तोंपर्यंत टिकाप्पा हा माळेशाप्पाचा मुलगा नव्हता असें मानण्यास आझांस फार अडचण वाटते. कारण माळेशाप्पानें रुद्राव्वेचा घटस्फोट मुळींच केला नाही रुद्राव्वा हिनें दिलेल्या कबूल जवाबांत असा पुरावा आहे कीं, जिन्नापः-सून तिला अनौरस मुलं झालीं; परंतु टिकाप्पा हा त्यांपैकीं एक होता किंवा कसें हें सिद्ध होत नाही. मालमत्तेची मालकी घेण्याचे पूर्वीं किंवा ती व्यावयाचे वेळीं व्यभिचार कर्म केलें असतांही मुलीला या इलाख्यांत मालमत्ता घेतां येते याविषयीं आमचा जर तसा अभिप्राय नसता तर या दाव्यांत टिकाप्पा हा औरसपुत्र किंवा अनौरसपुत्र होता याबद्दलचा विचार महत्वाचा झाला असता. जर तो औरस असला तर कदाचित् असेंही झणतां येईल कीं, बंगाली शास्त्रानुसारें देखील तिनें आपल्यास मालमत्ता घेतां येण्यास जी मुख्य अट आहे ती पुरी केली. कारण तिच्या बापास शास्त्राप्रमाणें पिंड वगैरे देण्यास अधिकारी असून पुत्र तिनें उत्पन्न करून दिला. याबद्दल आमचें स्वतःचें मत आझीं सांगत नाहीं.

तायोव्वा हिनें अपील केलें नाही. अव्वल प्रतिवादी व अपिलेंट अडव्याप्पा यानें अशी तक्रार काढली कीं, रुद्राव्वा ही आपली आई गोरलिंगाव्वा मरतांना व ही मरण्याचे पूर्वीं व्यभिचारिणा होती यावरून ती आपल्या मयत बापाच्या मालमिळकतीची धनीन होण्यास अयोग्य ठरते. या तक्रारीस मुख्य आधार लठला ह्यणजे एवढाच

आहे कीं, हिंदुधर्मशास्त्रांत स्त्रियांनीं पातिव्रत्य राखावें ही गोष्ट सर्वत्र महत्त्वाची मानण्यांत आली आहे व याजवदलचें अनुमान दायभाग व दायक्रमसंग्रह यांवरून काढतां येतें. ह्या ग्रंथाची योग्यता बंगाल प्रांतांत मोठी मानतात; परंतु या इलाख्यांत ती तशी कोणी कबूल करीत नाहीं.

हिंदुस्थानचे या बाजूस निकाल झालेल्या खटल्याचा आधार आह्ला-पुढें दाखविण्यांत आला नाहीं, आणि या इलाख्यांत व्यभिचारामुळें कन्येस आपल्या बापाची मिळकत घेतां येत नाहीं अशाबदलचा ठराव झाल्याचें आह्लास मुळींच माहीत नाहीं.

दायभाग (१), मिताक्षरा (२), दायक्रमसंग्रह (३), आणि मयूख(४) हे सर्व याज्ञवल्क्याचें अनुसरण करितात, आणि या सर्वांनीं असं गृहीत केले आहे कीं, विभक्त हिंदु मयत झाला असून त्यास पुरुषसंतति नसेल किंवा मांग विधवा रहात नसेल तर त्याच्या मुलीकडे त्याच्या माल-मत्तची मालकी जाते.

दायभागांत (अ. ११ प्र. २ नि. १) यामध्यें मनु आणि नारद यांचीं वाक्यें घेतलीं असून शिवाय नारदमृतींत जें सांगितलें आहे कीं, कन्या आणि पुत्र हीं दोघेही आपल्या बापाच्या वंशाची वृद्धि कर-ण्यास कारण होतात यावरून मुलीला मालमत्ता घेतां येते, तेंही उतरून घेतलें आहे व त्यानंतर पुढें असं लिहिलें आहे कीं:—

“ कन्या मालमत्ता घेते याचें कारण ती वंशाची वृद्धि करते असं

(१) अ. ११, प्र. १, नि. ४; (२) मि. अ. २, प्र. १, नि. २.; (३) अ. १, प्र. २, नि. १.; (४) अ. ४, प्र. ८, नि. १.

(पुरवणी, इंदुप्रकाश.—तारीख ९ आगस्ट सन १८८०.)

हे पुस्तक सन १८६७ चा भाद्र २५ पंजाब नोंदळें आहे.

ग्रंथकार सांगतो (१); आणि या ठिकाणी 'वंशाची वृद्धि' याचा अर्थ ज्या संतति मृतास पिंड देतात त्या. कारण जो मृतास पिंड देत नाही तो मृताचे हित करित नाही, आणि ल्पून एकाद्या परकी मनुष्याची संतति किंवा मुळींच संततीचा अभाव यापेक्षा तो काहीं निराद्या होत नाही. " आणि नि. ३ यांत पुढे असे सांगितले आहे:-

" ल्पून दीक्षितांनीं जें मत प्रतिपादन केलें आहे त्यास मान दिला पाहिजे. तें मत असें कीं, जी कन्या पुत्रसंततीची माता आहे किंवा तशी होण्याचा संभव आहे ती वारसदार होण्यास योग्य आहे, व जी कन्या विधवा आहे किंवा वध्या आहे, किंवा जिला मुलींशिवाय दुसरीं मुलेंच होत नाहींत यामुळें किंवा दुसऱ्या कांहीं कारणामुळें जिला पुत्रसंतति होत नाहीं, ती वारसदार होण्यास अयोग्य आहे." पुढें (नि. ४,५) पराशर व देवल यांच्या वचनांचे उतारे घेऊन दायभागांत असें सांगितलें आहे कीं अविवाहित कन्येचा अधिक हक्क मानितात (२), व ती नसल्यास बृहस्पति (नि. ८ प्रमाणें) ज्या कन्यास पुत्रसंतति झाली आहे किंवा होण्याचा संभव आहे त्यांचे हक्क मानण्यांत यावे. ५ निशाणींत असें सांगितलें आहे कीं, " कन्येचा आपल्या बापाच्या मालमत्तेवर जो हक्क पंचतो त्याचें बीज ती आपल्या पुत्राच्या द्वारे मृत पित्यास पिंडदान करिते या गोष्टींत आहे," आणि नि. १७ यांत ग्रंथकर्त्यांनीं हा सिद्धांत बृहस्पतीची वचनं उतरून घेऊन त्यायोगें दृढ स्थापिला आहे. एवंच निर्णय हा कीं जी कन्या वारसदारी सुरू होण्याचे वेळीं निपुत्रिका विधवा असेल तिला दायभागाच्या मतानें

(१) शिवाय ३ हाय. पृ. ४९१, वृ. ५, अ. ८, नि. ४१९; (जौलिकृत) नारद. भाग २, १३. ५० पहा.; (२) प्र. २, उल्पू. माकना. हि. अ. ३५.

वायाची मालमत्ता घेतां येत नाहीं (.१), व या निर्णयांत आझीं सन १८५६ चा आक्ट १५ हिंदु पुनर्विवाहाचा कायदा याजकडे लक्ष पुरवून एवढा भाग अधिक घालितों कीं, जर ती कन्या संताति होण्याच्या काळापलीकडे गेली असेल तर तिला मालमत्ता घेतां येत नाहीं.

डायजेस्ट (बु. ५. अ. ४, नि. २२४) यांत बृहस्पतिस्मृतींतून घेतलें अशा मतलबाचें एक तीन कलमी वाक्य आहे, व तें कन्या आणि कन्यापुत्र यांच्या वीरसदारी संबंधाचें आहे. या वाक्यातील दुसऱ्या कलमाचें मि. कोलब्रूक यांनीं भाषांतर केलें आहे तें असें कीं:— “समवर्णाशौ विवाहित, सद्गुणी, आणि पित्राज्ञेप्रमाणं वागण्यांत आनंद मानणारी (२) अशी कन्या वायाची मालमत्ता घेते. मग ती त्याजसाठीं पुत्रोत्पादन करण्यास नियत असो किंवा नसो.” आमचे विद्वान मित्र नि. का. त्रि. तेलंग यांनीं आह्मांस या कामीं उत्तम प्रकारचें साह्य केलें असून त्यांनीं आपल्या जवळची बृहस्पतिस्मृतीची एक प्रत तपासून पाहिली; परंतु त्यांस तींत हें कलम कोठें सांपडलें नाहीं. असें आहे, तथापि स्मृतिचंद्रिकेपैकीं (३) दायभाग अ. ११ प्र. २, नि. ८ यांत तिचा सविस्तर उतारा घेतला आहे; व शिवाय वीरमित्रोदय व बृहस्पतिकृत तिन्ही ग्रंथ यांत तें कलम उपलब्ध आहे. दाय. क्रमसंग्रह (अ. १ प्र. ३ वि. ४) यांतही हें कलम उतरून घेतलेले सांपडतें; परंतु त्यांत ग्रंथकर्त्याचें नांव दिलेलें नाहीं. मि. तेलंग यांच्या सांगण्यांत दायभाग (अ. ११, प्र. २, नि. ८) याच्या

(१) १ डब्ल्यू. माकनाहिं. भ. २१२; किता ४४, ४९, ५०; राजचंद्रदास नि. मनुमत धनमुनी; ३ एल. डी. ए. रि. ३६१, ३६२; (२) दायभाग अ. ११. प्र. २ नि. ८ यांत “पित्राज्ञेप्रमाणे वागण्यांत आनंद मानणारी” याचे ऐजाजे “शुश्रूषानुरत” हा. निरंतर शुश्रूषा करणारी” असा शब्द आहे; (३) भायरवें भाषा. पृ. २५६ अ. ११, प्र. १२, नि. २६.

भाषांतरात मि. कालवृक यांनी ज्या संस्कृत शब्दाचे भाषांतर "सद्गुणी" असे केले आहे, तो शब्द रायल एशियाटिक सोसायटीच्या मुंबई शाखेच्या लायब्ररीतील दायभागाच्या एका संस्कृत प्रीत "साध्वी" असा आहे, व हा शब्द "साधु" या शब्दाचे स्त्रीलिंगी रूप आहे. मोनियर विलियम्स यांच्या संस्कृत व इंग्रजी कोशांत (१) "साध्वी" याचे भाषांतर असे केले आहे "पतिव्रता किंवा सद्गुणी स्त्री; साधु स्त्री; पतिव्रता पत्नी (२)". या ठिकाणी ही एक महत्त्वाची लक्षांत ठेवण्याजोगी गोष्ट आहे की, बृहस्पतिस्मृतींतल्या ज्या वाक्यातील दुसऱ्या कलमांत "साध्वी" शब्द आला आहे ते वाक्य जरी दाय-भाग आणि दायक्रमसंग्रह या बंगाली ग्रंथांत, मद्रासेकडील न्मृतिचंद्रिका ग्रंथांत, व काशीकडील वीरमित्रोदयांत उपलब्ध आहे, तरी ते महाराष्ट्रातील धर्मग्रंथ जे मिताक्षरा आणि मयूख या दोहोंतही संगृहीत किंवा उतरून घेतलेले नाही; व हा गाळण्याचा प्रकार, पुढे मिताक्षरा आणि मयूख यांतील कन्येच्या वारसदारीसंबंधाने ज्या काही विशेष गोष्टी आली सांगणार आहो त्यांशी, व त्याचप्रमाणे बापाच्या मागून मालमत्ता घेण्यास कन्येने पतिव्रताधर्मानेच चालले पाहिजे ही अट हिंदुस्थानच्या या आजून असल्याचे आजपर्यंत कोठेच उदाहरण आढळण्यांत आले नाही या गोष्टीशी, चमत्कारिक तऱ्हेने जमते. मिताक्षरेच्या संबंधाने ही गोष्ट मुदाम ध्यानांत ठेवण्यासारखी आहे की, तीत बृहस्पतीच्या वचनापैकी दुसरे कलम अजीबात गाळले आहे, कारण विज्ञानेश्वराने बृहस्पतीच्या पहिल्या कलमाचाच मात्र आधार घेतला आहे (३).

(१) पृ. २१०० दुसऱ्या कलमाच्या माध्यमत्वात; (२) व्य. दर्पण (२ री आ.) पृ. २७, २८. पहा.; (३) मिता. अ २, प. २. कि. २; ३ डाय. बु. ५, अ. ४, नि. २२४ कलम १.

कन्यांच्या वारसदारीचे संबंधानें दायक्रमसंग्रहांत जो नियम घालून दिला आहे तो, आणि तसा निदान असण्याचीं कारणें, हीं एकून एक दायभागाशीं जुळतात. (१)

कन्यांच्या अंगीं आपल्या पित्याच्या वंशाची वृद्धि करण्याचें सामर्थ्य असतें, यास्तव कन्या वारसदार होतात ही गोष्ट स्मृतिचंद्रिकेंतही सांगितली आहे (२). परंतु मृतास पिंडादि दान देण्याचे संबंधांत कन्यांपेक्षां मयताच्या पित्याचा उपयोग जास्ती होऊं शकतो, असें कबूल करूनही, त्यांत अखेर कन्याच पित्यापेक्षां बरी असें लढलें आहे; कारण ग्रंथकर्त्यांचा असा आशय आहे कीं, मयतापेक्षां ती व तिचा पुत्र हीं दोघें मयताशीं अधिक संनिकृष्ट आहेत. (३). त्याच ग्रंथांत असंही सांगितलें आहे कीं (४) कन्या जर संतानरहित किंवा वध्या असेल तर तिला वारसा मुळींच देऊं नये. तथापि तींतील नियम पश्चिम हिंदुस्थानाला लागू नाहींत. हें लिहिण्याची फारशी जरूर नाहीं.

मिताक्षरा (अ. २, प्र. २, नि. २) यांत पुढें लिहिल्याप्रमाणें लिहिलें आहे:—

“कात्यायन असें म्हणतो कीं:—‘विधवा जर पतिव्रता असेल तर तिनें आपल्या नवऱ्याची संपत्ति ध्यावी; आणि विधवा जिवंत नसेल तर कन्या अविवाहित असल्यास तिनें संपत्ति ध्यावी.’ बृहस्पतीनेंही असें म्हटलें आहे कीं:—पत्नी आपल्या पतीच्या मागून संपत्ति घेण्यास उक्त

(१) मिता. अ. २, प्र. २, नि. २; ३ डाय. बुक ५, अ. ४, नि. २२४, कलम १; (२) दायक्रमसंग्रह, अ. १, प्र. ३, नि. १ पासून ५; (३) भायस्कृत स्मृतिचंद्रिका. अ. ११, प्र. २, नि. ९, १०; (४) कित्ता नि. २१.

(पुरवणी, इंद्रप्रकाश.—तारीख १६ आगस्ट सन १८८०.)

(१) हें पुस्तक सन १८६७ चा भावट २५ प्रमाणें नोंदलें आहे.

आहे, आणि तिच्या अभावीं कन्या संपत्ति घेते. ज्याप्रमाणें पुत्र, त्याच-
प्रमाणें कन्याही आपल्या पित्याची तनुजात आहे. यास्तव पित्याची
संपत्ति दुसरा कोणी कसा बरें घेऊं शकेल?" (१) त्या वाक्यावरून
विधवेनें संपत्ति घेण्यास ती पतिव्रता पाहिजे असें सांगितलें आहे, परंतु
ती गोष्ट मुलीस लागू आहे अशाबद्दल कोठें आधार नाही, यावरून
सरुदर्शनी तरी 'एकाबद्दल स्पष्टपणें लिहिलेली गोष्ट दुसऱ्या माणसास
लागत नाही' या नियमाला चारितार्थ्य मिळण्याचें हें एक उदाहरण
होईल असें वाटतें. याच्या पुढें अविवाहित कन्येला अधिक मान कां
द्यावा याचें कारण मिताक्षरेंत सांगितलें आहे तें असें कीं:—

"३. विवाहित कन्या आणि अविवाहित कन्या या दोघींच्या संबंधानें
वाद असेल तरं वर लिहिलेल्या वचनांतील विषेश नियमानुसार (विधवे-
च्या अभावीं कन्या अविवाहित असल्यास तिनें मिळकत घ्यावी हा निय-
म) अविवाहितेनें घ्यावीः"

या मतांत आणि दायभागाच्या मतांत उघडा विरोध आहे; कारण
दायभागाच्या मतानें कन्येच्या वारसदारीचा हेतु तिचे पुत्र मृतास
पिंडादिक देतात हा होय, व यासाठीं संतानहीन विधवा कन्येस माल-
मत्ता मिळत नाही. हा विरोध सर टामस स्ट्रेंज (२) व मि. कोलब्रुक
(३) यांनीं आपल्या ग्रंथांत लिहिला आहे. मिताक्षरेंत पुढें याप्रमाणें
लिहिलें आहे:—

"साधनरहित कन्या आणि संपत्तिमान कन्या या दोघींबद्दल वाद
असेल तर साधनरहित कन्येस मालामिळकत मिळते; परंतु साधनरहित
कन्या नसेल तर श्रीमंत कन्याच मिळकत घेते. कारण गौत-
माचें पुढील वचन हें पैतृक आणि मातृक संपत्तीला सारखेंच लागणार"

(१) ३ डायजेस्ट वु. ५, अ. ४, नि. २२४ कलम १; (२) स्ट्रेंज. हिंदुध. शा. १३८, १३९; (३) २ स्ट्रेंज. हिं. व. २४२.

आहे:—‘स्त्रीचें निराळें धन तिच्या अविवाहित किंवा साधनरहित कन्येकडे जातें’”

या ठिकाणी, दायभाग आणि दायक्रमसंग्रह यांच्या प्रमाणें कन्येच्या वारसदारीचें कारण तिचा पुत्र पिंडदान करूं शकेल, किंवा तिला स्वतःच पिंडदान करतां येईल, किंवा ती पतिव्रता असलीच पाहिजे, किंवा ती वारस होण्यास तिला पुत्र असले पाहिजेत, किंवा पुत्र होण्याचा संभव असला पाहिजे, अशाविषयी एक शब्दही लिहिला नाही. भिताक्षराकारानें विवाहित आणि अविवाहित कन्या यांजमध्ये विरोध दाखवून अविवाहितेस अनुकूल असा निकाल केला आहे, याचें कारण फक्त इतकेंच आहे कीं, कात्यायनाच्या वचनांत फक्त अविवाहित कन्यांचेंच नांव लिहिलें आहे. भिताक्षराकारानें साधनरहित व श्रीमंत कन्या यांजमध्येही विरोध दाखविला आहे; परंतु तो संतानरहित किंवा वंध्या विधवा कन्या हिच्या वारसदारीचा निषेध सांगत नाही, आणि काशी व मिथिला येथील धर्मग्रंथांचीं मतेही याचप्रमाणें आहेत असें दिसतें (१).

मयूखाचें मत भिताक्षरेशीं जुळतें त्या मताप्रमाणें विवाहितेपेक्षां अविवाहितेचा मान अधिक, आणि विवाहितांपैकीं श्रीमंत कन्येपेक्षां साधनरहित कन्येची योग्यता अधिक आहे. असें आहे तरी मूल असलेली किंवा मूल होण्याचा संभव असलेली कन्या व संतानरहित किंवा संतान व्हावयाचेंच नाही अशी कन्या हे भेद त्यांत सांगितले नाहीत (२). आणि यामुळें या इलाख्यांत, भिताक्षरा आणि मयूख यांच्य

(१) १ उक्त्यु. माकनायन २२; टागोरकृत विवाहचिंतामणि पृ. २९३. शिवाय प. इं. ला. रि. पैकीं परिशिष्ट ४०, ४६ यांत श्रीमतीउमादेवी वि. गोकुलानंदनाम महापात्र या खटल्यांत सर जे. कोलविश्ल याचें झणणें पहा; (२) व्यव. मयू. अ. ४, प्र. ८, नि. १० पासून १२.

मताशी अनुगुण असा कायदा झाला आहे कीं, विवाहित कन्यांमध्ये बापाची मिळकत घेण्याच्या संबंधाने निपुत्रिकेपेक्षां सपुत्रिकेचा अधिक हक्क पोंचतो असें नाहीः—बकुबाई वि. मंचाबाई (१), पोळी वि. नरोत्तम (२). या दाव्यांपैकी पहिल्या वाक्यांत सपुत्रिक कन्येच्या वतीने वकिलांकडून असा वाद घेण्यांत आला होता कीं, बंगाल प्रांतांतल्याच प्रमाणें या प्रांतांत नियम चालू अमून पिंडदान करण्याचें सामर्थ्य असणें हें हिंदुलोकांत वारसा घेण्याचें मुख्य कारण आहे; व या वादास बळकटी आणण्याकरितां बंगाल्याकडील एका खटल्याचा (३) आधार दाखविण्यांत आला होता. परंतु हायकोर्टानें तो वाद कबूल केला नाही, व त्यांचें असें ह्मणणें पडलें कीं, हिंदुस्थानच्या या भागांत पुत्र असणें किंवा नसणें हें कांहीं वारसदारीचें कारण होऊं शकत नाही.

वर लिहिलेलें बृहस्पति ग्रंथांतल वचन कीं “ ज्याप्रमाणें पुत्र त्याचप्रमाणें कन्याही पित्याची तनुजात आहे,” तें मिताक्षराकारानें उतरून घेतलें आहे. यावरून त्याचें मत सापिंड्यावरून कन्येस वारसदारी येते असें अतावसें वाटतें. बृहस्पतीच्या वचनास, बौधायनानें उतरून घेतलेल्या वेदवचनाचा आधार आहे. या वेदवचनांत पित्यानें पुत्रास उद्देशून असें ह्मटलें आहे कीं, “ तूं माझ्या निरनिरळ्या अवयवांपासून पिळून निघाला आहेस; तूं माझ्या अंतःकरणापासून उत्पन्न झाला आहेस; खरोखरी तूं माझा आत्मा आहेस, पण तुला पुत्र हें नांव बरीक आहे, तूं शंभरवर्षपर्यंत जग.” (४) विज्ञानेश्वरानें जें बृहस्पतिवचन उतरून घेतलें आहे त्यावरून सापिंड्य संबंधानें कन्येची वारसदारी

(१) २ मुं. हा. को. रि. ५, (२) ६ मुं. हा. को. रि. १८३; (३) मुसलमान ल्यांभोनो डोंसा वि. तारामनी गोंतिया (१ हिं. नू. २२), शिवाय शिवचंद्र मलिक वि. श्रीगंगात्रिपुरा (कुळनवे रि. ६८) आणि १ मार्लोकृत उद्यजे. पृ. ३१९ नि. १०७ — भाष्य १११ पहा, (४) हायभाग अ. ११, पृ. २, नि. १४ यांवर कोल्लुक्की टीप.

पोंचते असें त्याचें मत असावेंसें दिसतें, तें जर खरें असेल तर तें मत, त्याचें आणि मयूखकाराचें जें सामान्य मत आहे कीं, सापिंडाची उत्पत्ति पिंडादिदान करण्याच्या योग्यतेपेक्षां समानाणुसमूहा (१) वरून विशेष आहे, त्याशीं पूर्णपणें जमतें. या ठिकाणीं मिताक्षराकाराचें सार्वत्रिक मत असें न ह्मणतां "सामान्य" मत असें ह्मटले, त्याचें कारण इतकेंच कीं, अ. २ प्र. ३ पैकीं ६ व्या निर्णयांत विज्ञानेश्वरानें विष्णुप्रोक्त ह्मणून एक वचन उतरून घेतलें आहे, त्यात कन्यांच्या अभावीं कन्यापुत्र मालमत्ता घेतात याचें कारण असें सांगितलें आहे कीं, "पूर्वजांच्या प्रेतक्रिया करण्याच्या संबधानें कन्यापुत्रांस पुत्रपुत्रांप्रमाणेंच मानिलें आहे." यावर मि. कोलब्रुक यांनीं टीप लिहिली आहे तींत ते असें लिहितात कीं, हें वचन विष्णुकृत धर्मशास्त्र ग्रंथांत सांपडत नाहीं; परंतु तें तत्प्रोक्त ह्मणून स्मृतिचंद्रिकेंत (२) ह्मटलें आहे. कन्यापुत्रांचा वारसदारीचा हक्क पोंचतो याविषयांच्या त्याच निर्णयांत विज्ञानेश्वरानें मनुस्मृतींतूनही एक वचन उतरून घेतलें आहे, व त्याचा आणि बृहस्पतिस्मृतींतील वचनांचा अर्थ जवळ जवळ एकच आहे. परंतु ६ व्या निर्णयांत जीं हीं वचनें उतरून घेतलीं आहेत, तीं कृत कन्यापुत्रांसच लागतात, आणि आत्मांस हें निश्चितपणें ठाऊक आहे कीं, कन्येस मालमत्ता मिळण्यास अशा

(१) मिता. आचारकांड. लक्ष्मणबाई वि. माणकुवरबाई, इ. ला. रि. २ मुं. ४२३ संस्कारमयूख किंत्ता ४२५. नंदगंडितदत्त मीमांसा प्र. ६ नि. ६ वेष्ट व बुद्धर २ शि आवृ. १७४ पासून पुढें; लक्ष्मीबाई वि. जयराम हरि. ६ मुं. हा. को. रि. १५२ ए. सी. जे; लक्ष्मणबाई वि. माणकुवरबाई, इ. ला. रि. २ मुं. ३८८.; (२) के. भायर् यांचे स्मृ. चे भाषा. अ. ११ प्र. २ नि. १५.

(पुरवणी, इंदुप्रकाश.—तारीख २३ आगस्ट सन १८८०.)

हे पुस्तक सन १८६७ चा भाव २५ प्रमाणें नोंदलें आहे.

प्रकारचें कांहीं कारण विज्ञानेश्वर व नीलकंठ यांनी सांगितलें नसून उलटें त संतानरहित आणि वंध्या कन्यांसही वारसदारीचा हक्क आहे ह्मणून सांगतात.

कन्येस वारसदारी मिळण्याच्या संबंधानें मयूखांत मनुचा उतारा घेतला आहे तो असा कीं:—“पुरुषाचा पुत्र हा केवळ आत्माच होय, आणि कन्याही पुत्रासमान आहे. याकारितां जर कन्या पित्याच्या आत्म्याप्रमाणेंच आहे, तर पित्याची मालमत्ता दुसरा कोणी कसा घेऊं शकेल? (१), या वर नीलकंठानें पुढें असें लिहिलें आहे कीं:—“एकीपक्षां अधिक कन्या असल्यास त्यांनीं (मालमत्ता) वांटायी, आणि (प्रत्येकीनें एकेक भाग) घ्यावा.” यापुढें “कन्यांनैकीं कित्येक विवाहित व कित्येक अविवाहित असतील तर अविवाहितांनींच फक्त (मालमत्ता घ्यावी)” ह्मणून जो सिद्धांत आहे त्याच्या स्पष्टीकरणार्थ मिताक्षरंत उतरून घेतलेलें कात्यायन वचन तेंच उतरून घेतलें आहे. या वचनांत विधवांनीं पातिव्रत्य पाळलेंच पाहिजे ही गोष्ट तिचा वारसदार होण्यास अत्यावश्यक मानिली आहे; परंतु कन्येच्या संबंधानेंही अट लिहिण्यांत आली नाही. (२) या नंतर त्यानें साधनरहित व साधनवती कन्या यांजमधील भेदाचा विचार केला आहे (३), परंतु पातिव्रत्यशील कन्या व अपातिव्रत्यशील कन्या अशाबद्दल कांहीं भेदाचा विचार केला नाही. सरतेशेवटीं कन्यापुत्राच्या वारस संबंधानें विज्ञानेश्वराच्या ग्रंथांत विष्णूचें ह्मणून जें वचन उतरून घेतलें आहे तेंच त्यानेंही उतरून घेतलें आहे. तात्पर्य कन्या आणि कन्यापुत्र यांच्या वारसदारीचे संबंधानें नीलकंठाचें मत मिताक्षराच्या मताशीं अगदीं बरोबर जुळतं.

येथपर्यंत मिताक्षरा व मयूख या ग्रंथांपैकी ज्या भागांत कन्येच्या

(१) व्य. म. अ. ४ प्र. ८ नि. २१०, मनु. अ. ९, १३०; ३ डाय. बुक ५, अ. ४ नि. २१० पृ. १६६, (२) व्यव. म. अ. ४ प्र. ८, नि. ११; (३) किता. नि. २१.

वारसदारीसंबंधानें विचार केला आहे त्या भागाविषयीं आर्लीं विचार केला. आतां सामान्यतः वारसदारी अजीवात न मिण्याविषयीं त्या ग्रंथापैकीं जे भाग आहेत, त्या भागांविषयीं विचार करितां आर्लींस असें दिसतें कीं, मिताक्षरा अ. २, प्र. १० पैकीं पहिले तीन निर्णय, ज्यामध्ये वारसदारी न मिळणाऱ्या कारणांची यादी सांगितली आहे, त्यामध्ये व्यभिचार ह्या कारणाचा कांहीं उल्लेख केला नाहीं (१). या कारणांपैकीं ज्यामध्ये व्यभिचाराचा समावेश होतो किंवा होत नाहीं असें उभयपक्षांही मांडतां येईल, अशीं कारणें दुराचरण आणि ज्ञातीपासून बहिष्कृत होणें हीं दोन आहेत, या दोन कारणांपैकीं पहिल्याचा विचार करितां असें दिसतें कीं, ज्या नारद वचनावरून दायभागांत (अ. ५ नि. १३) व मिताक्षरा (अ. २, प्र. १० नि. ३) यांत “पापाचरणास रत” हे शब्द उतरून घेतले आहेत, त्या वचनाचे निरनिराळे पाठ आहेत. ह्यांपैकीं एक पाठ “पापाचरणास रत” असा आहे, आणि दुसरा दायभाग अ. ५ नि. १३ यावरील टिपेंत मि. कोलब्रूक यांनीं लिहिल्याप्रमाणें “ज्ञातींतून काढून टाकिलेला” असा आहे. डा. जाली यांनीं नारदस्मृतीचें जें नवीन भाषांतर केलें आहे, त्यापैकीं भाग २, नि. १३, पृ. ९७ यांत त्यांनीं दुसऱ्या पाठाचें ग्रहण केलें आहे; परंतु दायभाग (अ. ५ नि. ६) यांत मनुपैकीं (अ. ९ नि. २१४) हें वचन उतरून घेतलें आहे, व याचें कोलब्रूक व सर विल्यम जोन्स यांनीं भाषांतर केलें असून त्यांत “पापाचरणांत रत” असे शब्द आहेत. आतां ज्ञातीपासून बहिष्कृत या संबंधानें

(१) वारसदारी न मिळणाऱ्यांचीं कारणें जीं मनु अ. ५ नि. २०१ यांत सांगितलीं आहेत, त्यांत किंवा याज्ञवल्क्य भाग २, नि. १४० उ. डाय. बु. ५, अ. ५ नि. ३२२-३३१ यांत; किंवा जालीकृत नारद भाग २ अ. १३ नि. २१, २२ यांत; किंवा दायभाग अ. ५ यांत; किंवा दायक्रम संग्रह अ. ३ यांत, यावद्दलाचा मुर्ळाच उच्चार नाहीं).

पहातां ती गोष्ट वादीस मुळींच लागू नाही. कारण, एकतर डिस्ट्रिक्ट जज यांनीं जो ठराव केला आहे त्यांत ही ज्ञातिवहिष्कृत नाहीं झणून त्यांनीं लिहिलें आहे, यास्तव स्पेशल अपिलांत ती गोष्ट कबूल करण्यास हें कोर्ट बांधलेलें आहे; व शिवाय दुसरें असें कीं, जरी तिला ज्ञातिवहिष्कृत केलें असलें तरी सन १८५० पैकीं आक्ट २१ हा अमलांत येण्याचे पूर्वीं ज्ञातिवहिष्काराचे जे कायदेशीर परिणाम झाले असते त्यांपासून सदरहू कायदा तिचा वचाव करूं शकेल:—दोइद सौमोनी दोती वि. नेमी चरण दोस (१), पार्वती वि. भिकू (२) श्रीमती मतंगिनी देवी वि. श्रीमती जयकाली देवी (३). आतां जे दावे सांगितले यांत मयत पतीची मालमत्ता विधवांस मिळाल्यानंतर त्यांनीं व्यभिचार केल्याचा प्रकार आहे व त्या संबधानें ते प्रस्तुतच्या दाव्यापासून भिन्न आहेत; कारण या पित्याच्या मालमत्तेची वारसदारी सुरू होण्याचे पूर्वींच कन्येनें व्यभिचार केला आहे. असें असून ते आह्मीं येथें सांगितलें याचा उद्देश रक्त १८५० पैकीं आक्ट २१ या चा अर्थ बरोबर लक्षांत यावा हा होय. आतां “दुराचार” या कारणाचे संबधानें विचार करतो हें खरें आहे कीं तें व वारसदारी न मिळण्याचीं जीं दुसरीं कारणें मिताक्षरा भ. २, प्र. १० यांतिल पहिल्या तीन निर्णयांत ओळीनें सांगितलीं आहेत, तीं ८ व्या निर्णयाप्रमाणें सर्व स्त्रियांस (यांमध्ये पत्नी, कन्या व माता या सर्वांचा समावेश होतो.) व सर्व पुरुषांस लागू आहेत; परंतु व्यभिचार-कर्म हें दुराचार, अतएव वारसदारींतून त्यास दूर होण्यास कायदेशीर कारण आहे, व त्यावरून अमुक अमुक मनुष्य हा व्यभिचारी असल्यामुळें

(१) २ हेरल व वेळ, ३००.; (२) ४ मुं. हा. को. रि. २५, ए. सी. जे.; (३) ५ वंग. ला रि. ४६६, ४९१, ज्यांत राजकुंवरी दामो वि. मुळबा दासी यांनील ठराव, १४ एम्. डी. ए. (१८५८) १०५५, हा रद्द केला आहे; एम्. सी. व्यव. दर्पण (भाव २) १०२५.

त्यास ती मालमत्ता, कीं जी तो व्यभिचारी नसता तर त्यास मिळाली असती, ती मिळाली नाही अशाविषयीं आह्मांस एकही उदाहरण माहित नाही. याकरितां व्यभिचारास नुसतें "दुराचार" हें नांव लागलें एवढ्यावरून जर पुरुष वारसदारीस नालायक होत नाही तर स्त्रियाही होऊं शकणार नाहीत. शिवाय त्याच अध्यायाच्या १४ व्या व १५व्या निर्णयांत विज्ञानेश्वरानें, त्या निर्णयांत सांगितल्याप्रमाणें अयोग्य ठरलेल्या पुरुषांच्या स्त्रियांचें पालनपोषण करावें व त्या व्यभिचारिणी निवतील तर तें पोषण बंद करावें असें निराळेंच कलम लिहून ठेवलें आहे; व यद्यपि त्यानें याज्ञवल्क्याच्या (१) मतानुसारें "अयोग्य ठरलेल्या पुरुषांच्या कन्यांच्या संबधानें" बागव्या निर्णयांत "विशेष नियम" असा घालून दिला आहे कीं, "त्यांस नवरे करून देईपर्यंत" त्यांचें पालन पोषण केलेंच पाहिजे, तथापि पुढील निर्णय १३ व १४ यांमध्ये अयोग्य ठरलेल्या पुरुषांच्या स्त्रियांना त्यांच्या व्यभिचाराचे परिणाम लपून सांगण्याकरितां जो "विशेष नियम" घालून दिला आहे तो त्यानें कन्यांस मुळींच लागू केला नाही. आतां वर्णिलेला प्रकार नारद स्मृति (२) संबधानेंही लागू आहे. पालन पोषणाच्या संबधानें जीं हीं कलमें घातलीं आहेत त्यांतोळ भेद, मिताक्षरा व मयूखकारांनीं उतरून घेतलेल्या कात्यायनाक्त वचनांतोळ लपून जो भेद आहोतीं पूर्वींच सांगितला आहे, त्याशीं बरोबर तुल्य असा असून त्याचें स्वरूप इतकेंच आहे कीं, मृतांच्या स्त्रियांस मालमत्ता

(१) ३ डाय. बु. ५, अ. ५, नि. ३३४, आणि रांअर व मॉट्यू अ. २, नि १४१, १४२.; (२) जालकृत नारद भाग २, अ. १३, नि. २६, २७, पृ. ९८, दायभाग अ. ५, नि १९ व दायक्रमसंग्रह अ. ३ नि. १७ हेही पहा.

(पुरवणी, इंदुप्रकाश.—तारीख ३० आगस्त. सन १८८०)

हे पुस्तक सन १८६७ चा भाद्र २५ प्रमाणें नोंदलें आहे.

मिळण्यास ती अव्यभिचारिणी असणे ही अट मुदाम सांगितली आहे. व तीच अट कन्व्हेस मिळण्याचे बाबतीत स्पष्टपणे गाळून टाकली आहे. सर टामस स्ट्रेंज यांनी आपल्या ग्रंथाच्या पहिल्या भागांत पृ. १५९ येथे मि. कोलब्रूक यांचो टीका उतरून घेतली आहे ती फार महत्वाची असून सहज विचारासही जुळणारी आहे असे आम्हां समजतो. ती टीका अशी कीः--“जीमूतवाहनाच्या ग्रंथापैकी प्रांचवा अध्याय व मिताक्षरा अध्याय २ पैकीं दहावें प्रकरण यांत सांगितल्याप्रमाणेंच डायजेस्ट बुक ५, अध्याय ५ प्र. १ यांत वारसदारी न मिळण्याच्या संबंधानें जीं कारणें सांगितलीं आहेत, त्या संबंधानें विचार करितां त्यां-पैकीं कोणचें एकही कलम रद्द केलें आहे, किंवा माजी पडलें आहे असें मला ठाऊक नाहीं. त्याच प्रमाणें आमच्या कोणच्याही कोर्टांत भावांपैकीं एकादा दुराचाररत आहे, किंवा उधळ्या आहे, किंवा आपल्या मृत पूर्वजांचीं श्राद्धादिक कर्मे त्यानें अंतरलीं आहेत असें सिद्ध करण्याची खटपट करतील असेंही मला वाटत नाहीं; परंतु ज्ञातींतून बहिष्कृत करणें (१), कोड किंवा इतर तःसमान रोग असणें, जन्मतःच स्वाभाविक विरूपता, क्लीबता, अशास्त्रपूत विवाहापासून झालेलें बेकायदा जनन, हीं असतां हल्लीं निःसंशय बेवारसा ठरवितील; आणि आमच्या अदालतींतूनही असंच मानण्यांत येईलसें मला वाटतें” मि. कोलब्रूक यांच्या या लेखावर टीप देत असतां सर टी. स्ट्रेंज यांनी दुराचाराच्या कारणानें वारससंबंध तुटण्याच्या बाबतींत मेहेरवानजी रतनजी वि. त्याचे भाऊ पुंजाभाई व दादाभाई रतनजी मागेकजी पारख (२) या खटल्याचा आधार घेतला आहे. हाच खटला मि. मेन यांनीं

(१) सन १८५० पैकीं भावट २१ हा पास होणाऱ्या पूर्वी पन्नास वर्षे मि. कोलब्रूक यांनीं हा उक्त विरिज हें व्यापार ठविलें पाहिजे; (२) १ नोरा. पृ. १४१, १४४ (१ भाव.) व पृ. १५९ (२ भाव.)

आपल्या ग्रंथापैकी नि. ५२३ यांतही वर्णिला आहे; परंतु या शेवटीं सांगितलेल्या गृहस्थांच्या लेखाचा कल हिंदु लोकांत दुराचाराचे कारणानें वारसदारी जाते अशाबद्दलचें हें उदाहरणच होय असें त्या खटल्यास महत्व देण्याकडे आहे, तथापि त्याचा कायमपणा ठरण्यास एक जबरदस्त अडचण निघूं शकते ती हीकीं सदरहू खटला सुरतशहर (जेथें पारशी लोकांचीं फार मोठी वस्ती आहे) तेथील रहिवाशांपैकीं कांहीं पारशांपिरुद्ध आहे. हिंदुलोकांपिरुद्ध नाहीं. मुंबईकडील लोकांचीं ज्यांनीं नांवें ऐकिलीं असतील त्यांना वरील पक्षकार हे पारशी होते ही गोष्ट एकदम समजेल. दुराचाराचे (१) संबंधानें मेसर्स. वेस्ट व बुल्लर यांनीं ज्या व्यवस्था लिहिल्या आहेत, त्यांत देखील त्यांनीं सर टामस स्टेंज यांच्या ग्रंथांत जे फेरबदल असावे ह्मणून ह्मटलें आहे ते फेरबदल होणें जरूर आहे; व या गोष्टींतच वर जें मि. कोलब्रूक यांचें मत आर्ली उतरून घेतलें आहे त्याचाही समावेश होतो. व्यभिचारिणी आणि पातिव्रत्यविहीन विधवा (२) स्त्रिया यांच्या संबंधानें या दोन गृहस्थांनीं ज्या व्यवस्था दिल्या आहेत त्यांबाबतचे खटले सर्व अशा प्रकारचे आहेत कीं त्यांमध्ये स्त्रियांचे दावे आपल्या नवऱ्यांची मिळकत आपणास मिळावी असे होते, आणि ह्मणून ते या प्रस्तुतच्या खटल्यास मुद्दल लागू पडत नाहीत. वारसदारीच्या संबंधांत पातिव्रत्य हें अत्यावश्यक करावयाचें तें कसें करावें ही गोष्ट स्मृतिकार व त्यांवरील टीकाकार यांस अवगत होती हें विधवेच्या संबंधांत व्यक्तच होत आहे. त्यांनीं ज्या ज्या वेळीं ह्मणून विधवेच्या वारसदारीच्या हक्काबद्दल लिहिलें आहे

(१) वेस्ट व बुल्लर (१ भाव.) पृ. २९४ पासून २९७; (२ भाव.) पृ. २७८ पासून २८०.; (२) कित्ता (१ भाव.) पृ. २९७ पासून ३०२; (२ भाव.) पृ. २८० पासून २८४.

त्या त्या प्रत्येक ठिकाणीं प्रायशः त्यांनीं तिनें प्रतिव्रता ल्पणजे अव्यभिचारिणी किंवा व्यभिचाररहित असलेंच पाहिजे असें स्पष्टपणें लिहिलें आहे. ल्पणजे त्यांचें ल्पणें असेंच आहे कीं, वारसदारीच्या हक्काकरितां विधवांनीं अव्यभिचारित्व संभाळलेंच पाहिजे; ल्पणजे त्यांनीं व्यभिचार-कर्म करितां नये (१). आणि या इलाख्यांत प्रमाणभूत जे दोन ग्रंथ मानण्यांत येतात. त्यांमध्ये शपथेला असें एकही इथळ मिळावयाचें नाहीं कीं ज्यामध्ये अव्यभिचारिणी किंवा अशापैकीं कोणचाही शब्द कन्पेच्या वारसदारीचे बाबतींत लिहिला आहे. मयूखापैकीं अ. ४ प्र. ११ यांत वारसदारी जाण्याच्या कारणाबद्दल लेख असून, त्यांवरून मिताक्षरेवरून जीं अनुमानें आलीं काढलीं आहेत, तींच अनुमानें नियतात. वारसदारी जाण्याला साधारण कारणं दुराचार आणि ज्ञाती-तून बहिष्कार हीं आहेत, ल्पणून त्यांत सांगितलें आहे; परंतु व्यभिचाराविषयीं तसं सांगितलें नाहीं (२). अयोग्य ठरलेल्या पुरुषांच्या कन्यांविषयीं विशेष नियम कीं, त्यांचा विवाह होईपर्यंत त्यांचें पालनपोषण केलेंच पाहिजे, व त्यांच्या स्त्रियांविषयीं विशेष नियम कीं, त्या जर चांगल्या रीतीनें वागत असतील तर त्यांस अन्नयस्त्र मिळेल; परंतु जर त्या व्यभिचारिणी असतील तर त्यांस दूर केलें जाईल. हे दोन्ही नियम मिताक्षरेंत वारसा जाण्याचे बाबतींत लिहिले असून, ते मयूखांतही (३) सांपडतात, व त्यांवरून अनुमानही तेंच निघते.

(१) मिता. अ. २, प्र. १, नि. ६, १०, २९, ३०, ३२; प्र. २ नि. २. व्यव. म. अ. ४, प्र. ८, नि. २, ४, ९, ११ दायभाग अ. ११, प्र. १, नि. ७, ४३, ५६ दायकर्मसंग्रह अ. १, प्र. २, नि. ३. डाय. पृ. ४५०, बु. ५, अ. ८, नि. ३९२. वृद्धस्पति क्रिस्ता, पृ. ४७०, नि. ४०० वृद्धमनु; (२) व्यव. म. अ. ४. प्र. ११, नि. ३, ४, ८, १०; (३) क्रिस्ता, नि. १२.

आतां व्यभिचारदोष पूर्वीं झाला असतां आईला वारसदारी मिळ-
ण्यास तो आड येतो; परंतु मागाहून झालेला व्यभिचार दोष तसें
करीत नाहीं असें हणण्यांत आलें आहे (१); व ह्या सिद्धांताच्या
सिद्धतेस्तव मसुमत देवकी वि. सुखदेव (२) हा निवाडा दाखविण्यांत
आला आहे; परंतु हा निवाडा तपासून पाहिल्यावरून आमची अशी
खातरी झाली आहे कीं, पूर्वींचा व्यभिचारदोष आईच्या वारसदारीस
आड येतो हा भाग त्यांत सांपडत नाहीं. त्या खटल्यांत निकाल होण्याचा
प्रश्न आहे तो असा कीं, “पुत्रापासून आईस वारसदारीनें मालमत्ता
मिळाल्यानंतर जर ती व्यभिचार कर्म करील तर त्या योगानें तिची
मालमत्ता काढून घेतां येते किंवा कसें?” आणि या प्रश्नाचा “काढून
घेतां येत नाहीं” असा आफिशिएटिंग ची. ज. टर्नर व. ज. टर्नबुल
यांनीं निकाल केला आहे. पूर्वींच्या व्यभिचारदोषास्तव तिजकडे माल-
मत्ता येऊं शकत नाहीं असा त्यांनीं बिलकुल टराव केला नाहीं. एवढे-
च नव्हे तर त्यांच्या लिहिण्यांत एक लेख आला आहे त्याचा कल
विशेषतः सदरहू हणण्याच्या विरुद्ध बाजूस आहे. तो लेख असाः—
“रिस्पॉण्डेटांच्या तर्फेच्या वकिलांना या खटल्यास लागू पडणारें असें
एकही वचन किंवा उदाहरण काढून दाखवितां आलें नाहीं.” (हणजे
मागाहून व्यभिचार घडला असतां त्याचा परिणाम काय होतो अशा-
बद्दलचं) “त्यांनीं जीं वचनें किंवा निवाडे हणून दाखविले, त्या सर्वां-
त विधवांचो वारसदारी जाण्याबद्दलचा प्रकार आहे; आणि आम्हांस असें
वाचतं कीं, मालमत्ता घेण्याचे बाबतींत विधवेचा हक्क आणि आईचा
हक्क या दाह्यांचीं कारणे फार निराळीं आहेत, आणि जीं वचनें

(१) वे. व. व्यु. (२ भाव.) पृ. २८२ टीप.; (२) वाय. हा. को. पृ. ३६१.

(पूरवणी, इंदुप्रकाश.—तारीख ६ सप्तंबर सन १८८०.)

हे पुस्तक सन १८६७ चा भाव २५ प्रमाणे नोंदले आहे.

किंवा जी उदाहरणें एका पक्षास लागू पडण्यासारखीं असतील तीं दुसऱ्या पक्षास लागू करणें हें फार भयंकर होईल" (१). मागाहून मसामत गंगा जती वि. घसिता (२) हा खटला झाला त्याचे बाबतींत सन १८७५ सालीं वायव्यप्रांतांतील हायकोर्टाच्या फुल बेंचाचा असा अभिप्राय पडलाकीं, स्त्रीचा व्यभिचारदोष तिला तिच्या आजीपासून स्त्रीधन घेण्यास अयोग्य करित नाही. त्या खटल्यांत वकिलांनीं असें ह्मटलें होतें कीं, " वारसदारी जाण्याच्या संबंधाचे जे नियम आहेत ते साधारणपणें सर्व मालमत्तेस लागतात. जातींतून बाहेर पडले त्यांस मालमत्ता मिळू शकत नाही. व्यभिचार कर्म करणारी स्त्री जातींतून बाहेर पडली असें समजावयाचें "; परंतु आफिशिएटिंग चीफ जस्टिस टर्नर यांचें असें ह्मणणें पडलें कीं, " या फिर्यादींतील मालमत्ता ही आजीचें स्त्रीधन होती किंवा नव्हती ह्यांत कांहीं अर्थ आहे असें मला वाटत नाही. कसाही प्रकार असला तरी माझे मत असें आहे कीं, आमच्या कोडतांतून जे कायदे चालतात त्या कायदांअन्वये कन्येच्या व्यभिचारामुळे तिचा मालमत्ते-वरचा हक्क नाहीसा होत नाही. कन्येस वारसदारी मिळण्यास जी अडचण काढिली आहे तिला आधार फक्त एका नारदवचनाचा आहे. हें वचन भित्ताक्षरा (अ. २ प्र. १०), यांत व शिवाय दायक्रमसंग्रह (अ. ३) व दायभाग (अ. ५. प्र. १३) यांत उतरून घेतलें असून त्याचा अर्थ असा आहे कीं, दुराचाररतास मालमत्ता मिळत नाही. भित्ताक्षराकारानें हा नियम उतरून घेतला असून तो सर्वत्र प्रचलित आहे असें ह्मटलें आहे हें मी कबूल करितों; परंतु आज पुष्कळ वर्षेपय-त आमच्या कोर्टाकडून हा नियम अंमलांत आणण्यांत आला नाही. " स्ट्रेंज यांच्या ग्रंथांतून कोलब्रुक यांचें जें ह्मणणें आह्मीं मागे उतरून

(१) २ वाय. हा. को. पृ. ३६३., (२) इ. ला. रि. १ मला. ४६.

घेतलें आहे, त्याची ज. पीयर्सन यांनी फार स्तुति केली आहे, व त्यांनी पुढें असें हटलें आहे कीं:—“मि. कोलब्रूक यांनी हा लेख लिहिल्यास अर्ध्या शतकाहून अधिक वर्षे होऊन गेलीं. इतक्या काळांत त्यांनीं निर्दिशित केलेलीं (दुराचाररतत्वाविषयींचीं) मालमत्ता न मिळण्याचीं कारणें व्यवहारांत रद्द झालीं नाहींत असें ह्मणतां येईलसं मला वाटत नाहीं. तेव्हांपैक्षां आतां ही गोष्ट कभी संभवनीय वाटते कीं, आमचीं कोर्टें या कारणांपैकीं कोणचंही कारण एकाद्याचा मालमत्तेवरील हक्क काढून टाकूं शकतं असें मानतील; आणि असें जर आहे तर प्रतिवादीला तिच्या आजीची मालमत्ता न मिळूं देणें हा प्रायशः अन्यायच होईल.” ज. ओल्फील्ड यांनीं व्यभिचाराविषयीं असें लिहिलें आहे कीं:—“मिताक्षरा अ. २, प्र. १० यांत जीं वारसदारी जाण्याचीं कारणें लिहिलीं आहेत त्यांत त्याचा उच्चार साक्षात् केलेला नाहीं, आणि ज्ञातींतून बाहेर पडलें असतां व्यभिचाराचा त्यांत अंतर्भाव होऊं शकेल किंवा कसें याचा तूर्त आह्मांस विचार कर्तव्य नाहीं. मिताक्षरा अ. २, प्र. १० श्लो. ३ यांत एक नारदाची उक्ति आहे तिचा अर्थ असा आहे कीं, जो दुराचाररत आहे तो वारसदारीचा अंश घेत नाहीं; परंतु अत्यंत अविशिष्ट व लोकव्यवहारांतून रद्द झालेल्या अशा प्रकारच्या वचनांस कोर्टें अंमलांत आणणार नाहींत ” व जरी त्या खटल्यांत व्यभिचारिणी स्त्रीचा आपल्या आजीच्या मालमत्तेवर हक्क पोंचेल किंवा कसें या विषयाचा विचार असून बापाच्या मालमत्तेबद्दल विचार नाहीं, तेवढ्यामुळें तो खटला या ठिकाणीं प्रत्यक्षपणें लागत नाहीं, तरी वर लिहिलेले सदरहू जज्जांचे विचार या खटल्यास लागू पडतात. शिवाय मालमत्ता ही स्त्रीधन असो किंवा नसो त्याचा भेद मानणें नको असे आफिशिएटिंग ज. टर्नर यांनीं हटलेलें वर सांगितलें आहे.

२ म्याकनाटन हिंदुधर्मशास्त्र पृष्ठ १३२, १३३ यांतील ५ वा खटला हा वंगाल्यांतील चौथीस परगण्यांच्या एका जिल्ह्यांतील तंट्या-वात्रदचा असून त्यांत असं लढलें आहे कीं, जो कन्या वेश्यापणा करूं लागली आहे किंवा जो व्यभिचार कर्म करिते ती आपल्या आईबापांनीं मागे टेविलेली मालमत्ता घेण्यास सर्वथैव अयोग्य ठरते. या व्यवस्थेस आधार त्रिलकुल दाखविले नाहींत. केरी कोलिटानी वि. मानीगम कोलित (५) या खटल्यांत फुल धेंच प्रसलें असून त्यांत एका मताचे नऊ जज्ज व दुसऱ्या मताचे तीन, असा प्रकार होऊन बहुमतानें असं ठरलें होतं कीं, वंगाल्यांतील कायद्यास अनुसरून ज्या विधवेस एकवार तिच्या नवऱ्याची मालमत्ता मिळाली आहे तिनें मागाहून व्यभिचार कर्म केलें तरी तिची ती मालमत्ता जाऊं शकत नाहीं. या खटल्यांत मि. जस्टिस मित्र हे आतां सांगितलेल्या तीन जज्जांपैकीं एक असून त्यांनीं असं लढलें कीं, व्यभिचारिणी कन्येस आपल्या बापाची वारसदार होण्याचा अधिकार नाहीं, हा त्या प्रांतांत सर्वगृहीत असा नियम आहे; परंतु हें लक्षणं सिद्ध करण्याकरितां त्यांनीं कोणच्याही निवाड्याचा आधार दाखविला नाहीं, व वास्तविक विचार करून पहातां, हें त्यांचें लक्षणं न्यायपद्धतीच्या बाहेर होतं. तथापि त्यांनीं असं लढलें तें विधवेच्या ताट्यांत मालमत्ता आल्यानंतर व्यभिचाराचे कारणानें ती तिजपासून जाऊं शकते या लक्षण्याविरुद्ध मताचें खंडन करण्याकरितां त्यांनीं लढलें, व या लक्षण्यास आधार होता तो असा कीं, जरी वंगाल्यांतील कायद्याअन्वये हिंदु लोकांतील निपुत्रिक विधवा कन्येस बापाच्या मालमत्तेची वारसदारीण होण्याचा हक्क आहे, तरी ज्या कन्येस एक वेळ सदरहू मालमत्ता मिळाली आहे, ती जग मागाहून निपुत्रिक विधवा हाईल तर तिजपासून ती

(१) १३ वंगा. का. रि. पृ. १, ४९.

मालमत्ता जात नाही (१). त्यांनीं दायभाग अ. ११, प्र. १, नि. ५६ याचा आधार घेतला होता तो असाः—

“परंतु स्त्रीनें फक्त आपल्या नवव्याच्या मृत्यूनंतर त्याच्या मालमत्तेचा उपभोग घ्यावा. तिला ती देण्याचा, गहाण टाकण्याचा, किंवा विकण्याचा अधिकार नाही. कात्यायनानें याप्रमाणें "हटलें आहेः— 'संतानरहित विधवेनें, आपल्या पतीची शय्या अदूषित राखून, आणि आपल्या पूजनीय पालकाच्या आज्ञेप्रमाणें वागून, आपल्या मृत्युकाळापर्यंत मालमत्तेचा नियमित उपभोग घ्यावा. तिच्या नंतर ती वारसांनीं घ्यावी.' ”

विधवेस लागू पडणारे हे सर्व वाक्य (पतीची शय्या अदूषित राखवी या आज्ञेसकट) हे अ. ११, प्र. २, नि. ३१ अन्वये साधारण सर्व स्त्रियांच्या वारसदारीस लागू आहे असें जस्टिस मित्र यांस वाटलें असावें असें वाटतें; परंतु एक तर दायभागकर्त्यानें पूर्वीच्या हणजे ३० व्या निर्णयाचा विकल्प हणून हा निर्णय सांगितला आहे; व शिवाय मागच्याच निर्णयाकडे लक्ष देतां, जीमूतवाहनानें ज्या वेळीं ३१ वा निर्णय लिहिला त्या वेळीं पातिव्रत्याच्या विषयाविषयी लिहिण्याचा त्याचा मुद्दल विचार होता किंवा कसें ह्याचाच फार संशय आहे असें दिसतें; आणि सरतेशेवटीं जरी तसें असलेंच, तरी त्याचा ग्रंथ हिंदुस्थानच्या या बाजूस प्रमाणभूत नाही, आणि या प्रांतांत मुख्य आधारभूत असे जे मिताक्षरा व मयूख ग्रंथ, त्यांनीं कन्येच्या वारसदारीबद्दल जें कारण सांगितलें आहे त्यांतून निराळें कारण तो सांगतो. आतां कदाचित् असें असेल कीं, म्याकनाटन यांनीं सांगितलेली व्यव-

(१) अमृतलाल रजनीकांत ला. रि. २ इ. परिशिष्ट ११३.

(पुरवणी, इंदुप्रकाश.—तारीख १३ सप्टेंबर सन १८८०.)

हे पुस्तक सन १८६७ चा भाग २५ प्रमाणें नोंदलें आहे.

स्था व ज. मित्र यांचा अभिप्राय ही बंगाल्यांत माननीय होतील. कारण बंगाल ग्रंथांत कन्पेस वारसदार समजतात, याचें निराळें विशेष कारण आहे, व त्यांमध्ये तिने साधवी असावें अशी सूचनाही आहे; परंतु या दोन्ही कारणांपैकीं एकही कारण या इलाख्यास लागू नाहीं हें आम्हां दाखविलेंच आहे.

राणीसरकाच्या प्रिव्ही कौन्सिलानें असें हटलें आहे कीं:—ज्या युरोपियन न्यायाधीशास हिंदुशास्त्राप्रमाणें न्याय सांगणें भाग पडतें, त्याचें कर्तव्यकर्म असें नाहीं कीं, एकाद्या वैदग्रस्त मताचा निर्णय अति प्राचीन ग्रंथाधारें होतो किंवा कसें याची चौकशी करावी, तर त्याचें कर्तव्यकर्म असें आहे कीं, ज्या देशामध्ये आपणास अमुक एक गोष्टीबद्दल निर्णय कर्तव्य आहे, त्या देशांतील धर्मशास्त्रग्रंथांना ती गोष्ट मान्य आहे किंवा कसें आणि ती लोकांत रूढीनें संस्थापित आहे किंवा नाहीं याचा निर्णय करावा. ” (१) शिवाय बंगाल्यांतील व्यभिचाराच्या संबंधी एका खटल्यांत वाद होता तो असा कीं, एकाद्या हिंदूपासून त्याच्या विधवेने वारसदारीनें मालमत्ता घेतली असतां ती व्यभिचाराचे कारणानें तिजपासून जाऊं शकते किंवा कसें. यास्तव तो खटला या खटल्याहून भिन्न आहे; कारण यामध्ये बापाची मालमत्ता वारसदारीनें घेण्यास कन्पेस तिचा व्यभिचार अडथळा आणितो किंवा कसें असा वाद आहे. सर रिचर्ड कौच ची. ज. यांनीं एके ठिकाणीं लेख लिहिला आहे तो आमच्या मतें हा खटला व त्यावेळीं कलकत्त्याच्या फुल बेंचापुढें चालत असलेला खटला या दोहोंसही लागतो. त्यांनीं असें हटलें आहे:— “कोणचेंही एकादें मत एकाद्या रूढींत असलेल्या मताशीं सदृश असलें तरी, तें रूढींत आलें आहे व रूढीमुळे तें मान्य झालें आहे असें दाखवीपर्यंत तें मत खरें असें सांगण्याचा

(१) १२ मूरकृत हिंदु. परिशि. ४३६.

आपणास अधिकार नाही असें मला वाटते." (१) या इलाख्यात व बंगाल्यांत हा कायदा निःसंशय कबूल केलेला आहे कीं:- "हिंदुदाय प्रकरणाअन्वये जी स्त्री नवरा जिवंत असतां व्यभिचारकर्म करिते, ति- ला त्या कर्माबद्दल नवग्याने क्षमा केली नसली किंवा तिने प्रायश्चि- त्ताने आपले शोधन केले नसले, तर ती नवग्याच्या मालमत्तेची वारस- दार होण्याचा हक्क गमाविते (२), कारण तिच्या वारसदारीस तिचें साध्वीपण ही स्पष्टपणे सांगितलेली अट आहे (३). परंतु पश्चिम हिंदुस्थानांत जें धर्मशास्त्र चालू आहे त्यांत कन्येनें व्यभिचार केला असतां तो तिनें आपल्या बापाच्या मालमत्तेची वारस होण्यास प्रति- बंधकें होतो अशाविषयी बिलकुल शास्त्राधार नाही, किंवा अशा प्रका- रचा न्यायकोर्टांपुढें निकालही कोठें झालेला नाही; व यासाठीं विधवे- च्या निवाड्याच्या सादृश्यावरून अशा प्रकारची अयोग्यता कन्येवर लादावी हें आह्मांस न्याय्य वाटत नाही.

बरोबर कारणांकरितां आह्मी डिस्ट्रिक्ट जज्जांचा ठराव खर्चासुद्धां कायम करितों, व अपेलंट अडव्याप्या चिनाप्या यानें या अपिलाचा खर्च द्यावा असा हुकूम करितों.

(१) १३ बंगा. ला. रि. ९० केरी कोलिटानी वि. मोनीराम कोलित यामध्ये (क्रिस्ता पृ. १ पासून आरंभ करून); (२) ५ बंगा. ला. रि. ४८८, ४८९ पिकका ची. ज. अन्वये; (३) मिर्ता. अ. २, प्र. १, नि. ६, १८, २९, ३०, ३९; प्र. २, २; व्यव. म. अ. ४, प्र. ८, नि. २, ४, ९, ११; वेस्ट व ब्लू. (२ भाग.) २८० व पुढें.

अव्वल दिवाणी शाखा.

अर्ज नं. २९१ सन १८७७ पैकीं.

सर मायकेल वेस्ट्राप नाइट ची. ज., आणि सर चार्ल्स
साजंट जस्टिस यांचे समोर.

निकाल ता. १६ सप्टेंबर १८७९.

केसरबाई (अव्वल वादी) अपिलेंट.
विरुद्ध ; .

वल्लभ रावजी आणि दुसरे (अव्वल प्रतिवादी.) रिस्पांडंट.

हिंदुधर्मशास्त्र-वारसा-बहीण आणि सावत्र बहीण यांचे
हक्क अगोदर-सावत्र आई-भावजय विधवा-चुल-
ती विधवा.

[मुंबई इलाख्यात सावत्र आई आणि विधवा चुलती यांचे अगोदर
बहीण आणि सावत्र बहीण या वारसदार होतात.

सख्या बहिणीच्या वारसदारीसंबंधानें मुंबई इलाख्यांत जो कायदा
आहे तो नुसत्या मिताक्षरेच्या किंवा नुसत्या मयूखाच्या आधारावर रहात
नाहीं, परंतु तो उभयतां एकत्र करून त्यांच्या आधारावर राचिला आहे.

विनायक वि. लक्ष्मीबाई (१) या खटल्यांत असा ठराव झाला
आहे कीं, मुंबई इलाख्यांत मिताक्षरा अ. २, प्र. १४ नि. १ यांत जी
“भ्राते” शब्द आहे त्यांत बहिणींचाही समावेश होतो असें समजावें.
ज्याप्रमाणें “भ्राते” यामध्ये बहिणींचा समावेश होऊन त्या भावांमागून
बांटणीदार होतात, त्याचप्रमाणें “सावत्र भाऊ” या शब्दामध्ये सावत्र-
बहिणींचाही समावेश होऊन सावत्रभावांचे मागून त्याही बांटणीदार
होतात असें समजावें.

(१) १ मुं. हा. को. रि. ११७; एस्. सी. ९ मूरकृत हिं. परि. ५१६.

“आई” या शब्दांत मिताक्षरेनें सावत्र आईचा समावेश केला नाही. परंतु यद्यपि मुंबई इलाख्यांत “आई” या शब्दाअन्वये सावत्र आई वारसदार ह्मणून पुढें आगितां येत नाही, तथापि वारसदाराच्या गोत्रज-सपिंडाची ती विधवा असून त्यामुळें तीही मिताक्षरा आणि मयूख यांचे मताप्रमाणें स्वतः गोत्रज सपिंडच आहे, त्याअर्थां सावत्र मुलामागून वारसदार होण्यापासून ती अजीबात दूर होते असें विलकुल मानितां येत नाही.

प्रश्न.—मुख्य वारसदाराची सावत्र आई, त्याच्या भावाची विधवा, आणि त्याच्या चुलत्याची विधवा, ह्या मुंबई इलाख्यांत वारसांच्या यादी-पैकीं कोणत्या मुद्यांचे प्रसंगी वारसदार होतात?]

हें अपील अव्वल वादीनें ज. आटकिन्सन यांच्या ठरावा विरुद्ध केलें होतें.

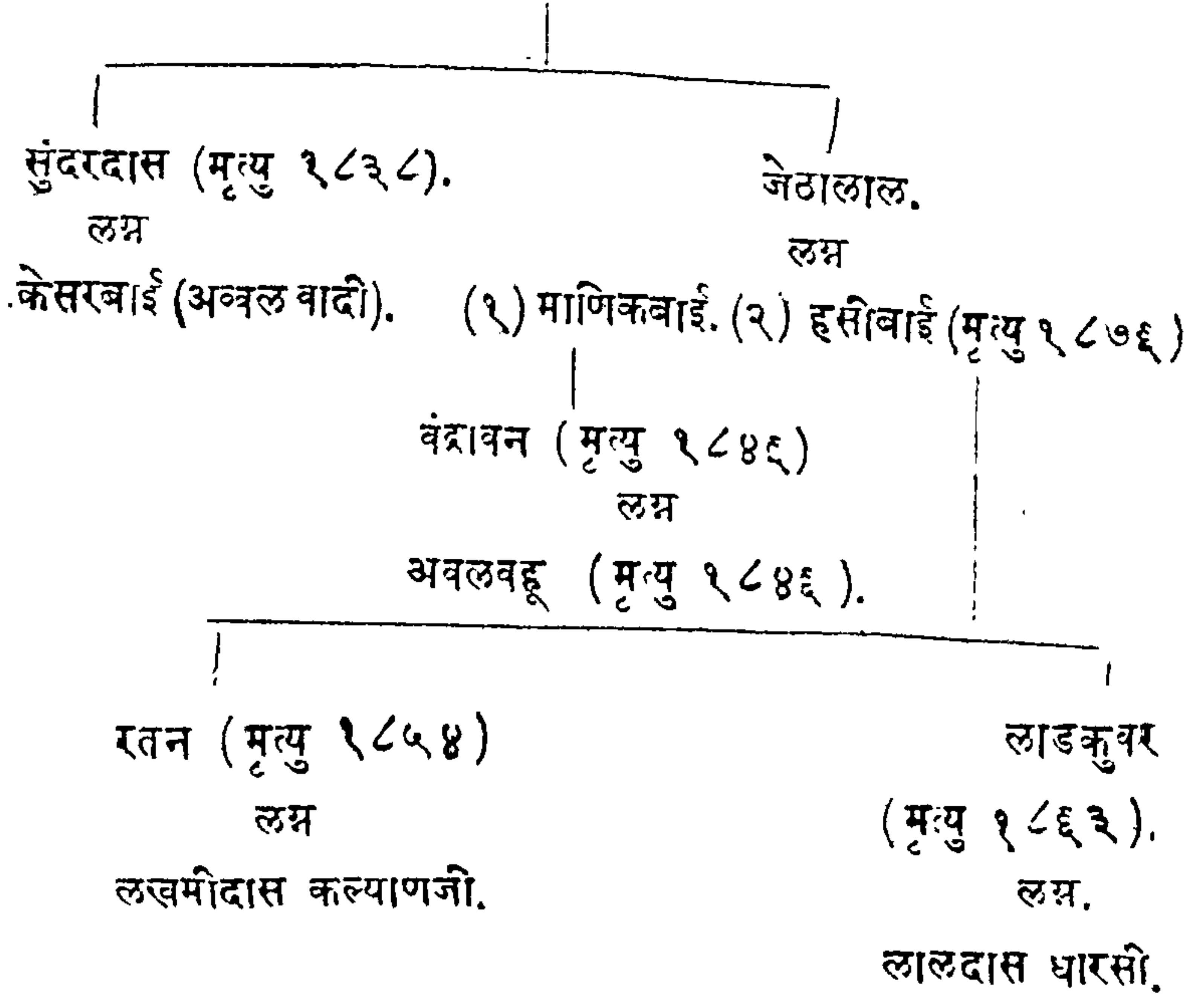
अव्वलवादी ही एका सुंदरदास हरिकर्सनची विधवा होती. सुंदरदास याचा धाकटा भाऊ जेठा हरिकर्सन, याची विधवा हसीबाई, इच्या मृत्युपत्राचे व्यवस्थापक पहिले चार प्रतिवादी होते. पांचवा प्रतिवादी हा हसीबाईचा कौलदार होता.

• अर्जाचा विषय जी मालमत्ता, इजमध्यें हक्कसंबंध आहे ह्मणून झटलेल्या लोकांचा संबंध कसकसा होता हें पुढील कोष्टकावरून समजेल:—

(पुरवणी, इंदुप्रकाश.—तारीख २० सप्टेंबर सन १८८०.)

हें पुस्तक सन १८६७ चा भाव २५ प्रमाणें नोंदले आहे.

हरिकर्सन नाराणदास.

सुंदरदास आणि जेठा हे हरिकर्सन नाराणदास याचे मुलगे होते, व ते दोघे जिवंत असतां समाईक वहिवाटीच्या रीतीनें त्यांचें मुंअई कोटांत एक घर होतें, व त्यांत दोघांचा अर्धा अर्धा वांटा होता.

सुंदरदास निपुत्रिक होत्साता ता. १९ फेब्रुआरी १८३८ रोजीं मेला, व मागें त्याची विधवा अव्वल वादी ही राहिली. त्यानें घरांतील आपली निंमे वांटणी अव्वल वादीला तिचे तहाहयात दिली, व बाकीची जेठा व त्याचे वारस यांस दिली, व आपणामागून मालमत्तेची व्यवस्था करणारे (त्याचा भाऊ जेठा व कोणी लाधा भानजी नांवाचा दुसरा) यांस असें सांगून ठेविलें कीं तुह्मीं माझा पुतण्या वंद्रावन (जेठाचा मुलगा) याजकरितां जमीन विकत घेण्यासाठीं कांहीं एक रकम काढून ठेवावी. या त्याच्या सांगण्याअन्वये "गिरगांवांतील मालमत्ता" या नांवाची मालमत्ता पुढें विकत घेण्यांत आली.

जेठां सन १८४५ त मेला, आणि त्यांन मृत्युपत्रद्वारे किल्ल्यांतील सर्व घर आपला मुलगा वंद्रावन यास देऊन टाकिलें, मात्र अव्वल वादी ही जिवंत असेपर्यंत तिजकडे अर्धे घर असावे, व हसीबाई ईस १५०० रु. द्यावे ह्मणून लिहून ठेविलें.

जेठाचे मागे राहिलेलीं मनुष्येः—१ वंद्रावन, त्याची पहिली बायको (माणिकबाई) जी जेठा याचे अगोदर मेली, तिचा मुलगा; २ हसीबाई, त्याची दुसरी बायको; ३ बायको हसीबाई इज-पासून झालेल्या दोन मुली, रतन आणि लाडकुवर.

सन १८४६ सालीं वंद्रावन निपुत्रिक मेला, व त्याचे मागे त्याची विधवा अवलवहू, त्याच्या सावत्र बहिणी रतन आणि लाडकुवर, आणि त्याची सावत्र आई हसीबाई, ह्या राहिल्या.

रतन १८५४ त व लाडकुवर १८६३ त मेली. त्या दोघींनाही मागे मूलबाळ कांहीं नव्हतें, मात्र दोघींचे नवरे लखमीदास कल्याणजी आणि लालदास धारसी हे मागे राहिले असून, ते ही किर्याद झाली त्यावेळीं जिवंत होते.

आपला नवरा वंद्रावन मेल्यानंतर अवलवहू थोडक्याच दिवसांनीं मेली, व ती मेल्यानंतर हसीबाई हिनें वंद्रावन याची मालमत्ता आपले नाण्यांत घेतली. ता. २२ जून सन १८७९ रोजीं तिनें गिरगांवांतील मालमत्ता पांचवा प्रतिवादी इंदरजी नरसी यास दोन वर्षांच्या कौलानें दिली. भाड्याचा ठराव दरसाल १,२५० रु. चा केला होता, व ही सर्व भाड्याची रक्कम (रु. २५००) त्यानें हसीबाईस आगाऊ दिली. हसीबाईनें त्याच दिवशीं आपलें मृत्युपत्र केलें, व त्यांत असें लिहिलें कीं, ही रक्कम माझ्या प्रेतसंस्कारांकडे खर्च व्हावी, व त्याच वेळीं तिनें आपल्या कोटांतील घराचा (त्याचे अर्धावर वादी हिचा तहाहयात हक्क होता तेवढा खेरीज करून) आणि गिरगांवांतील मालमत्तेचा बेवारा

केल्यासारखं केलें. वर लिहिलेलें मृत्युपत्र केल्यानंतर थोडकेच दिवसांनीं झणजे ता. १६ जुलई सन १८७६ रोजीं हसीबाई वारली.

सन १८७७ सालीं वादी केसरबाई हिनें हसीबाईच्या मृत्युपत्राचे व्यवस्थापक आणि इंदरजी नरसी कौलदार यांजवर ही किर्याद आणिली. तिचें झणणें असें पत्रांनीं, झालेल्या हकीकतविरून वंद्रावनच्या वर सांगितलेल्या दोन्ही संबंध मालमत्तांवर आपला हक्क संबंध पांचतो; व हसीबाई हिनें प्रतिवादी इंदरजी नरसी यास लावून दिलेला कौल तिच्या अधिकाराबाहेर असून तो आपणा (केसरबाई) विरुद्ध असल्यामुळें रद्द आहे; व ज्या अर्थी हसीबाईच्या मृत्युपत्रांत सदरहू मालमत्तांचा बेवारा करण्याचा प्रकार आहे, त्याअर्थी तेवढ्यापुरतें तें मृत्युपत्र रद्द होऊन चालूं नये. तिनें कोर्टास अशी विनंती केली कीं, भाडीं व इतर नफे इत्यादि कारणांसंबंधानें त्या मालमत्तांवर आपला हक्क आहे; व आपण वादी या संबंधानें आपले विरुद्ध कौल आहे, यास्तव तो रद्द आहे असा कोर्टानें ठराव करावा.

हसीबाईच्या व्यवस्थापकांपैकीं एक वल्लभ रावजी या नांवाचा प्रतिवादी यानें असा वाद घेतला की, वंद्रावनाची विधवा अवलवहू ही मेल्यानंतर, त्याची मालमत्ता, अर्जांत सांगितलेल्या दोन मालमत्ता (कोटांतील घर व गिरगांवांतील मालमत्ता) यांस धरून, त्या एकंदर हसीबाईस स्त्रीधनादाखल मिळून त्यांची व्यवस्था करण्याचा तिजकडे पूर्णपणें हक्क आला; किंवा तसें नसेल तर दुसरें, वंद्रावनाच्या सावत्र बहिणी रतन आणि लाडकुवर यांजकडे तो हक्क आला, व त्या हक्कांतून हसीबाईच्या हक्काची शेवटपर्यंत बजावणी व्हावयाची त्याचें असंही झणणें पडलें कीं, सदरहू मालमत्ता हसीबाईकडे येऊं शकत नाहीं असं कबूल केलें, तरी तीं जिवंत असतां वादीशीं विरुद्धपणें त्या तिच्या ताब्यांत होत्या, व वादीचा दावा मुदतीबाहेर गेला आहे, व इंदरजी

नरसीचा कौल आणि हसीबाईचें मृत्युपत्र हीं दोन्ही कायदेशीर आहेत.

दुसऱ्या प्रतिवादींनींही आपले लेखी जबाब दिले.

तदनंतर विद्वान जज्ज यांनीं ठराव केला, त्यांत त्यांनीं असें लिहिलें कीं, हसीबाईनें इंदरजी नरसीस दिलेला कौल वादीविरुद्ध चालावयाचा नाही; परंतु त्यांनीं वादीस यापुढें कांहींएक अधिक न देतां तिनें फिर्यादीचा खर्च द्यावा ह्मणून तिला हुकूम केला. याठिकाणीं त्या विद्वान जज्जांचें असें मत असावेंसें दिसतें कीं, वादीनें जमीनीवरील आपला हक सिद्ध केला नाही, परंतु हे त्यांनीं ठरावांत लिहिलें नाही. त्यानंतर त्यांच्या ठरावाविरुद्ध वादीनें हे अपील केले.

अपिलेटतर्फे ल्याथम आणि तेलंग हे हजर होते.

कोर्टाच्या विनंतीवरून पधारन यांनीं प्रतिवादींचे वतीनें खटला चालविला.

अपिलेटातर्फे ल्याथम व तेलंगः—या मालमत्तेचा शेवटला पुरुष धारण करणारा वंद्रावन याच्या चुलत्याची विधवा ही या दाव्यामध्ये वादी आहे. वंद्रावनाची विधवा अवलवहू मेल्यावर मागाहून वारसदार कोण हा प्रश्न उत्पन्न झाला. ती मालमत्ता एक वंद्रावनाची सावत्र आई या नात्यानें हसीबाई इजकडे यावयाची, किंवा त्याच्या सावत्र बहिणी या नात्यानें तिच्या मुली रतन आणि लाडकुवर यांजकडे जावयाची. जर ती रतन आणि लाडकुवर यांजकडे जावयाची असें झटलें, तर त्या मेल्यानंतर ती त्यांच्या नवऱ्यांकडे जाणार. आमचें ह्मणणें असें आहे कीं, हसीबाई वारसदार झाली, आणि ती १८७३ त मेली, त्यावेळीं तिच्या मुलीही मेल्या होत्या, यामुळे ती मालमत्ता केसरबाईकडे आली पाहिजे. एक मयूख ग्रंथ खेरीज करून बाकीच्या ग्रंथांत वार-

(पुरवणी, इंदुप्रकाश.—तारीख २७ सप्तबर सन १८८०.)

हे पुस्तक सन १८६७ चा भाद्र २५ प्रमाणे नोंदवें आहे.

सदारांच्या यादींत बहिणीचें नांव नाहीं; परंतु मयूखांतील बहीण या शब्दाचा अर्थ सख्खी बहीण असा आहे. त्यांत सावत्र बहिणीचा समावेश होत नाहीं. परंतु बहीण या शब्दांत सावत्र बहिणीचा समावेश होत नाहीं, तर असा प्रश्न उत्पन्न होतो कीं, ती गोत्रज सपिंड या नात्यानें हक्क पावून मालमत्ता घेते किंवा कसें? तिला याप्रमाणें मालमत्ता घेऊं देतां येण्यास मयूख ग्रंथांत साधारण नियम घालून दिलेला नाहीं. ग्रंथकर्त्यानें फक्त तिचें नांव लिहिलें आहे. त्याचें लक्षणें असें आहे कीं ती त्या गोत्रांत उत्पन्न झाली आहे. परंतु तेंच कारण जर कबूल केलें तर वारसांच्या यादींत आता, आजें आता, आणखी अशाच दुसऱ्या पुष्कळ येऊं शकतील. हिंदुधर्मग्रंथांत बहीण या शब्दांत सावत्र बहिणीचा समावेश होत नाहीं. (अ. ४, प्र. ८ पारा. १६ यांत) मयूखकार असें लक्षणतो कीं 'भ्राता' शब्दाचा अर्थ सख्खा भाऊ असा आहे; आणि त्याचे त्या मुद्यासंबंधी विचार बहीण व सावत्र बहीण या मुद्यासही लागू पडतील. शिवाय मयूख (अ. ४, प्र. ८, पारा १९ व २०) यावरून बहिणीचे मागून सावत्र भाऊ घातला आहे; त्यावरून जर बहीण शब्दांत सावत्र बहिणीचा संग्रह केला, तर सावत्र बहिणीला सावत्र भावाचे अगोदर घालावें लागेल; परंतु तसें करणें हें संभवत नाहीं. वकिलांनीं १ वेस्ट आणि बुल्हर (आवृ. सन १८६७) पृ. १४८, १४९, १५१, १५४ यांचे आधार दाखविले. हसीवाईनें घेतलेल्या मालमत्ते संबंधानें एक विचार आहे. कनिष्ठ कोडताचा अभिप्राय असा होता कीं ती रक्त नियमित मालमत्ता घेते.

१ वेस्ट आणि बुल्हर (आवृ. सन १८६७) पृ. १७२ यांत चुलत्याच्या विधवेच्या वारसदारीसंबंधानें दावे दिले आहेत. हसीवाईनें घेतलेल्या मालमत्तेसंबंधानें विचारकरून पहातां असें दिसतें कीं, जर तिनें मालमत्ता घेतलीच, तर आमचें लक्षणें असें आहे कीं, मुख्य वारस.

हायकोर्टाचे ठराव. ११२ ... ३१-३२

दाराची विधवा जितका भाग घेऊं शकते, तितक्यापेक्षा ती अधिक घेऊं शकत नाहीः—नरसाप्पा वि. सखाराम (१). तिला जर तहाहयात मालमत्ता मिळाली तर तिला मृत्युपत्र करण्याचा अधिकार नाही, व त्यामुळे तिच्या मागून वादी केसरबाई ही वारसदार होते.

रिस्पांडेंटॉंतर्फे प्यारनः—मुंबई इलाख्यांत मिताक्षरेचा जो अर्थ लावण्यांत येतो, त्यावरून पहातां मिताक्षरा अ. २ प्र. ४ नि. १ यातील 'भ्राता' या शब्दामध्ये बहिणीचा समावेश होऊन त्या मालमत्ता घेतातः—विनायक आनंदराव वि. लक्ष्मीबाई (२). त्याच कारणाकरितां मिताक्षरा अ. २ प्र. ४ नि. ६ यांतिस 'असोदर' (निरनिराळ्या आयांपासून झालेला) या शब्दामध्ये सावत्र बहिणीचा समावेश होऊन त्या वारसदार होतात. ह्यावरून कानिष्ठ कोर्टानें केलेला ठराव मिताक्षरेच्या मताप्रमाणेंच असून प्रिव्हि कौन्सिलानें सांगितल्याप्रमाणें त्याचा हिंदुस्थानच्या या भागांत अयोग्य अर्थ करण्यांत येऊं नये. मिताक्षरेंत सांगितलेल्या वारसांचे यादींत सावत्र आई घालितां येत नाहीः—लाल जोतीलाल वि. मसामत दुराणी कोवर (३). ती मालमत्ता घेऊं शकते, ती फक्त व.पाची विधवा व या नात्यानें एक गोत्रज एवढ्या संबंधानेंच घेऊं शकते. तर्कशास्त्राच्या रीतीप्रमाणें विशेष माननीय अशी जी मिताक्षरेची पद्धति ती व्यवहारमयूखकर्ता खोडून काढितो, व तो स्वाभाविक कुटुंबसंबंधांस विशेष मान देतो, आणि त्याच्या मताप्रमाणें, बहिण ही एकाच बापाची मुलगी, यामुळे भावाची वारस होते (व्यव. प्र. अ. ४, प्र. ८ मि. १९). याच प्रकारचा येंही ही विचार केला असतां सावत्र बहिणीसही वारसदारांच्या यादींत शिरतां येतें; कारण तर्कशास्त्राच्या रीतीनें पहातां ज्याप्रमाणें भावाचे

(१) ६ मुं. हा. को. रि. २१५ ए. सी. जे. (२) १ मुं. हा. को. रि. ११७, आणि पृ. १२८ व १२९ पहा. (३) बंगा. फुल बेंच रुलि. (१८६२) ६८.

मागून बहीण येते, त्याप्रमाणे ती सावत्र भावाचे मागून येते. मुख्य-कारानें जी वारसांची गणना केली आहे ती समग्र नाही:-लल्लुभाई वि. माणकुवरबाई (१). याप्रमाणें विचार करितां जर सावत्र बहीण वारस हाते, आणि तर्कशास्त्राच्या रतिनें ती सावत्र भावाचे मागून व सावत्र भावाचे अगोदर येते, तर तिचा तो संबंध १ वेस्ट आणि बुल्हर (१ ली आवृ.) पृ. १५४ यांत सांगितलेल्या निवाड्यावरून प्राप्त होतो; व माझे असें ह्मणणें आहे कीं, कोर्टांनीं या निवाड्यास अनुसरवें. लल्लुभाई वि. माणकुवर यांतील ठराव सदरहू निवाड्याशीं असंगत आहे. कारण त्या वेळीं कोर्टापढें हल्लींच्या विचाराहून अगदीं निराळा विचार होता. हसीबाईनें घेतलेल्या मालमत्तेसंबंधानें वकिलांनीं विजयरंगम वि. लक्ष्मण (२), विनायक वि. लक्ष्मीबाई (३) मसामत टाकूर देही वि. राई बाळुकराम (४), व भगवानदीन डूबी वि. भैनाबाई (५) या खटल्यांचे आधार दाखविले.

वेस्ट्राप ची. ज.—हरिकर्सनदास नाराणदास मेला, त्याचे मागें सुंदरदास आणि जेटा हे दोन पुत्र राहिले. हे दोघे पुत्र माल-मनेच्या संबंधानें निराळे होते, परंतु समसमान वृहिवाटदारांप्रमाणें त्यांचें मुंबई कोटांत एक घर असून त्यांत प्रत्येकाची अर्धा अर्धा वांटणी होती. सुंदरदास ता. १९ फेब्रुआरी १८३८ रोजीं मेला, व त्याचे मागें त्याची विधवा केसरबाई वादी ही राहिली. त्यास संतान कांहीं नव्हतें त्यानें त्याच महिन्याच्या ५व्या तारखेस मृत्युपत्र केलें असून, त्यांत त्यानें कोर्टातील घरापैकीं आपला अर्धा वांटा वादी हीस तिच्या तहाहयात दिला, व बाकीचें अर्धे घर आपला भाऊ जेटा आणि त्याचे वारस यांस दिलें, व आपल्या मृत्युपत्राची व्यवस्था

(१) इ. ला. रि. २ मुं. पृ. ४३३ (२) ८ मुं. हा. को. रि. २४५ आ. सी. जे
— (३) १ मुं. हा. को. रि. १२७ (४) ११ मूरकूट इ. आ. १३९ (५) किना ४८७.

करण रे (आपला भाऊ जेठा आणि लाधा भानजी) यांस असें सांगून ठेविलें कीं, जेठाचा मुलगा, लणजे आपला पुतण्या वंद्रावन, याजकरितां कांहीं जमीन विकत घेण्याकरितां अमुक एक रकम निराळी काढून ठेवावी. पुढें थोडक्याच दिवसांनीं लाधा भानजी मेल्यावर जेठानें त्या रकमेपैकीं कांहीं भाग खर्चून गांवदेवीनजीक कुर्वाड नांवाची जमीन विकत घेतली. या जमिनीस पुढें गिरगांवची मालमत्ता असें नांव पडलें.

जेठानें ता. ४ मे १८४४ रोजीं मृत्युपत्र केलें, त्यांत आपला भाऊ सुंदरदास याच्या मृत्युपत्रांत, कोटांतील घराचा त्याच्या वांटणीच अर्धा भाग वादी हीस तिच्या तहाहयात द्यावा, आणि बाकी राहिलेली सर्व मालमत्ता जेठा याच्या वाहिवाटीस द्यावी, लणून जी व्यवस्था केली होती, तिचा पुनरापि उच्चार करून त्यानें तें सर्व घर आपला मुलगा वंद्रावन याच्या वाहिवाटीस देण्याचें लिहिलें. मात्र वादी हिचा तहाहयात अर्धा हिस्सा तिजकडे असावा, व शिवाय आपली लणजे जेठाची दुसरी बायको हसीबाई हिला १,५०० ची रकम द्यावी, हे ठराव त्यांत दाखल केले.

सन १८४५ त सप्टेंबर महिन्यांत जेठा मेलला, व त्याचे मार्गे पुढें लिहिलेलीं चार माणसं शिलक राहिलीं:—१ वंद्रावन, त्याची पहिली बायको माणिकबाई इजासून झालेला मुलगा; २ त्याची दुसरी बायको हसीबाई; ३ हसीबाईपासून झालेली त्याची मुलगी रतन; ४ हसीबाईपासूनच झालेली त्याची मुलगी लाडकुवर.

वंद्रावन कांहीं मूलवाळ न होतां ता. २ जुलै सन १८४६ रोजीं मेलला. मात्र त्याचे मार्गे त्याची विधवा अवलवहू, त्याच्या सावत्र बहिणी

(पुत्रणी, इंदुप्रकाश.—तारीख ४ अक्टोबर सन १८८०.)

हे पुस्तक सन १८६७ चा भाकर २५ प्रमाणें नोंदें आहे.

रतन आणि लाडकुवर, आणि त्याची सावत्र आई हसीबाई इतक्याजणी राहिल्या.

अवलवहू नंतर थोडक्याच दिवसांनी मेली.

मागाहून सन १८५४ जून मध्ये रतन निपुत्रिकच मेली, परंतु तिचे मागे तिचा नवरा लखमीदास कल्याणदास हा राहिला. हा अब्यापिही जिवंत आहे.

लाडकुवर ही सप्टेंबर सन १८६३त निपुत्रिक मेली, व तिचे मागून तिचा नवरा लालदास धारसी हा राहिला. हा अब्यापि जिवंत आहे.

ता. १२ फेब्रुवारी सन १८५५ रोजी सुप्रीम कोर्टाने, तुळशीदास पुरुषोत्तमदास हा, वंदावन यांना केलेले हणून हटलेले, मृत्युपत्र आणून हजर करून ते शाबित करीपर्यंत वंदावन याच्या मालमत्तेवरील व्यवस्था पहाण्याचे दाखलेहुकूम त्याची सावत्र आई हसीबाई हीस दिले. सदरील आहे हणून हटलेले मृत्युपत्र या खटल्यांत नाहीच किंवा ते रद्द आहे असेच उभयपक्षकारांच्या संमताने मानण्यांत आले असून ते हजरही करण्यांत आले नाही व त्याची शाबितीही झालेली नाही. वादी केसरबाई आणि वंदावन यांचा चुलतभाऊ उद्धवजी भानजी यांनी, वर लिहिलेले दाखलेहुकूम भिळण्याविषयी हसीबाईने अर्ज केला त्या वेळी, त्यास हरकत आणिली होती; परंतु कोर्टाने त्यांची ती हरकत काढून टाकून वर सांगितल्याप्रमाणे दाखलेहुकूम तिला दिले होते. त्यावेळी हसीबाई, केसरबाई आणि उद्धवजी भानजी यांपैकी कोणीही, वंदावन आणि त्याची बायको अवलवहू यांचे मागे वंदावन याच्या दोन सावत्र बहिणी राहिल्या होत्या ही गोष्ट, कोर्टाच्या नजरेस आणली नव्हती असे दिसते.

वंदावन याची विधवा अवलवहू मेली तेव्हांपासून वर सांगितलेल्या वंदावन याच्या दोन मालमत्ता ह्या हसीबाईच्या ताब्यांत असून, तिने,

ता. २२ जून सन १८७६ रोजी गिरगांवांतील मालमत्ता ही इंदरजी नरसी यास दरसाल १,२५० रु. च्या करारानं कौल लावून दिली; व याबद्दलचें सर्व भाडें (२,५०० रु.) त्यानं हत्तीबाईस अग्राहक ठरविलें. आणि तिनें जें मृत्युपत्र केल्याचें पुढें सांगावयाचें आहे - मृत्युपत्रांत तिनें सदरहू रकम आपल्या प्रेतसंस्काराकडे जावी ह्मणून लिहून टाविलें. ती ता. १६ जुलई १८७६ रोजी ह्मणजे कौलनामा झाल्या-नंतर २४ दिवसांनीं मेली. हा कौलनामा ज्या तारखेस झाला, तीच तारीख घातलेलें तिनें एक मृत्युपत्र केलें; व ज्यावेळीं हा खटला चौकशीकरितां कोर्टांत आला, त्यावेळीं उभयतां पक्षकारांनीं कबूल केल्याप्रमाणें या अर्जाचे बाबतींत तें शाबित असच घेऊन चालावें ह्मणून ठरलें होतें. मात्र या कोर्टाच्या मृत्युपत्रासंबंधी दावे तपासण्याच्या शाखेकडे वादीला ज्या तजविजी करणें जरूर वाटेल त्या तजविजी ती करित असतां तीस ही झटलेली शाबिती भाड येऊं नये असें ठरलें होतें. या मृत्युपत्राप्रमाणें व्यवस्था करणारे ह्मणून तिनें आपला भाऊ वल्लभरावजी आणि दुसरे तीन असामी नेमिले; आणि या मृत्युपत्रद्वारे कोर्टांतील घर (त्यापैकीं वादीचा नवरा सुंदरदास याचा जो अर्धा हिस्सा होता तो वादी हीस तहाहयात राखून) आणि गिरगांवांतील मालमत्ता यांची तिनें व्यवस्था केल्यासारखें केलें.

सन १८७७ सालीं केसरबाई हिनें हत्तीबाईच्या मृत्युपत्राची व्यवस्था करणारे आणि कौलदार इंदरजी नरसी यांजविरुद्ध प्रस्तुतचा दावा भाणिला, व आपल्या अर्जांत वर लिहिलेल्या मजकुरापैकीं बहुतेक मजकूर लिहिला होता; मात्र जेठा याचे माग दोन मुली राहिल्या होत्या हें त्यांत लिहिलें नव्हतें. तिनें अर्जांत त्यांचं नांव घेतलें नाहीं एवढेंच नव्हे, तर त्यांच्यामागे त्यांचे नवरे जिवंत आहेत हेंही लिहिलें नव्हतें. केसरबाईचें ह्मणणें असें होतें कीं, जी काहीं हकीकत

घडून आली आहे, त्या हकीकतीवरून पहातां वंद्रावनाच्या वर सांगितलेल्या सर्व मालमत्तेवर आपला हक्क पांचतो; व हसीबाईने प्रतिवादी नरसी यास कौल लावून दिला हें तिच्या अधिकाराबाहेर, व तें आपणा (हसीबाई) विरुद्ध असल्यामुळे रद्द आहे; व हसीबाईच्या मृत्युपत्रांत सदरहू मालमत्तांची व्यवस्था लावून टाकण्याचा जेवढा प्रकार आहे तेवढा चालूं नये व तो रद्द असावा. सदरहू मालमत्तांवर त्यांची भाडी व इतर नफे पांच्या - आपला हक्क आहे हणून कोर्टांत ठरवावें, व अखेर असंही ठरवावें कीं सदरहू कौलनामा वादीविरुद्ध रद्द आहे, हणून तिनें कोर्टास विनंती केली.

हसीबाईच्या मृत्युपत्राच्या व्यवस्थापकांपैकीं एकजण बळभ रावजी यानें यावर उत्तर देतांना एक लेखी जबाब नांदणीस आणिला. त्यांत त्यानें वर सांगितलेल्या प्रकारांपैकीं जेटाच्या मुली आणि त्यांचे नवरे यांच्या संबंधाचा जेवढा भाग आहे तेवढा सांगून शिवाय असें लिहिलें कीं, "वंद्रावनाची विधवा अवलवहू ही मेल्यावर, त्याची वादीच्या अर्जांत दाखल केलेल्या मिळकतीसुद्धां मालमत्ता, ही एक हसीबाईकडे वंद्रावनाच्या नात्यानें येणें वाजवी असून तिला तिची पाहिजे तशी व्यवस्था करण्याचा अधिकार असावा, किंवा वंद्रावनाच्या सावत्र बहिणी रतन आणि लडकुवर यांजकडे जाऊन त्यांतून हसीबाईचा हक्क पुरा करून घ्यावा." आणखी याशिवाय त्यानें पुढें असंही लिहिलें कीं, सदरील मालमत्ता आणि घरजागा ह्या वर सांगितलेल्या हसीबाईकडे येऊं शकत नाहींत असं कबूल केलें असतांही, तिनें आपण जिवंत असतां त्या वादीविरुद्ध आपल्या कवत्रांत टेंविल्या होत्या, व त्यांवरील वादीचा हक्क मुदतीबाहेर जाऊन पुष्कळ दिवस झाले, आणि इंदरजी नरसी यास दिलेला कौलनामा आणि हसीबाईचें मृत्युपत्र हीं दोन्ही कायदेशीर होती व आहेत.

दुःखा प्रतिवादींनीही आपले लेखी जवाब फेलीस दिले, परंतु त्यां-
विषयी याजपेक्षां अधिक लिहून देण्याची जरूर नाही.

अव्वल दाव्याच्या कोर्टांत पुढील मुद्दे काढण्यांत आले होते:—

- १.—अर्जांत लिहिलेल्या मालमत्ता किंवा त्यांपैकी कोणचीही एक परत घेण्यास वादी हिचा हक्क पंचतो किंवा नाही?
- २.—इंदरजी नरसी यास लिहून दिलेला कौल वादीविरुद्ध चालू शकेल किंवा कसें ?
- ३.—वादी हिनें जेवढ्याबद्दल कोर्टाकडून ठराव मागितला आहे, तेवढी सर्व मालमत्ता किंवा तिचा कोणताही भाग याजवर वादीचा हक्क पंचतो किंवा कसें?

विद्वान जज्ज यांच्या ठरावाप्रमाणें हसीबाई हिनें इंदरजी नरसी यास करून दिलेला कौलनामा वादीविरुद्ध चालू शकत नाही; परंतु वादी हिनें किर्यादीचा खर्च द्यावा असा त्यांनीं हुकूम केला होता.

आतां कोर्टानें दिलेल्या अधिकारपत्रावरून, किंवा वंदावन याची सावत्र आई या नात्यानें ती त्याचा वारस असें समजलें असतांही, हसीबाईस अशा प्रकारचा कौलनामा इंदरजी नरसी यास करून देण्यास अधिकार नाही हें खरें असेल; कारण जर सावत्र आईला कांहीं वांटा मिळालाच, तर विधवेचा किंवा आईचा मालमत्तेची व्यवस्था करण्याविषयी जेवढा हक्क असतो त्याजपेक्षां अधिक हक्क तिचा असू शकतो असें मानतां येत नाही (१). परंतु तशी गोष्ट कबूल करूनही जर वादी केसरबाई ही यावेळीं वंदावनाची वारसदार नाही, तर

(१) नरनाथ वि. सखाराम, ६ मुं. वा. कॉ. रि. २१५, ए. सी. जं; बचीराजू वि. बंकायाबाउ, ७ म हा. को. रि. ४०२

(पुणवणी, इंदुप्रकाश.—तारीख ११ माहे आक्टोबर सन १८८०.)

हे पु.नक सन १८६७ चा आक्ट २५ प्रमाणें नोंदलें आहे.

इंदरजी नरसी यास दिलेला कौलनामा किंवा हसीबाईचें मृत्युपत्र हें तिच्या अधिकाराबाहेर आहे असा ठराव करून घेण्यास तिचा अधिकार पोंचत नाही. फक्त जो अगर जे पुरुष यावेळीं वंद्रावनाचे वारस असतील त्यांसच कोर्टापुढें असा दावा आणतां येईल, मग तो कौलनामा कितीही बेकायदेशीर असो.

या ठिकाणीं केसरबाईचें वंद्रावनाशीं जें नातें होतें त्याविषयीं सदरहू विद्वान जज्ज यांची गैर समजूत झाली होती असें दिसतें. त्यांनीं आपल्या जज्जमेंटांत सर्वत्र तिला वंद्रावनाची सावत्र आई असें मानिलें आहे, परंतु वास्तविक पाहतां ती त्याचा चुलता सुंदरदास याची विधवा होती, आणि हसीबाई ही वंद्रावनाची सावत्र आई होती.

आर्ली वर सांगितल्याप्रमाणें हसीबाईचा व्यवस्थापक वल्लभ रावजी यानेंच वादी केसरबाई हिचा दावा न चालावा एवढ्याकरितांच या अर्जाबाहेरील लोकांचा लणजे वंद्रावनाच्या सावत्र बहिणी रतन आणि त्याडकुवर यांच्या नवऱ्यांचे हक्क वादीच्या हक्कापेक्षां अधिक आहेत असें बोलणें काढलें. याजवर केसरबाईनें अशी हरकत आणली कीं, मृत्युपत्र करणांी हसीबाई हिनें पूर्वीं मृत्युपत्र करतेवेळीं आपल्या मुली आहेत किंवा नाहींत याविषयीं मुद्दीच उल्लेख केला नाहीं, यावरून वल्लभ रावजी यास तसें करण्यास हरकत होती. परंतु हें अपील आर्ली ऐकिलें त्यावेळींच ही हरकत आर्लीकडून काढून टाकण्यांत आली.

आर्लीपुढें वाद चालू असतां, ही पुढील गाष्ट अगदीं वाजवी रीतीनें कबूल करण्यांत आली होती, ती अशी कीं, वंद्रावनाची विधवा अवलवहू हिच्या मृत्यूनंतर त्याच्या मालमत्तेवर त्याची सावत्र आई हसीबाई किंवा त्याच्या चुलत्याची विधवा वादी यांजपेक्षां वंद्रावनाच्या सावत्र बहिणींचा जर अधिक हक्क पांचूं शकता, तर त्यांनीं ती सर्व मालमत्ता घेतली असती:— विनायक आनंदराव वि. लक्ष्मी बाई (१) व भास्कर त्रिंबक आचार्य वि.

(१) १. मुं. हा. कां. रि. ११७, १२६; २. मूरकून हि. अ. रि. ५१९ यांतील निवडक दावे.

महादेव रामजी (१). तसेंच असेंही कबूळ करण्यांत आलें होतें कीं, ज्या अर्थी त्या निपुत्रिक मेल्या, आणि त्यांचीं लग्नें धर्मशास्त्राच्या रीतीविरुद्ध आलीं नव्हतीं असें दाखविण्यास कांहीं आधार नाहीं, त्या अर्थी त्या मेल्या असतां त्यांचे नवरे ती मालमत्ता घेतील, व हे नवरे हल्लीं जिवंत आहेत यामुळे वादी आणि हसीवाई किंवा तिचे व्यवस्थापक यांच्या अगोदर त्यांचे हक्क पोंचतील:—रोअर आणि मांडीयुक्त याज्ञवल्क्य अ. २, -१४५; जालीकृत नारद अ. १३ नि. ९; गंगाराम वि. वाळ्या (२); मसामत टाकूर देही वि. राई बाळूकराम (३); वेम्ट आणि बुठर (दोन अवृ.) पृ. ६९, २२१, ४७०, ४७५, ४९३, ५१५, ५२२, ५५१, ५५४.

विभक्त हिंदु मागे संतति किंवा विधवा न ठेवितां मेला, तर त्याच्या मालमत्तेच्या वारसदारांच्या यादींत मिताक्षरा आणि मयूख या दोन्ही अंथांत सावत्र आईचें नांव सांगितलें नाहीं.

मिताक्षरेंत बहिणीचें नांव सांगितलें नाहीं, परंतु कितीएक अति प्रसिद्ध टीकाकारांच्या मते मिताक्षरेंत लिहिलेल्या "भ्रातरः" या शब्दांत बहिणीचाही समावेश होतो, असें आतां आर्ली दाखविणारच आहो.

भ्रातरः या शब्दाचा जो हा अधिक अर्थ केला तो मयूखकारास (४) मान्य नसून त्यानें सख्या आजोमागून बहिणीचें नांव मुद्दाम घातलें आहे, व मिताक्षरा आणि मयूख या दोघांच्याही मताप्रमाणें बापाकडची आजो गोत्रज सपिंडांपैकी पहिल्या स्थानीं मानिली आहे.

(१) ६ मुं. हा. को. रि. १ आणि हरिभट्ट वि. द मोदरभट्ट, इ. ला. रि. ३ मुं. १७१, ज्यामध्ये बापापसून मिळालेल्या स्थावर मिळकतीची व्यवस्था करण्याचा कन्येचा हक्क कबूळ करण्यांत आला आहे तें पहा. १ मुं. हा. को. रि. १२४ यांत ची. ज. सोस हे मालमत्ता घेण्याचे बवर्तान कन्या आणि बहिणी यास सारख्या मानितान. (२) स. १८७६ चे छापलेले ठराव पृ. ३१. (३) ११ मूरकून हिं. अ. परि. १२९; सर जे. कोलव्हिल १७५ पहा. (४) अ. ४, प. ८, निर्णय १६, १९.

असें जरी आहे तरी मिताक्षरेंत जो वारसदारांचा क्रम आहे त्यांत मयूखाच्या क्रमापेक्षां मुख्य वारस (जो निपुत्रिक मेला आहे) त्याजपासून बापाकडची आजो ही दोन पायऱ्यांनीं पलीकडे आहे. असें होण्याचें कारण एवढेंच आहे कीं मिताक्षरेंत बापाकडच्या आजोच्या अगोदर सावत्रभाऊ आणि त्यांचे पुत्र यांचीं नांवें घातलीं आहेत. मयूखांत सावत्रभाऊ आणि त्यांचे पुत्र यांची नांवें बापाकडची आजो आणि बहिण यांच्या मागून घातलीं आहेत.

निर्णयसिंधूंत मयत हिंदूंचें श्राद्ध करावें याविषयीं जो क्रम सांगितला आहे, तो त्याच्या मालमत्तेचा वारसदारांचा जो क्रम मिताक्षरा व मयूखकारांनीं सांगितला आहे त्याहून पुष्कळच निराळा आहे. व जरी निर्णयसिंधुकारानें पूर्वी सावत्रभावांच्या अगोदर सख्या भावांचे पुत्र घातले आहेत (२), तरी या श्राद्धक्रमांत बापाकडील सावत्र बहिणीला सख्या बहिणीच्या पुढें घेतलें आहे व नंतर बहिणीचे मुल्ये घातले आहेत. या ठिकाणीं हें एक लिहिणें अवश्य वाटतें कीं, हायकोटांच्या लायब्ररींत जो निर्णयसिंधूची हस्तलिखित प्रत आहे, तीमध्ये या ठिकाणीं व इतर ठिकाणीं बऱ्याच चुका झालेल्या आहेत, या पत्रांच्या कडेला पेनसलीनें काहीं शोध केले आहेत, ते सदरअदालतीपैकीं भाजी मि. विनायकशास्त्री यांनीं केले आहेत असें आह्मांत वाटत. सदरहू विनायकशास्त्री यांनीं आतां सांगितलेल्या वाक्यावर जो शोध लिहिला आहे तो इतर हस्तलिखित प्रतीशीं जमतो; व शिवाय दुसऱ्या दोन शिळाछापांवर छापिलेल्या प्रतीशीं आक्षीं ही प्रत ताडून पाहविला असतां त्यांशींही जमतो; व या रीतीनें शुद्ध केलेल्या वाक्याचा काय अर्थ होतो हें मागें सांगितलेंच आहे.

१) निर्णय सिंधू ३, फौजिभा २८, १, २६.

या इलाख्यांत बहिणीच्या हक्कांसंबंधानें आधारभूत असा खटला विनायक आनंदराव वि. लक्ष्मीबाई (१), त्यांत सुप्रीमकोर्टानें आणि त्याचे ठरावावर अपील झालें असतां प्रिव्हिकौन्सिलानें, भाऊ निपुत्रिक मेला असतां, त्याच्या मयत विभक्त चुलत्याच्या पुत्रांच्या अगोदर सख्या बहिणी ह्या त्याची स्थावर मिळकत घेतात असें ठरविलें आहे.

सखाराम वि. सीताबाई (२) या खटल्यांत सावत्र बहिणीपेक्षां सख्या बहिणीचा हक्क अधिक मानिला होता. महताप्पा वि. नीळगंगावा (३) यांत चुलतीपेक्षां सख्या बहिणीचा हक्क अधिक समजण्यांत आला होता. असें आहे तथापि मेसर्स वेस्ट आणि बुल्हर यांच्या ग्रंथाच्या २ व्या आवृत्तीच्या १९७-१९८ पृष्ठांवर दिलेल्या एका खटल्यांत बहिणीचे अगोदर चुलतीचा हक्क पोंचतो असें शाह्यांनीं झटलें होतें. परंतु ही व्यवस्था बरोबर नाही. कारण एक तर ती मयूख (अ. ४, प्र. ८, नि. १९-२०) ज्यांत प्रत्यक्ष चुलत्याचा हक्क बहिणीपेक्षां कमी मानिला आहे, त्याचे विरुद्ध आहे, व दुसरें मिताक्षरेंतील "भ्रातरः" या शब्दाचा जो अर्थ कीं त्यांत बहिणीचा समावेश होतो हणून विनायक आनंदराव वि. लक्ष्मीबाई (४) (ज्या खटल्याविषयीं आम्हीं पुढें विचार करणार आहों) या खटल्यांत सुप्रीम कोर्टानें आणि प्रिव्हिकौन्सिलानें कबूल केला आहे, त्याशीं ती विरुद्ध आहे. एवढेंच नव्हे तर मेसर्स वेस्ट आणि बुल्हर यांनीं १८२ पृष्ठावर जो पहिला खटला दिला आहे त्याच्याही विरुद्ध ती व्य-

(१) मुं. हा. को. रि. १ १७, १२६; ९ मूरकून हिं. ध. परि. ५१६. (२) इ. ला. रि. ३ मुं. ३५३. (३) इ. ला. रि. ३ मुं. पृष्ठ ३६८ टीप. (४) १ मुं. हा. को. रि. ११७, १२६; ९ मूरकून हिं. ध. परि. ५१६

(पुरवणी, इंदुप्रकाश.—तारीख १८ माहे भाक्टोबर सन १८८०.)

हे पुस्तक सन १८६७ चा भा. २५ प्रमाणें नोंदलें आहे.

वस्था आहे, कारण या खटल्यांत बहिणीचा हक्क मुख्य वारसदाराच्या विधवेच्या हक्काहूनही अधिक वाजवी रीतीनेच मानण्यांत आला आहे, व वारसदारांच्या यादीतही विधवा चुलत्याच्या विधवेपेक्षां वरती येते. धोंडू वि. गंगा (१) या खटल्यांत बापाच्या अंगच्याच पुष्कळ दूरच्या अशा एका पुरुष नातलगापेक्षां सख्या बहिणीचा हक्क अधिक मानण्यांत आला होता. मेसर्स. वेस्ट आणि बुल्हर यांनी जी वारसाची याद (२) दिली आहे तीत सख्खी आणि सावत्र अशा दोघीही बहिणींचे हक्क चुलत्यापेक्षां अधिक आहेत असे लिहिले आहे. त्यांनी सन १८४४ पैकीं (३) एक सदर अदालतीतील खटला लिहिला आहे, त्या खटल्यांत सावत्र आईपेक्षां सावत्र बहिणीचा हक्क अधिक सांगितला आहे. हा खटला या ठिकाणी पूर्णपणे लागू पडतो, आणि याच्या विरुद्ध ठराव झालेला कोर्टेही पहाण्यांत नाही. “मेलेल्या मनुष्याची सावत्र आई वारस का सावत्र आई वारस?” झगून त्या शास्त्रांत निचारितां त्यांनी जबाब दिला कीं “सख्या आईचा हक्क शास्त्रानें कबूल केलेला आहे, परंतु सावत्र आईचा हक्क कोर्टेही सांगितला नाही. त्याचप्रमाणे भावाचा हक्क शास्त्रानें कबूल केला आहे, आणि असेही सांगितले आहे कीं, भाऊ नसल्यास सावत्र भावाचा वारसदारीचा हक्क पांचतो.” (या ठिकाणी शास्त्री यांच्या मनांत उघडपणें मितक्षरा अ. २, प्र. ४ नि. ६ तील आधार असून मयूख अ. ४, प्र. ८, नि. १९-२० हा नव्हता.) शास्त्री यांचें पुढें असें झगणें आहे कीं, “शास्त्रानें बहिणीचाही हक्क कबूल केला आहे, आणि अनुमानावरून सावत्र बहिणीस वारस मानतां येईल. बहिण ही गोत्रांतच जन्मली आहे, व या कारणानें मयताची मालमत्ता

(१) इ. ला. रि. ३ मुं ३६९. (२) वेस्ट आणि बुल्हर (२ आवृ. १) १८२
१८८. (३) नि. ता. १४ १८५ १८६.

घेण्याचे वावरीत सावत्र आईपेक्षां तिचा हक्क अधिक आहे." या खटल्यांतलील आरण सांगितलेल्या व्यवस्थेस आधार लणून शाह्यांनीं मयूख पृ. ४० पं. १ (ल. भाषांतरापैकीं अ. ४, प्र. ८, नि. १७), व वर सांगितलेला निर्गपतिंधु ज्यांत बहिणीचे मागून सावत्र बहीण मानली आहे (३ फो. ९८, पं. २६) हे दोन दाखविले. या खटल्या-विषयीं मेसर्स. वेस्ट आणि बुल्हर पुढें लिहिल्याप्रमाणें लिहितात:—"शा-स्त्री यांनीं मयूखाचें अनुसरण केलें आहे असें दिसतें, कारण त्यांत बापाकडील आजीचे मागून लागलीच बहिणीचें नांव घातलें आहे. तसेंच असेंही वाटतें कीं भगिनी (बहीण) यामध्यें सक्ती आणि सावत्र अशा दोन्ही बहिणींचा समावेश होतो असें ते समजत होते. भाषासादर्या-च्या सरणीनें पहातां हा अर्थ ग्राहणीय आहे. 'गोत्रज' हणजे मयताच्या-च वंशांत उत्पन्न झालेला हा जो मयूखाचा अर्थ आहे, तदनुसारें पहातां सावत्र आईचा सावत्र बहिणीचे अगोदर हक्क पांचू नये, कारण सावत्र आई ही अर्थात् निराळ्या वंशांत उत्पन्न झाली असते. परंतु नीळकंठ हे 'गोत्रज' या शब्दाचा एवढाच अर्थ समजत नव्हते हें अशावरून उघड होतें कीं, त्यांनीं वारसदारांच्या यादींत गोत्रजांत आजी ही प्रथम मानिली आहे. असें आहे तरी लग्न हें वारसदारी हक्क टेवण्याचें कारण असून त्यावेळें जें द्वितीय जनन होतें, त्याचे अगोदर मुख्य वारसदारांच्या कुटुंबांतच स्वाभाविक जनन होणें हें अधिक होय असें लोकरीतीनें मानिलें आहे असें दिसतें." सदरहू विद्वान टोकाकारांनीं झटलेल्या स्वाभाविक जननाच्या विशेष महत्वाचें ठळठळीत उदाह-रण त्यांच्याच ग्रंथांत पुढें (१) एक ठिकाणीं दिलें असून त्यांत धार-वाड येथीस एका खटल्यांत एक शाह्यांनीं सावत्र आईपेक्षां चुलत्याचा हक्क विशेष मानिला होता व तिचा फक्त अन्नवस्त्रापुरताच हक्क मान-

(१) वेस्ट आणि बुल्हर पृष्ठ १०२, प्रश्न २.

प्यांत आला होता. ही व्यवस्था आधारवद् आहे किंवा कसें या विषयीं आझीं आपलें मत देत नाहीं.

मयूख अ. ४, प्र. ८, नि. १९ यांतील खटल्याचा विनायक आनंदराव वि. लक्ष्मीबाई (१), लल्लुभाई वि. माणकुवरबाई (२), आणि सखासाम वि. सीताबाई (३) यांत विचार करण्यांत आला आहे, शेवटल्या दोन खटल्यांत त्या व्यवस्थेचें सुधारलेलें भाषांतर दिलें आहे तें येणें-
प्रमाणें:—“ ती (बापाकडील आजी) नसेल तर मनुशास्त्राप्रमाणें (४) मालमत्ता (घेते), व तें शास्त्र असें कीं जो अगदीं जवळचा सपिंड, त्याचीच ती मालमत्ता. आणि बृहस्पतीचेंही (५) वचन असें आहे कीं, जर पुष्कळ ज्ञाति, सकुल्य (एकाच कुळांत जन्मलेले) आणि बांधव असतील, तर त्यांत जो अगदीं जवळचा असेल त्यानें विपुत्रिकांची मालमत्ता घ्यावी, शिवाय बहीण ही भावाच्याच गोत्रांत उत्पन्न झाली आहे, यामुळें तिचा गोत्रत्वविषयीं भेद नाहीं; परंतु (याजवर वादी विचारतो) या ठिकाणीं सगोत्रता नाहीं. (यावर उत्तर) तें खरें, परंतु या ठिकाणीं सगोत्रता ही मालमत्ता घेण्याचें कारण आहे असं सांगितलें नाहीं. ”

नाळकंठाच्या वर लिहिलेल्या वाक्यांत बहिणीचें नांव घालण्याचें पहिलें कारण जें दिलें आहे कीं ती सपिंड आहे, तें बापाच्या बाजूनें सावत्र बहिणीस तितक्याच रीतीनें लागू आहे. त्यानें दिलेलें दुसरें कारण असें आहे कीं बहीण ही आपल्या भावाच्या गोत्रांत जन्मली असते, परंतु वर वेस्ट आणि बुद्धर (६) यांतून आधारमूत खट-

(१) मुं. हा. को. रि. ११७-१२६. एस्. सी. ९ मूकून हिं. अ. परि. ५१, ६. (२) इं. ला. रि. २ मुं. ३८८, ४२० यामून ४२२, ४४५, ४४८. (३) इं. ला. रि. ३ मुं. ३५३; एस्. सी. १८७५ पैकीं आपलें ठराव पृ. ३५५. (४) अ. ४, नि. १, ७; डायजेस्ट बु. ५. अ. ८, नि. ४३४. (५) ३ डाय. बुक, अ. ८, नि. ४३७, (६) वेस्ट आणि बुद्धर (आवृ. २) १८५, १८६.

लेल्या सदर अदालतीतील सावत्र बहिणीच्या खटल्यांत शास्त्री यांनी सांगितल्याप्रमाणे, ते ल्पणणे सावत्र बहिणीसही लागू आहे.

तसेच हळींच्या बेंचापैकी एका जज्जांनी लल्लुभाई वि. माणकुवर-बाई (१) या खटल्यांत असे लटले होते कीं, भाऊ आणि बहीण यांमध्ये गोत्रजत्वसंबंधाने कांहीं भेद नाही हे जे नीळकंटाचे ल्पणणे आहे, त्याचा अर्थच बहिणीची सपिंडता पुनरपि सांगणे एवढाच आहे. परंतु थोड्या दिवसांपूर्वी सखागम वि. सीताबाई (२) या खटल्यांत लटले होते त्याप्रमाणे ह्या ल्पण्यांत थोडासा फेरफार केला पाहिजे. कारण जरी बहीण ही सपिंड आहे हे निःसंशय फिरून सांगण्यासारखे आहे, तरी त्याचा अर्थ असा देखील आहे कीं, बहीण ही एका विशेष प्रकारची सपिंड आहे; ल्पणजे, ती जन्मतः सपिंड असून, ज्या स्त्रिया इतर कुटुंबांत जन्म पावून मुख्य वारसदाराच्या कुटुंबांत विवाहसंबंधाने शिरतात, व ज्या भिताक्षरा (३), मयूख (४) आणि नंदपंडित (५) यांच्या सविशेष मतानुसार अणुसंयोगंकरून सपिंड होतात, व ज्यांस शास्त्रीतीस्तवच सपिंड मानावयाचे, त्या स्त्रियांपासून ती निराळ्या प्रकारची सपिंड आहे. गोत्रजत्व ल्पणजे मुख्य वारसदाराच्याच गोत्रांत उत्पन्न होणे ही गोत्र सावत्र आईस लागू नाही, व याकरिता बहिणीचे नांव घेण्याचे बाबतीतील नीळकंटाच्या मताप्रमाणे ती बहिणीप्रमाणे वारस न होता बहीण मात्र वारस होते.

(१) इ. ला रि, २ मुं ३८८. (२) इ. ला रि, ३ मुं. ३६१ (३) इ. ला रि. २ मुं. ४२३ यांचे आचारखंडांतून घेतलेला उतारा पहा. (४) इ. ला रि. २ मुं. ४२५ यांचे संस्कारमयूखांतून घेतलेला उतारा पहा. (५) दत्तक भिमासा, प्र. ६, नि. ६ पासून ३९.

(पुरवणी, इंदुप्रकाश.—तारीख २५ माहे आक्टोबर सन १८८०.)

हे पुस्तक सन १८६७ चा भाग २५ प्रमाणे नोंदले आहे.

वर जें मयूखाचें ह्यणणें उतरून घेतलें आहे (अ. ४, प्र. ८, नि. १९), तें आणि मनूचें वचन (१) या दोहोंवर नीळकंठाचा विश्वास सारखाच असून त्यापेक्षां बृहस्पतीच्या वचनास (२) तो अधिक मान देतो, व त्या वचनांत बहिणीचें नांव आहे. त्या वचनांत बहिणीच्या संबधानें विचार करीत असतां नीळकंठ हा दुसरें एक बृहस्पतीचें वचन (३ डाय. बु. ५, अ. ८, नि. ४०७), ज्यांत बहिणीचें नांव मुद्दाम लिहिलें आहे, त्याचें साहाय्य मुळींच घेत नाहीं. असं करण्याचीं कारणें बहुधा दोन असवीं:—१ फिरून एकत्र झाल्यानंतर विभक्त होणें याचे बाबतींत तें वचन लागू आहे; व २ त्यामध्ये बापाकडील आजीचें नांव घातलें नाहीं. सहोदर भाऊ मेला असतां सदरील वचनांत असें झटलें आहे:—“परंतु तिची जी बहीण, तिचा त्याजमागून हिस्सा घेण्याचा इच्छा आहे; हा नियम जो मेला असतां त्याचे मामें संतति, किंवा बायको, किंवा बाप, किंवा आई, कोणी रहात नाहीं त्यास लागू आहे.” ह्या ठिकाणीं “किंवा आई (रहात नाहीं)” हे शब्द मि. कोलब्रूक यांनीं घातले असून ते दुसऱ्या एका बृहस्पतीच्या वचनाशीं (३), आणि कुल्लूक भट्टाच्या (४) मताशीं अनुगुण आहेत. तथापि नुकतेंच जें वचन सांगितलें (३ डाय. बु. ५, अ. ८, नि. ४०७) तें देखील महत्त्वाचें आहे. कारण जरी फिरून एकत्र झाल्यानंतरच्या विभक्त होण्यास तें लागू आहे, तरी फिरून एकत्र झालेले सर्व सभागज मेल्यानंतर त्यास प्रत्यक्ष चारित्र्य मिळतें. विभक्त होऊन फिरून एकत्र झाल्या (५) बदलच्या पुढील एका प्रकरणापैकीं नि. २५ येथें नीळकंठानें तें वचन उतरून घेतलें आहे. त्याच्या पूर्वीचा जो

(१) अ. ९, नि. १८६; डाय. बु. ५, अ. ८, नि. ४३४ (२) ३ डाय. बु. ५, अ. ८, नि. ३४७. (३) ३ डाय. बु. ५, अ. ८, नि. ४३३. (४) ३ डाय. बु. ५, अ. ८, नि. ४०७ टीका. (५) मयूख भ. ४, प्र. ९, नि. २५.

निर्णय आहे त्याचा कल असें दाखविण्याकडे आहे कीं, २५ व्या निर्ण-
यांत पुनरपि एकत्र झालेल्या सर्व सभागजांच्या मृत्यूनंतरच्या वारसदारी-
संबंधानें तो बोलत आहे. बृहस्पतीचें वचन आणि त्यावरील नीळकंठाची
टीका हीं दोन्ही महत्वाचीं आहेत, कारण त्यांवरून अशा प्रकारच्या
वारसदारीचे बाबतींत बहिणीस सर्पिंड मानीत होते, व प्रस्तुतच्या
खटल्यांत केवळ सादृश्यावरूनच कांहीं एक प्रकारचा कोटिक्रम
निळतो. मनुचें वचन (अ. ९ नि. २१२) हें फिरून एकत्र झाल्या-
नंतरच्या विभक्त होण्यासच काय तें लागतें असें दिसत नाहीं. ह्या
वचनांत सहोदर भाऊ आणि बहिणी, आणि "विभक्त झाल्यानंतर एकत्र
झालेले असें कांहीं भाऊ असल्यास ते भाऊ " या सर्वांचा एकत्रच
संग्रह केला आहे.

सावत्र बहिणीच्या संबन्धाच्या प्रस्तुतच्या दाव्यांत ही गोष्ट ध्यानांत
ठेवणें महत्वाचें आहे, ती अशी कीं, या इलाख्यांत सख्या बहिणीच्या
वारसदारी संबन्धाचा जो नियम आहे त्यास महाप्रमाणभूत अशा एक-
ट्या मिताक्षरेचा, किंवा तद्वत्च प्रमाणभूत अशा एकट्या मयूख ग्रंथाचा
आधार नसून उभयतां ग्रंथ एकत्र घेऊन दोहोंचाही आहे. बहिणीच्या
वारसदारी संबन्धानें बेस्ट आणि बुल्हर (१) यांच्या ग्रंथांत जे दावे
सांगितले आहेत त्यांचें लक्षपूर्वक अवलोकन करितां असें दिसून येते कीं
बहिणीस अनुकूल अशीं मतें देतांना शास्त्री लोक या दोहोंचेही आधार
देतात. त्यांचा नेहमीचा दाखवावयाचा आधार लटला लणजे मयूख
पृ. १३० पंक्ति १, किंवा बोरार्डेल यांच्या भाषांतरापैकीं अ. ४, प्र. ८
नि. १९, हा होय. एका शास्त्र्यांनीं पृ. १३४, पंक्ति ४, लणजे
बोरार्डेल यांच्या भाषांतरापैकीं अ. ४, प्र. ८, नि. १ याचाही आधार
दाखविला होता, व हें वचन अक्षरशः यज्ञवल्क्य स्मृतीतून उतरून

घेतलें असून आर्ही आतां त्याविषयीं वोलणारच आहों. शास्त्री यांनीं दिलेल्या आधारांपैकीं प्रस्तुत खटल्यास लागणारा आधार खटला ह्यणजे मिताक्षरा फोलिओ ५५, पृ. २, पं. १, अथवा कोलब्रूककृत भाषांतरा-पैकीं अ. २, प्र. १, नि. २, एवढाच आहे. या वचनांत प्रधान अथवा अप्रधान पुत्रसंतति नसल्यास जो वारसदारांचा क्रम होतो तो सांगितला असून त्याचें भाषांतर पुढें लिहिल्याप्रमाणें आहे:—“पत्नी, आणि कन्या देखील, दोन्हीं मातापितरें, त्याचप्रमाणें भाऊ, आणि त्यांचे पुत्र, गोत्रज, बांधव, शिष्य, आणि सहाध्यायी यांपैकीं एक जर नसेल तर क्रमानें त्याचे पुढील दुसरा हा पुरुषसंतति न होतां मरणाराच्या मालमत्तेचा वारसदार होतो. हा नियम सर्व (पुरुषांस आणि) वर्णांस लागू आहे.” हें ह्यणणें (रोअर आणि मांट्रियूकृत) २ याज्ञवल्क्य यांतील २३५, २३६ श्लोक यांतील ह्यणण्याचें पुनरुच्चारण आहे. व त्या श्लोकांचें भाषांतर येणेंप्रमाणें:—

“पुत्रसंतति न होतां जर कोणी या आयुष्यांतून पार जाईल तर १ त्याची पत्नी, २ त्याच्या कन्या, ३ त्याचीं मातापितरें, ४ त्याचे भाऊ, ५ त्याच्या मातांचे पुत्र, ६ दुसरे सगोत्र, ७ अधिक लांबचे दुसरें नातलग, ८ शिष्य, ९ सहाध्यायी हे वारसदार होतात. यांपैकीं मागील कोणचाही मनुष्य नसेल तर त्याच्या पुढील मनुष्य वारसदारपणास योग्य होतो. हा नियम सर्व जातींस लागू आहे.” या नऊ वर्गांपैकीं कोणाच्याही वर्गांत बहिणीचें नाव प्रत्यक्ष सांगितलें नाहीं; परंतु ज्या अर्थी तिचा वारसदारीचा हक्क आणि वारसदारांचे यादीतील तिचें स्थान यांच्या मजबुतीकरितां शास्त्री लोकांनीं मिताक्षरेच्या या वचनाचा आधार दाखविला आहे, त्या अर्थी या नऊ वर्गांपैकीं कोणाच्या तरी वर्गांत तिचा समावेश होतो असें ते समजत असतील हें उघड आहे. त्यांच्या मनांत त्यांनीं साधारणतः तिला जें स्थान दिलें आहे, त्या स्थानाकडे

पहातां, त्यांनीं तिचा समावेश ४था वर्ग "भ्रातरः" किंवा ६वा वर्ग "गोत्रज" यांपैकीं कशांत तरी केला असावा असं आह्मांस वाटतें. परंतु "गोत्रज" हणजे "त्याच गोत्रांत उत्पन्न झालेला" (१) हा जो त्या शब्दाचा भिदाक्षरेंत अर्थ सांगितला आहे, त्या अर्थाकडे लक्ष देतां भिदाक्षरेंत सांगितलेल्या वर्गावरच शास्त्री यांचा कटाक्ष होता असं मानण्यास अडचण आहे. बहिणी विवाहित झाल्या हणजे त्यांच्या नवऱ्याचें जें गोत्र तें त्यांचें गोत्र, बाणाचें किंवा भावाचें गोत्र तें त्यांचें नव्हे. यावरून रहातांपैकीं काय तें भिदाक्षरेवरील टीकाकार बाळभट आणि नंदगंडित यांनीं सांगितल्याप्रमाणें चौथा "भ्रातरः" हा वर्ग रहातो; व शास्त्रीलोक भिदाक्षरेचा आधार घेतात तेवढ्यापुरत्या त्यांच्या व्यवस्थेसच सद्ग्रह विचार लागू आहेत. वस्तुतः पहातां त्यांपैकीं काहींना तर बहिणीत "गोत्रज" असं हटलें आहे (२), परंतु या हणण्याचा अर्थ निजसंबंधानें मुख्यकाराचें जें मत आहे त्याच्या धोरणानेंच व्यावसायिकांचा असून, ती गोत्रांत जन्मली मात्र, बाकी लग्न झाल्यावर तिचा त्या गोत्राशी संबंध रहात नाही असंच समजलें पाहिजे.

बहिणीच्या वारसदारीच्या हक्काविषयीचे जात्रतीत मुंबई कांटाच्या निताड्यांपैकीं आधारभूत निवाडा विनायक आनंदगाव वि. लक्ष्मीबाई (३) यांत अने उघडपणें हटलें आहे कीं, तिचा हक्क भिदाक्षरा आणि भयस्त या दोहोंच्याही आवागार धरलेला आहे, व त्यांतल्या त्यांत

(१) वेस्ट भागे बुकर वृ. १७९ (२ भाग.); (२) वेस्ट आणि बुकर (२ अ. १) पृष्ठ १८३, प्रथम २: १८६. प्रथम ६: आणि वृ. १८५, प्रथम ७. व पुष्ठ १८६, प्रथम ११) मं. हा. को. वि. ११७, १२६; एम. सी. ९, मूरकृत वि. अ. परि-

इश ५१६.

(पुस्तकी, इंग्रजप्रकाश.-तारीख ८ भाहे नोवंबर सन १८८०.)

हे पुस्तक सन १८६० चा भाग २५ प्रमाणें नोंदलें आहे.

त्याला विशेष आधार झटला झणजे मयूखाचा आहे. त्याला मिताक्षरेचा-
ही आधार आहे असें आर्मी झणतां याचा अर्थ इतकाच समजावयाचा
कीं, बाळभट्ट आणि नंदपंडित यांनी ज्या मिताक्षरेवर व्याख्या केल्या
आहेत त्यांचा त्यास आधार आहे. मिताक्षरंतील वक्यसमूह (अ. २.
प्र. ४, नि. १), ज्यामध्यें मयत अश्वल वारसदारच्या जाणामागून
“भ्रातरः” यांच्या वागसदारिस अवकाश मिळतो असें झटलें आहे,
त्यावर “भ्रातरः” या शब्दा संबंधानें मि. कीलब्रूक यांनी टीप लिहिची
आहे ती अशीः—“ पाणिनिकृत व्याकरण (१. २. ६८) यांत सांगि-
तलेल्या विशेष नियमाच्या आधारे प्र. १, २ या टिकाणीं ज्याप्रमाण
“पितरः” या शब्दानें आई आणि बाप दोन्ही गृहीत केलीं आहेत,
त्याचप्रमाणें नंदपंडित आणि बाळभट्ट या व्याख्याकारांनीं “भ्रातरः” या
शब्दानें भाऊ आणि बहीण दोन्ही गृहीत केलीं आहेत. त्याचें झणणें
असं आहे कीं, भावाचा हक्क बहिणीचे अगोदर पोंचता, व भाऊ नसेल
तर त्याचे ऐवजीं बहिणीचाच हक्क आहे; परंतु कमलाकर आणि
व्यवहारमयूखकार या दाघांचें मत या मताच्या विरुद्ध आहे. “भ्रातरः”
या शब्दाचा हा अर्थ घेण्याविषयीं मयूखकाराचें प्रतिकूल झणणें आहे,
तें मयूख अ. ४, प्र. ८, नि. १६ या टिकाणीं आहे; परंतु नाळकंटा-
च्या मतापैकीं हा जो भाग, त्यास विनायक आनंदराव वि. लक्ष्मीवाई या
खटल्यांत सुप्रीम कोर्टानें किंवा ग्रिन्ही कौन्सिलानें मुळींच मान दिला
नाहीं.

“भ्रातरः” या शब्दाच्या अर्थांत बहिणीचा समावेश होतो यासंब-
धानें आतां नुकतीच जी मि. कोलब्रूक यांची टीप उतरून घेतली
आहे तिचा आधार सुप्रीम कोर्टानें (ची. ज. सास व ज. आर्नोल्ड
यांनी) आपले निवाड्यांत घेतला असून त्यांत पुढें असें झटलें आहेः—
“मि. कोलब्रूक असें झणतात कीं, कमलाकर आणि व्यवहारमयूखकार

यांची मत या मताविरुद्ध आहेत. मयूख अ. ४, प्र. ८ यांतील १६ व्या प्राच्यामध्ये हा प्रकार आहे हे खचित आहे; परंतु या ठिकाणी ही गेष्ट ध्यानांत ठेविली पाहिजे की, त्याच अध्यायाच्या आणि प्रकरणाच्या १५ व्या प्राच्यांत, जे मिताक्षराकारांचे मत (कीं "पितरः" या शब्दांत आई आणि बाप या दोघांचाही समावेश होतो असें) सांगत सर्वत्र कबूठ केव्यासारखेंच आपण मानितां, त्याच्याच विरुद्ध मत प्रदर्शित करण्यांत आतं आहे. व ते व्याकरण संबंधाच्या त्याच अडचणीवर अग्रहून आहे. सर टामस स्टेंज यांनी प्रथमतः बहिणीचा वारसदागीर संबंध नाही हणून सामान्यतः सांगून नंतर पुढें हटलें आहे त असें कीं, 'हा नियम बंगल प्रांतांत प्रचलित आहे असें दिसतें, परंतु तो सर्वत्र मानतात असें हणतां येत नाहीं. कारण ज्याप्रमाणें पितरः या शब्दामध्ये बाप आणि आई या दोघांचा संग्रह कित्येक करितात, त्याप्रमाणें भ्रातरः या शब्दामध्ये बहिणीचा आणि भावाचा संग्रह करणारे कितोएक आहेत', परंतु सर टामस स्टेंज यांनी असें हटलें आहे कीं हीं मते खोडिलीं आहेत. हे जें त्यांनीं हटलें आहे त्यास त्यांनीं आपल्या ग्रंथाचा व्हल्यूम २ पैकीं अ. ६ पृ. २४३, २४४ यांचा, व विशेषतः त्या ठिकाणीं मि. कोलब्रूक यांचा जो अनिप्राय द्याविला आहे त्याचा, असे आधार दाखविले आहेत. या अनिप्रायांत मि. कोलब्रूक यांनीं असें हटलें आहे कीं, 'भाऊ नसतील तर त्यांचे जागीं बहिणीचे हक्क कबूठ करावे असें कित्येक मिताक्षरेवरील व्याख्याकार हणतात, तथापि हे मत दुसऱ्या ग्रंथकारांनीं खोडिलें आहे.' आणि हे हणणें निरुद्ध करण्याकरितां मि. कोलब्रूक यांनीं वर जो मिताक्षरेतील वाक्यसमूह सांगिला त्याचाच आधार घेतला आहे; व याच्या पुढें मि. कोलब्रूक यांनीं टीप दिली आहे तिजवरून असें दिसतें कीं, वरील मताविरुद्ध जीं दोन मत हणून सांगितलीं आहेत

त्यांचेकी एक मुख्यकाराचें मत आहे. आपखी असंही दिसतें कीं, ज्या व्याकरणासंबंधी कारणावरून सामान्य पितरः या शब्दांत आईचा संग्रह हांप्यास अडचण आणली आहे, त्याच कारणावरून सामान्य भ्रातरः या शब्दांत बहिणीचा समावेश करण्यास अडचण आणिली आहे; व सर टामस स्ट्रेंज यांच्या मते "पितरः" बद्दलच बगेल मत चांगलें गृहीतही झालें आहे. याकरितां सर टी. स्ट्रेंज यांच्या ग्रंथाच्या पहिल्या भागांत जें झटलें आहे कीं प्रस्तुत वादविषयक मन खोडिलेलें आहे (जर अशा लक्षण्याचा अर्थ सप्रमाण किंवा अखेर निकालाचें लक्षण खोडिलेले असा असेल तर), तें वाजवीहून अधिक कडक आहे असंच झटलें पाहिजे. वास्तवः "पितरः" आणि "भ्रातरः" या दान्ही शब्दाची गति एकाच तऱ्हेनें लावली पाहिजे. आतां हे निःसंशय आहे कीं, मि. कॉलब्रूक यांचा आधार घेऊन बहिणी भागाच्या मान्यतेच्या वारस झाल्याचें कोठेही दृष्ट नाहीं असें जगजाग्याचें लक्षण त्यांनीं शब्दांनीं लिहिले आहे, परंतु जगजाग्याच्या लेखाची आधारभूतता हिंदुस्थानच्या इतर भागांत कशीही मानिल असा, त, [नदान त्याच लक्षणे या भागांत तरी कोणी कबूट करित नाहींत." या खटल्यावर अशील झाले त्यावेळीं प्रथमतः बहिणीच्या वारसदारी-संबंधाच्या हक्कासंबंधी कायद्याची निरनिपाळी स्वरूप मागून, व नंतर "अशा खटल्यांत बहिणीचा वारसा काढून टाकण्याचा कल बंगाल प्रांतात चालू आहेस दिसत; परंतु तो मुंबई प्रांतांत विद्यमान आहे असं दिसत नाहीं; तसेंच हा विचार असा आहे कीं व्य.जसंबंधानें निरनिपाळीं मते सहजच असूं शकण्याजोगी आहेत" असं लिहून प्रिन्सि कौन्सिलनें सुप्रीम कौन्सिललाच्या जज्जमेंटापैकीं पुष्कळ भाग उतरून घेतले आहेत. त्यामध्ये वर सांगितलेल्या नदरपंडित आणि बालेभट्ट यांच्या मतां कीं बगच्च याग उतरून घेतल्या आहे, व यावरून या उतरावरून

बंधानें या मुद्यावद्दल त्यांनीं सुप्रीम कोर्टाचे विचार मान्य केले आहेत असें मानणें जरूर आहे. महाराणी साहेबांच्या प्रिव्हि कौन्सिलाच्या तफ लार्ड जस्टिस नाइट ब्रूट यांनीं असें हटलें आहे कीं, "या विषयाच्या संबंधानें किंवा 'भातरः' या शब्दाचा जो अर्थ करण्यांत येतो त्या-संबंधानें बंगाल्यांत जी साधारण पद्धति दृष्टीस पडते ती चुकीची आहे अशाविषयी आपण कांहीं मत देतों असें कांणीं समजू नये अशी प्रिव्हि कौन्सिलांतील जज्जांची इच्छा आहे; तथापि हें खचित आहे कीं मिताक्षरेंतील वचनाचा जो अर्थ पूर्वी सांगितल्याप्रमाणें केला आहे, व जो मुंबई प्रांतांत सर्वत्र गृहीत आहेतसें दिसतें, तो चुकीचा आहे अशाविषयी त्यांच्या मनाची खात्री झाली नाही. त्यांचा निर्णय असा झाला आहे कीं, मुंबईमध्ये फार दिवसांसासून अशीच साधारण पद्धति पडत आली आहे व अद्यापिही आहे कीं, प्रस्तुत वादीच्या सारख्या नात्याच्या बापा-च्या न.तलगांस वारस हणण्यापेक्षां बहिणीसच भावाच्या वारस समजावें; व यावरून सदरहू नियम वाजवी असून कबूल करण्यास कांहीं प्रत्यबाय नाही असाच त्यांचा अभिप्राय आहे. त्यांस असें वाटतें कीं, निदान मुंबई प्रांताकडे तरी अशा प्रकार-च्या दाव्यांत बहिणी ह्या भावांच्या वारसदार आहेत." "भातरः" या शब्दाचा हा जो अर्थ केला, हणजे त्यांत बहिणींचा समावेश केला आहे, तो या इलाख्यांत चान्दू असणाऱ्या हिंदुधर्मशास्त्रांत स्पष्टपणें दिसणारी जी स्त्रियांस जिदगीच्या वारसदारिणी हणून कबूल करण्यावि-षयीची अनुकूलता, तिजशीं अनुगुणच आहे. नंदवाडिताचा लेख या दाव्यांत विशेष महत्त्वाचा आहे. तो असें हणतो कीं, "पिता आणि इतर पर्वज यांच्या कन्या ह्या स्वतः त्या मनुष्याच्या कन्यांप्रमाणेंच

(पुरवणी, इंदुप्रकाश.-तारीख १५ माहे नोवेंबर सन १८८०.)

हें पुस्तक सन १८६७ चा आक्ट २५ प्रमाणें नोंदलें आहे.

मानिल्या पाहिजेत (१). "पितृपुत्रे" या शब्दांत सख्या आणि सावत्र अशा दोघी बहिणींचा सारखाच समावेश होतो, व यावरून मंदपांडिताच्या मतानुसारें सावत्र बहिणींचा संग्रह अवश्य मानिला पाहिजे असें आल्तास वाटतें; व शिवाय निर्णयतिथु या ग्रंथांत सांगितल्याप्रमाणें तिचा प्रेतसंस्कारांचे बाबतींत विशेष संबंध आहे यावरून तर हें विशेष अगत्याचें आहे.

मि. जस्टिस हालोवे यांनी पुढें लिहिल्याप्रमाणें ह्मटलें आहे (२):—
 "धर्मग्रंथांतलें नियम काढणें हें केवळ टीकाकाराच्याच ह्मणण्यावर अवलंबून न ठेवितां, किंवा त्याहूनही त्यानें न ह्मटलेल्या गांठींवरून अनुमानें काढीत न असतां, घडावें ह्मणून मुद्दा अखेर कबूल करण्यांत आला आहे ही फार संतोषाची गोष्ट आहे. याहूनही अधिक्र ध्यानांत ठेवण्यासारखा गोष्ट आहे ती ही कीं, व्याकरणदृष्ट्या टीकाकारांनीं ह्मणावयाचें असें कांहीं ठेविलेंच नाहीं. दोन अति प्रसिद्ध टीकाकार कीं, ज्यांपैकीं एक तर दक्षिण हिंदुस्थानांतलें अतिशय उत्कृष्ट धर्मशास्त्र्यांपैकीं एकजण आहे, त्यांनीं असें स्पष्टपणें सांगितलें आहे कीं, ज्यांच्या हातून कधींच प्रमाद घडावयाचा नाही अशा पाणिनींनीं मुद्दाम सांगितलेल्या नियमाप्रमाणें 'भ्रातरः' याचा दोन्ही बहीण आणि भाऊ असा अर्थ होतो. द्विवचन असतांना हा अर्थ हांतोच होतो, याविषयीं पाहिजे त्या कोशाचें प्रमाण मिळतें. व बहुवचनांत तरी याहून निराळा अर्थ वां असावा याचें कांहीं कारण दिसत नाहीं, व या टीकाकारांसही असेंच वाटलें असावें हें उघड आहे." मेसर्स वेस्ट आणि बुल्हर (३) यांनीं असें ह्मटलें आहे कीं, दुसऱ्या एका मद्रासेकडील दाव्यांत मि. जस्टिस कालेट यांनीं मि.

(१) मित्र. अ. २, प्र. ५, नि. ५, कौलब्रूक यांची ५ वी टीप. (२) इ. मद्रा, हा. कां. रि. २८५. (३) वेस्ट आणि बुल्हर (२ भाव.) २८१, टीप.

जस्टिस हालोने पांच्या मताहून निराळें मत दिलें आहे. तें कसेंही असलें तरी या इलाख्यापुरता मिताक्षरा अ. २, प्र. ४, नि. १ यांत "भ्रातरः" या शब्दाचा बहिणीचा समावेश होतो अशाविषयीं विनायक अनंदराव वि. लक्ष्मीबाई (१) हा खटला नियामक आधारभूत आहे असें दिसतें.

आह्मांस असें वाटतें कीं, "भ्रातरः" यामध्ये बहिणीचा समावेश तर होतोच; परंतु, अगोदर भाऊ आणि मागाहून बहिणी असा प्रकार आहे, यावरून "सावत्र भाऊ" या शब्दामध्ये सावत्र बहिणीचा समावेश होऊन अगोदर सावत्र भाऊ व मागून सावत्र बहिणी असेंच मानिलें पाहिजे. वेस्ट आणि बुल्हर (पृ. १८५, १८६) यांनून उतरून घेतलेल्या दाव्यांत सदर अदालतीतील शाह्यांनीं बहीण वारस आहे एवढ्यावरून सावत्र बहीणही वारस आहे असें अनुमान काढिलें होतें, आणि याबद्दल मेसर्स वेस्ट आणि बुल्हर यांनीं असें लढलें आहे कीं, त्या शाह्यांनीं "भ्रातरः" या शब्दांत सावत्र बहिणीचा समावेश होतो असेंच मानलें असलें पाहिजे. असें आहे तथापि आह्मीं त्यावरून असें अनुमान काढित नाहीं कीं, बाळभट्ट आणि नंदपंडित यांनीं "भ्रातरः" यामध्ये बहिणीचा समावेश करून जी बहिणीची व्यवस्था लाविली आहे तीहून सावत्र बहिणीची त्या शाह्यांनीं किंवा वेस्ट आणि बुल्हर यांनीं निराळी व्यवस्था लाविली असती. आह्मांस असें वाटतें कीं, त्याप्रमाणें बाळभट्ट आणि नंदपंडित यांनीं भाऊ आणि बहिणी यांना समान स्थान दिलीं नसून अगोदर भाऊ आणि मागाहून बहिणी असा प्रकार केला आहे, त्याप्रमाणेंच अगोदर सावत्र भाऊ आणि मागाहून सावत्र बहिणी याप्रमाणें क्रम असावा असें आमचें अनुमान आहे —
निर्ययसिंधु ग्रंथांत सावत्र बहिणीस स्पष्टपणें स्थान दिलें असून तीस

(१) १ मु. श. को. रि. ११५, १२६; एस. सी. २ मरकून हि. भ. परिशिष्ट ५२६

सख्या बहिणीबरोबर न मानितां तीस तिच्या मागून घातले आहे. हें घालणें श्राद्धप्रसंगीचें आहे, व यावरून तिच्या वारसदारीबद्दलचें अनुमान निघतें.

श्रीनारायण राई वि. भय्या झा (१) यामध्ये ज्या शाख्यांचा अभिप्राय विचारला होता त्या शाख्यांनीं जें सांगितलें आहे त्याची आर्क्षी या कामीं मुळीच मदत घेतली नाही; कारण त्या शाख्यांनीं जी व्यवस्था सांगितली कीं, " मियिला देशांत जे ग्रंथ प्रचलित आहेत, त्यांवरून " बहिणी " यामध्ये सावत्र बहिणींचा समावेश करितां येतो ", ती त्यांनीं अशावरूनच सांगितली कीं मियिला देशांत जी रूढि आहे ती या अर्थास अनुगुण आहे असें मानिलें तर ती अशी अशी आहे; परंतु तस्तुतः ती तशी आहे किंवा नाही याविषयी त्यांनीं स्वतःची माहिती कांहीं सांगितली नाही. त्या खटल्यातील २८व्या पृष्ठावर जी बाजूवर टीप आहे तिचा अर्थ अगदींच उघडा आहे.

मिताक्षरा (२) आणि मयूख (३) या दोन्ही ग्रंथांत सावत्र भावांचा हक्क सख्या भावांच्या मागून सांगितला आहे; परंतु मयूखांत चुलत्यास सावत्र भावाचा सभागज मानिलें आहे. तथापि हें मानणें कांटे-ही इतरत्र कबूल केल्याचें माहित नाही, व मयूखांत अगोदर सखे भाऊ घातले असून मागाहून सावत्र भाऊ, बापाकडील आजो, आणि बहीण यांचीं नांवें घातलीं आहेत. वंशवन याचे मागे भाऊ किंवा पुतण्या कोणीच राहिलें नाही, याकरितां सख्या पुतण्यास मिताक्षरेप्रमाणें (४) सावत्र भावानंतर मानावें किंवा कसें, अथवा मयूखाप्रमाणें त्यास बापाकडील आजो सखी बहीण आणि सावत्र भाऊ याचे अगोदर

(१) रुद्र. दिवा. भग. (कळ.) २८; मालीकून डाय. ३२५. नि. १५०. (२) मिता. अ. २, प्र. ४, नि. ६. (३) मयूख अ. ४, प्र. ८, नि. २०. (४) मिता. अ. २, प्र. ४, नि. ५, ६.

मानावें कीं नाहीं, पावदलचा निवाडा या खटल्यांत करणें जरूर नाहीं. तरी एवढा संभव खरा आहे कीं, या खटल्यांतील निकालाचा परिणाम त्या मुद्यांवर येऊन पडेलच. वाळंभट्ट आणि नंदपंडित यांनीं मयूख आणि मिताक्षरा यांवर केलेल्या व्याख्यांच्या आधारें सखाराम वि. सीताबाई (१) या खटल्यांत या इलाख्यांत सख्खी बहीण ही सावत्र भावाच्या अगोदर वारस होते असें ठरविण्यांत आलें आहे.

मिताक्षरेनें "आई" या शब्दांत सावत्र आईचा संग्रह केला नाहीं हें उघड आहे. मिताक्षरेचा अ. २, प्र. ३, नि. ३ (शिवाय यावरील कोलब्रूक यांची ३ री टीप ही पहा) यांत जो अनुवाद केला आहे त्यावरून ही गोष्ट सिद्ध होते. लाला जोती लाल वि. मसामत दुराणी कुवर (२); वेस्ट आणि बुल्हर (२ आवृ.) ५२, १८७. सर विल्यम म्याकनाटन यांच्या हिंदुधर्मशास्त्रांतील (३) एका दाव्यांत असा ठराव लिहिला आहे कीं, बंगाल्यांतील धर्मशास्त्राअन्वये तिला आपल्या सावत्र लंकापासून मालमत्ता घेतां येत नाहीं. सर टामस स्ट्रेंज यांनींही तिला वारसांच्या यादींतून काढून टाकिलें आहे (४), परंतु त्यांच्या लिहिण्यावरून आणि आधारार्थ टीपेंत जें वचन दिलें आहे त्यावरून ते बंगाली धर्मशास्त्राविषयीं लिहित होते असें दिसतें. या मुंबई इलाख्यांत "आई" या नांवाखालीं जरी तिची वारसदारांत गणना करितां येत नाहीं, तरी आह्मांस असें वाटतें कीं, अव्वल वारसदाराच्या गोत्रज सपिंडाची (या ठिकाणीं या शब्दाचा अधिक व्यापक अर्थ समजावयाचा)

(१) इ. ला. रि. ३ मुं. ३५३; (२) वें. फुल बेच रुलिंग (१८६२) ६७; (३) भाग २ पृ. ६२; (४) भाग १ पृ. १४४.

(पुरवणी, इंदुप्रकाश.—तारीख २२—२९ माहे नोवेंबर सन १८८०.)

हे पुस्तक सन १८६७ चा आठव्या वर्षापासून नोंदलें आहे.

ती वायको या नात्याने, व त्याकरितांच मिताक्षरा (१) आणि मयूख (२) यांच्या मताप्रमाणे ती स्वतः गोत्रज सपिंड आहे यामुळे, तिला सावत्र पुत्राच्या मागून वारसदारीण होऊंच देऊं नये असें मानितां येत नाहीं. हे अनुमान लक्ष्मीबाई वि. जयराम हरी (३) आणि लक्ष्मबाई वि. माणकुवर बाई (४) या दाव्यांवरून निघतेच निघते; तथापि या इलाख्यांत अव्वल वारसदाराची सावत्र आई, त्याच्या भावाची विधवा, आणि चुलत्याची विधवा, यांचा वारसाचे यादींत कोणच्या कोणच्या टिकाणीं प्रवेश होतो याचा विचार करणें, किंवा त्या विषयीं निर्णय करणें, याची आह्मांस ज़रूरी नाहीं, व तसें करणें न्यायखात्याच्या नियम्या बाहेरही होईल. प्रस्तुतच्या दाव्याच्या संबंधापुरते आह्मीं इतकें लक्ष्मले असतां बस होईल कीं, ज्याअर्थीं बहीण आणि सावत्र बहीण यांच्या वारससंबंधाचे धर्मशास्त्र हे बाळंभट्ट आणि नंदपंडित यांनीं या टिकाणीं मुद्दाम जो मिताक्षरा आणि मयूख यांचा अर्थ केला आहे त्यावर अवलंबून आहे (नंद पंडित हा पितृ पुत्रीस मुद्दाम वारसांत गणतो, निर्णयसिंधु त्याचप्रमाणे सावत्र बहिणीस वारसांत लेखितो, व त्याचाही या टिकाणीं आधार घेतला आहे.), त्याअर्थीं आह्मांस असें वाटते कीं, सखी बहीण आणि सावत्र बहीण या दोघांचेही हिंदुस्थानच्या या भागांत सावत्र आई, भावाची वायको (५), आणि चुलत्याची विधवा यांच्या अगोदर वारस संबंधाचे हक्क पांचतात. कोर्टानें लक्ष्मबाई वि. माणकुवर या खटल्याचा निकाल केला त्यावेळीं मुद्दाम वारसांच्या यादींत घातलेली जी बहीण (या शब्दामध्ये सावत्र बहिणीचाही संग्रह करावयाचा), तिला

(१) आचार खंड, वेस्ट आणि बुल्डर पृ. १७४ (२ भाव.); इ. ला रि. २ मुं. ४२३; (२) संस्कार मयूख, पृ. ४५; आणि इ. ला रि. २ मुं. ४२५; (३) ६ मुं. हा. को. रि. १५२ ए. सी. जे; (४) इ. ला. रि. २ मुं. ३८८; (५) वेस्ट आणि बुल्डर. (२ भाव.) पृ. १८२, प. १ इति.

वारसदारांच्या यादीतून (१) काढून टाकण्याचा मुळींच उद्देश नव्हता. त्या दाव्यांत जो नियम घालून दिला आहे कीं गोत्रज संपिंड जिवंत असतां त्याची जी स्थिति असते तीच स्थिति त्यांचे मागे त्याच्या विधवांची समजावयाची, तो मुळीं अशाच हेतूनें घालून दिला होता कीं, ज्या कोणाचेही हक्क त्या यादीमध्ये मुद्दाम घातलेले असतील—यांमध्ये बाहिरींच्या हक्कांचाही समावेश करावयाचा (२)—त्यांच्या हक्कांचें नुकसान होऊं नये. असें जर केले नसतें, तर मयत हिंदूच्या विधवेचा हक्क त्याच्या पुत्राच्या हक्कापूर्वी पोंचता, कारण बाप आपल्या पुत्रापेक्षां स्वतः आपणास अधिक जवळ आहे. या दाव्यांत अखेर ठराव करतांना आर्ली मेसर्स. वेस्ट आणि बुल्हर यांच्या ग्रंथाच्या दुसऱ्या आवृत्तीचीं पृ. १८६ पासून १८८ पर्यंत यांतील ज्या टीपेंत सावत्र आईच्या हक्काचा विचार केला आहे, त्या टीपेच्या दुसऱ्या भागाकडे (पहिला भाग तर वर सविस्तर घेतलाच आहे.), किंवा नुकताच मद्रास येथें झालेला निवाडा कुट्टी अंमल वि. राधाकृष्ण ऐय्यां (३) याकडे, किंवा मि. मेन यांनीं आपल्या हिंदु धर्मावरील अति उत्तम ग्रंथांत जी त्याबद्दल टीका केली आहे (४) त्या टीकेकडे, दुर्लक्ष केले नाहीं. मागे जीं कारणें सांगितलीं आहेत, त्यांवरून वेस्ट आणि बुल्हर पैकीं पृ. १८५, १८६ (आवृ. २) यांतून जो सावत्र आईपेक्षां सावत्र बाहिरीचा हक्क विशेष अशा संबंधाचा निवाडा वर आधारभूत मानण्यांत आला होता, तो एकीकडे ठेवून त्याहून निराळा निवाडा करण्यास योग्य असें कारण आह्मांस कांहीं दिसत नाहीं.

इतका वेळ लिहिल्या प्रकारावरून अनुमान निघतें तें असें कीं, वंदनावनाची विधवा अवलवहू ही मेल्यानंतर या अर्जाचा विषय जी त्याची

(१) इ. ला रि. २ मुं. ४२१, ४२२, ४४५, ४४८; (२) वीरमित्रोदय ६७१ पहा. मुळींच्या मुलासंबंधी इ. ला रि. २ मुं. ४४३ पहा; (३) ८ मद्रास. हा. को. रि. ८८ (४) मेनकून हिं. ध. नि. ४५७ व पुढें.

स्थावर मिळकत, तिची वारस त्यांच्या चुलत्याची विधवा वादी किंवा त्याची सावत्र आई हसीबाई यांपैकी कोणी न होतां, त्याच्या बहिणी रतन आणि लाडकुवर ह्या वारसदार झाल्या; आणि रतन आणि लाडकुवर ह्या मेल्यानंतर त्यांच्या मागून त्यांचे प्रत्येकीचे नवरे लखमीदास कल्याणजी आणि लालदास धारसी हे वारस झाले. यासाठीं हसीबाई मेल्यानंतर वादी हीस वंद्रावनाच्या स्थावर मिळकतीवर कोणच्याही प्रकारें हक्क मिळाला नाहीं, आणि याकारितां तिला ही फिर्दाद चालविण्याचा मुळींच हक्क नाहीं. असें आहे तथापि या सुप्रीम कोर्टाच्या मृत्युपत्र केल्याच्या किंवा मृत्युपत्र न केल्याच्या संबंधाचे दावे तयासण्याच्या शाखेसमोर या खटल्यांतील पक्षकारांपैकी कोणीही वंद्रावनास बहिणी आहेत, किंवा त्या बहिणींना नवरे आहेत, हे मुळींच सांगितलें नाहीं; व इंदरजी नरसी यानें कांहीं विशेष कारणांमुळें कौल लावून घेतला; या दोन्ही गोष्टींकडे लक्ष पुरवून आह्मी अब्बल कोर्टाची डिक्री रद्द करून या अर्जाचे व अपिलाचे संबंधानें झालेले खर्च प्रत्येक पक्षकारानें आपल्या अंगावर सोसावे असा हुकूम करितों.

दिवाणी अपिलाची शाखा.

सेकंड अपील नं. १८४ सन १८७९ पैकीं.

निकाल माहे सप्तंबर १८७९.

सर मायकेल वेस्ट्राप, नाईट, ची. ज.; आणि जस्टिस
एफ्. डी. मेलव्हिल यांचे समोर.

रामचंद्र विष्णु बापट (अब्बल प्रतिवादी) अपेलेंट,
सगुणाबाई (अब्बल वादी) रिस्पॉडेंट.

हिंदुधर्मशास्त्र-अन्नवस्त्र देणें-निरालें अन्नवस्त्र मागण्या-

विषयी विधवेचा हक्क.

[हिंदु विधवा ही आपल्या नवऱ्याचे कुटुंबातील माणसांजवळ राहण्यास बांधलेली नाही; आणि जर तिचा नवरा मरावयाच्या वेळेस तो आपल्या कुटुंबाशी समवेत रहात असेल, तर तिला निराळें अन्नवस्त्र देतां येण्याजोगी कुटुंबाची जिंदगी मोठी असल्यास निराळें अन्नवस्त्र मागण्यास तिला हक्क आहे.

तथापि वादी हिंदु विधवा ही ज्याअर्थी आपण आणि प्रतिवादी यांच्या संमतीनें करण्यांत आलेल्या करारपत्रांत ठरविण्यांत आल्याप्रमाणें दरसाल १६ रु० अन्नवस्त्राकरितां घेऊन रहाण्यास पुष्कळ वर्षे कबूल होती; व ज्याअर्थी नवऱ्याचें कुटुंब मोठें असून कुटुंबाची जिंदगी थोडकी होती, व प्रतिवादी हा तिला घरांतील इतर मनुष्यांप्रमाणें घरांत ठेवून पोसावयास तयार होता; त्याअर्थी हायकोर्टानें सदरहू रकमेचा आंकडा वाढविण्याचें नाकबूल केलें, परंतु विधवेला दोन गोष्टींतून पाहिजे ती गोष्ट पसंत करण्याचा अधिकार दिला. त्या गोष्टी ह्या कीं, तिला पाहिजे तर तिनें तेवढी रक्कम घेऊन निराळें रहावें, किंवा वाटेल तर तिनें प्रतिवादीचें लक्षणें कबूल कळून त्याचे घरीं जाऊन रहावें, लक्षणजे तो तिला आपल्या घरांत घरच्या इतर माणसांप्रमाणें अन्नवस्त्र देत जाईल.]

छाणं येथील डिस्ट्रिक्ट कोर्टाचे जज्ज मि. डब्ल्यू. एम्. काघलन यांचा निकाल, ज्यामध्ये अह्दीबाग येथील से. क्ला. स. ज. नारायण बळवंत यांची दिकी दुरुस्त करण्यांत आली होती, त्याचे विरुद्ध हे दुसरे अपील होतें. सदाशिव विष्णु याची विधवा सगुणाबाई वादी हिनें आपल्या मयत नवऱ्याचा भाऊ रामचंद्र विष्णु याजवर ता. २६ मार्च सन १८७६ पासून ता. ८ सेप्टेंबर १८७७ पर्यंत अठरा महिन्यांचे दरमहा ४ रु. प्रमाणें आपल्या अन्नवस्त्राचे ७२ रु. आपणास मिळावे लक्षण ही फिर्याद केली, व ती फिर्याद ता. २४ सेप्टेंबर १८७७ रोजी फैलावर घेतली.

यावर प्रतिवादीने असा जबाब दिला की, वादी हिने निराळें राहून अन्नवस्त्राकरिता दरसाल १६ रु. घेण्याचें कबूल केलें होतें; व या कबुलीवदल तिने निशाण ३६ चा करारनामा ता. २१ फेब्रुवारी १८६६ रोजी लिहून दिला होता, व त्याप्रमाणें वागण्यास आपण राजी व खुशी आहों.

सत्राडिनेट जज यांचा अभिप्राय करारनामा शाबित झाल्याविषयी पडला, परंतु त्यांनीं असें झटलें कीं त्या करारनाम्याप्रमाणें वागण्यास वादी बांधली जात नाही. याकरितां त्यांनीं वादीस दरसाल २५ रु. ८ आ. अन्नवस्त्राकरितां मिळावे लहून ठराव केला.

यावर अपील होऊन त्यांत डिस्ट्रिक्ट जज्जांनींही करारनाम्यानें वादी बांधली जात नाही असाच अभिप्राय दिला. परंतु त्यांचें लक्षणें असें पडलें कीं, कनिष्ठ कोर्टानें तिच्या अन्नवस्त्राकरितां देऊं केलेले पैसे तिच्या निर्वाहास पुरे नाहीत. याकरितां त्यांनीं ती रकम वाढवून दरसाल ३६ रु. ठरविले, आणि त्या अनुरूप ठराव ता. ८ जानेवारी सन १८७९ रोजी केला.

यानंतर प्रतिवादीने हायकोर्टाकडे अपील केलें.

अपेलंटगतर्फे घनःशाम निळकंठ.—वादी हिने जेवढी रकम व्यावयाचें कबूल केलें होतें, तेवढ्यापेक्षा तिचा अधिक रकमेवर हक्क नाही. हा करारनामा कपटानें किंवा फसवून वाशीपासून करून घेतला होता असेंही कोर्टें झटलें नाही; व त्या करारनाम्याप्रमाणें पुष्कळ वर्षेपर्यंत वहिवाट होत आली आहे. यासाठीं कनिष्ठ कोर्टानें जें झटलें कीं हा करारनामा वादीस बंधक होत नाही तें त्यांचें लक्षणें चुकीचें आहे. शिवाय पहिल्या कोर्टानें तिला अन्नवस्त्राकरितां जी रकम ठरावून दिली होती, तिजविरुद्ध वादी हिने विरुद्ध अपील करून आपली नाखुशी दाखविली नाही. वादी हीस आपल्या नवऱ्याच्या कुटुंबातील माणसां-

प्रमाणें निराळें रहाण्याचा हक्क नाही. आणि करारनाम्यांत जी रक्कम ठरली आहे तिजहून निराळें अन्नवस्त्र मागण्याचा तिला अधिकार नाही. प्रतिवादी हा तिला आपले घरांत येऊं देण्यास व आपल्या घरांतील इतर मनुष्यांप्रमाणें तिला अन्नवस्त्र देण्यास राजी आहे.

रिस्पॉंडेंट तर्फे पांडुरंग बळिभद्र.—कस्तूरबाई वि. शिवाजीराम देवकर्ण (१) या खटल्यांत ठराव झाल्याअन्वये हिंदु विधवेस निराळें अन्नवस्त्र घेण्याचा अधिकार आहे.

वेस्ट्राय ची. ज.—वादी हिनें फार वर्षांमागे लणजे ता. २१ फेब्रुवारी सन १८६६ या रोजीं निशाण ३६ चा करारनामा लिहून दिला, व त्याविरुद्ध ता. २४ सेप्टेंबर सन १८७७ पर्यंत ही फिर्याद आणिली नाही, त्याअर्थी त्या करारनाम्यांत ठरविलेल्या अन्नवस्त्राच्या रकमेस ती एक कबूल तरी होती, किंवा त्या रकमेशिवाय अन्नवस्त्र मिळविण्याचे तिला निराळे मार्ग होते. प्रतिवादी हा तिला आपले घरांत येऊं देण्यास आणि ती आपले जवळ राहिल्यास घरांतील इतर मनुष्यांप्रमाणेंच तिला अन्नवस्त्र देण्यास कबूल आहे. पुरावा झाला आहे त्यावरून असें दिसतें कीं, कुटुंबाच्या रक्षणार्थ फार फार तर २५॥ विधे जमिनीचें उत्पन्न मिळण्यासारखें आहे. परंतु त्यावर सरकारास वराच सारा द्यावा लागतो, व शिवाय कुटुंबास कर्ज असून कुटुंबांत तेरा माणसें आहेत. हिंदु विधवा ही आपल्या मयत नृताराच्या कुटुंबांतिल माणसांजवळ रहाण्यास बांधलेली नाही. आणि तो मेला त्यावेळीं जर तो कुटुंबांतिल इतर माणसांशीं समवेत राहत असेल, तर कुटुंबाची जिदगी असल्यास तिला निराळें अन्नवस्त्र मागण्याचा हक्क आहे. व तें उत्पन्न कांहीं इतकें थोडें नाही कीं, त्यांतून निराळें अन्नवस्त्र तिनें मागितलें असतां तें वावगें दिसेल: कस्तूरबाई विरुद्ध शिवा-

जीराम देवकर्ण (१). आतां तिनें निराळें अन्नवस्त्र मागितलें असतां तें गैर वाजवी दिसेल इतकें तें उत्पन्न थोडें नाहीं, हें जरी खरें आहे; तरी तिला निराळ्या अन्नवस्त्राकरितां फार लहान रक्कम देतां येण्या जोगें तें लहान असेल, किंवा कुटुंबांत पोषण व्हावयाचीं मनुष्यें पुष्कळ असतील. या ठिकाणीं वर आर्ली लिहिल्याप्रमाणें वादी ही करारपत्रांत ठराविलेल्या रक्कमेस पुष्कळ वर्षे कबूळ होती. आणखी तिला कोणी फसविलें अशा बऱ्याच पुरावा मुळींच नाहीं; तसेंच कुटुंबाची जिदगी थोडकी असून कुटुंबांत माणसें पुष्कळ आहेत. या सर्व कारणांचा विचार करितां आर्लीस असें दिसतें कीं, जरी करारनाम्यांत लिहिलेली रक्कम ही स्वतंत्रपणें थोडकी आहे, तरी वर सांगितलेल्या खटल्याच्या हकीकतीवरून कोर्टानें ही रक्कम वाडविणें योग्य आहे असें आर्लीस वाटत नाहीं. तथापि मूळच्या ठरावांत कोर्ट एवढाच फेरबदल करूं इच्छितें कीं, सदरहू विधवेनें करारनाम्यांनील दिलेली रक्कम घेऊन आपल्या मयत भ्रार्याच्या कुटुंबापासून निराळें राहणें, किंवा कुटुंबांत राहून घरातील इतर मनुष्यांस ज्या प्रमाणें अन्नवस्त्र मिळेल त्या प्रमाणें आपणही अन्नवस्त्र घेणें, या दोन गोष्टींपैकीं तिला वाटेल ती गोष्ट तिनें पसंत करण्याचा तिला अधिकार कोर्टानें द्यावा. या ठरावाअन्वये डिस्ट्रिक्ट जज यांच्या ठरावांत फेरबदल करण्यांत येऊन उभयतां पक्षकारांनीं हा अर्ज व त्यावरील दोन्ही अपिलें या संबंधाचे सर्व खर्च ज्याचे त्यानें सोसावे.

(१) इ. ला रि. ३ मुं. ३७२.

अव्वल दिवाणी शाखा.

सर चार्लस सार्जेंट जस्टिस यांचे समोर.

निकाल तारीख १२ आगष्ट सन १८७९.

गोविंदजी खिमजी वादी.

विरुद्ध.

लखमोदास नथुभाई नादार, त्याची बायको

गोमतीबाई आणि सी. ए. टर्नर एस्का. आफिशियल आसैनी . . प्रतिवादी.

नवरा आणि बायको.—हिंदु विवाहित स्त्री.—तिने केलेल्या

समाइकीच्या आणि निराळ्या कराराचा परिणाम—

स्त्रीधन—निराळी मालमत्ता.

[हिंदु विवाहित स्त्रीने नवऱ्याच्या समाइकीने आणि आपल्या पुरता निराळा केलेला करार हा, कांहीं विशेष कारणे नसतील तर, तिच्या स्त्रीधनाच्या संबंधाने केला असंच समजले पाहिजे.]

पहिल्या व दुसऱ्या प्रतिवादींकडून १,१०९ रुपयांची रक्कम व व्याज ही वसूल करून घेण्याकरितां वादीने ही फिर्याद आणिली होती.

ता. ३ जाने. १८७७ रोजी वादीने पहिल्या प्रतिवादीस ५,००० रु. यांची रक्कम दिली, व तिच्या तारणाकरितां दुसऱ्या प्रतिवादीचे भेंडाबाजारांतील घर गहाण लावून दिलें. त्याच दिवशीं एक गहाण खत तयार करण्यांत आलें, व तें पहिला प्रतिवादी, दुसरा प्रतिवादी आणि वादी यांच्यामध्ये झालें होतें. या गहाणखतांत पहिला प्रतिवादी आणि दुसरी प्रतिवादी यांच्याकडून “आपणा स्वतःकरितां, आपल्या वारसा-
“करितां इ०, आणि निराळ्या कराराअन्वये त्याच्या स्वतःकरितां, व

(पुरवणी, इंदुप्रकाश.—तारीख ६—१३ माहे डिसेंबर सन १८८०.)

हे पुस्तक सन १८६७ चा भाव २५ प्रमाणे नोंदले आहे.

“तिच्या स्वतःकरितां, आणि त्याच्या व तिच्या वारसांकरितां इ० ” लघून वादी यास ता. ३ जानेवारी सन १८७८ रोजी सदरहू रकम सव्याज परत देण्याविषयीं करार केला होता. त्यानंतर निराळ्या कलमाच्या द्वारे दुसरो प्रतिवादी हिनें कर्जाच्या तारणाबद्दल वादी यास भेंडी-बाजारांतील घर दिलें.

प्रतिवादी यांच्या हातून पैशाची फेड झाली नाहीं, व ता. ८ अक्टोबर १८७८ रोजी वादी यानें त्यास मिळालेल्या गहाण खतांत दिलेल्या विक्री करण्याच्या अधिकाराअन्वये तें घर ४,१०० रु. स विकलें, आणि शिवाय जें कर्ज येणें राहिलें त्याकरितां ही फियाद आणिली. लेखी मजकूर फैलावर आला नाहीं.

हा खटला कोर्टापुढें उभा राहिला त्यावेळीं पहिला प्रतिवादी हजर होऊन आपणावर डिक्री होण्यास कबूल झाला, परंतु दुसरो प्रतिवादी हिनें आपण स्वतंत्र नव्हे ही सबब सांगून आपणाविरुद्ध डिक्री होण्यास हरकत आणिली. त्यावेळीं विद्वान् जज्ज यांनीं असा हुकूम केला कीं, दुसरो प्रतिवादी इच्या संबधानें विचार होण्याकरितां खटला तहकूब ठेवावा; आणि शिवाय असाही हुकूम केला कीं, वादीनें जो दावा मागितला आहे, त्यामध्ये एक पाराग्राफ जास्ती घालून दावा सुधारावा; व त्या पाराग्राफांत दुसरो प्रतिवादी हिच्या मालकीची जर कांहीं निराळी मालमत्ता असेल, तर तिचा तपशील लिहिलेला असावा; व वादी ह्यानें हा तपशील आपले डिक्रीचे बजावणीकरितां मिळविण्याची तजवीज करण्याचें कबूल केलें.

वादीतर्फे तेलंग.—वादी हा डिक्री मागतो, परंतु ती स्वतः गोमतीच्याविरुद्ध नसून तिच्या निराळ्या मालमत्तेविरुद्ध मागतो. डिक्रीची ज्यावेळीं बजावणी होईल, त्यावेळीं निराळ्या मालमत्तेसंबंधीं विचार करितां येईल. [सार्जंट ज.—परंतु तिच्या जवळ निराळी मालमत्ता

आहे असे दाखविण्यास तुलांस कांहीं तरी पुरावा हजर करणे जरूर नाही काय ?] डिक्रीच्या पूर्वी तिची निराळी मालमत्ता आहे हें दाखविणे जरूर नाही. सेटनकृत डिक्रीवरील ग्रंथ (४ थी आवृ.) पृ. ६८८-८९ यांत दिलेल्या डिक्रीच्या नमुन्यावरून असे दिसते की, इंग्लंडांत खटला चालते वेळीं असा पुरावा दिल्याशिवायच डिक्री मिळवितां येते. नथुभाई वि. जव्हेर रायजी (१) या खटल्यांत जे आधार घेण्यांत आले होते त्यांवरून असे दिसते की, विवाहित स्त्री ही तिने स्वतःकरितां केलेले कर्ज किंवा आपल्या नवऱ्याशीं मिळून घेतलेले कर्ज अशा दोन्ही कर्जांबद्दल जबाबदार आहे. वकील यांनीं ईव्हन्स वि. चेस्टर (२); डानियलकृत चं. प्र. १६९; पॅंबरटन वि. म्याकगिल (३) यांचे आधार दाखविले. या ठिकाणीं बायको ही नवऱ्याबद्दल जोखीमदार आहे. या ठिकाणीं उद्देश स्पष्ट असा आहे की, ती जोखीमदार झाली, ती अर्थात् तिच्या जवळ निराळी मालमत्ता होती या संबंधानें झाली; नाही तर ती सामील कशाकरितां झाली ? जानसन वि. गालाघर (४).

दुसरी प्रतिवादी इजकारितां मानकर यांनीं, नार्टनयांच्या महत्वाच्या खटल्यांच्या पुस्तकापैकीं पृ. २४७; १ व्हाइट आणि ट्यूडरकृत महत्वाचे खटले (४ आवृ.) ५०१ यांचे आधार दाखविले.

सार्जंट ज०.—इंग्लंड देशांत विवाहित स्त्रीची निराळी मालमत्ता असतां त्या ठिकाणीं जो साधारण प्रकारचा नियम आहे तो घालून देण्याचे कामीं त्या देशांतील प्रमाणभूत मानलेले न्यायग्रंथकार यांचे लेख या ठिकाणीं फार उपयोगाचे आहेत. स्त्रीवर कर्जाचा बोजा कितपत असूं शकतो याविषयीं विचार करित असतां मि. स्पेन्स यांनीं

(१) इ. ला. रि. १ मुं. १२१, पृ. १२४; (२) एम्. व डब्ल्यू. ८४७.
(३) १ जूरि. १०४५ (४) ३ डीगा एफ्. आणि जे., ४१५, टर्नरकृत एल्. जे.

खटलें (१) आहे कीं, " ज्याअर्थी तिनें कांहींही गोष्ट केली असतां तिच्याबद्दलची जबाबदारी तिच्या स्वतःवर असते असें ह्मणतां येत नाही, त्याअर्थी आलीकडील ग्रंथकर्त्यांनीं असाच क्रम घालून दिला आहे कीं, ती जें जें कांहीं करील तें तें तिनें आपल्या निराळ्या मालमत्तेसंबंधानें केलें असें मानावें. " ओवेन्स विरुद्ध डिकिन्सन (२) यांत लार्ड काटेनहाम यांनीं असें खटलें होतें कीं, विवाहित स्त्रीला जर आपल्या निराळ्या मालमत्तेची व्यवस्था करण्यास अधिकार आहे, तर " मालमत्तेचे पाटीभागून साहजिकपणें येणारा जो दुसरा अधिकार तोही तिला आहे. तो अधिकार हाच कीं, त्या मालमत्तंतून फेड होण्याचें तिनें कर्ज काढावें, व ज्याअर्थी तिच्या सावकारांचा अधिकार असा चालूं शकत नाही कीं, त्या कर्जाची फेड करण्यास तिला कायदेशीरपणें भाग पाडावें, त्याअर्थी एक्विटीचें कोर्ट हे आपण स्वतांवर जबाबदारी घेऊन तें कर्ज देवावितं. तें देण्याचा तिजवर देण्याचा बोजा आहे अशा रीतीनें नव्हे, तर त्या कर्जाचा निकाल होण्यास एकच साधन अशी जी तिची निराळी मालमत्ता तींतून त्याची फेड करावयाची."

हिदुस्थान देशांत विवाहित स्त्रीचें स्त्रीधन हें त्यावर तिचा जो अधिकार चालतो त्या संबंधानें इंग्लंडांतील विवाहित स्त्रीच्या निराळ्या मालमत्तेशीं तुल्य आहे; व तिनें कांहीं करार केले असतां ते पार पाडतां येण्याकरितां त्याची तिकडल्याप्रमाणें व्यवस्था कां करूं नये यास कांहीं कारण नाही. या खटल्यांत दुसरी प्रतिवादी ही गहाण-खतांत सामील झाली असून त्या खतावरून ती आणि तिचा नवरा हीं समाहकपणें आणि निराळ्या रीतीनें वादी यान दिलेला प्रैसा परत द्यावयाचा करार करितात. यावरून तिला ज्या संबधानें करार करून देतां येण्याचा अधिकार आहे त्या स्त्रीधनावरच

(१) ओवेन्सकृत न्या व भाग. २ पृ. ५१६ (२) का व. फ., पृ. ४८.

जबाबदारी ठेवण्याचा तिचा उद्देश होता हें उघड होतें. याकामीं तिनें सामील व्हावें अशाविषयीं तिला अयोग्यरीतीनें भाग पाडलें असें कोणत्याही गोष्टीवरून दिसत नाही. व असें दिसून येतें कीं तिनें कुटुंबाच्या हिताकरितां आपण होऊन ही जबाबदारी आपल्या शिरावर घेतली. या सर्व गोष्टींचा विचार करून पाहतां तिनें आपल्या स्त्रीधनाच्या संबंधानेंच करार केला, व त्यासाठीं आपल्या स्त्रीधनापुरतीच ती वादी याचें देणें देण्यासंबंधानें बांधलेली आहे असें लटलें पाहिजे.

मला असें वाटतें कीं, पहिला प्रतिवादी व दुसरी प्रतिवादी यांजविरुद्ध हुकुमनामा करून घेण्याचा वादी यास हक्क आहे. असें आहे, तथापि दुसरी प्रतिवादी हिच्या माशीं जेवढें स्त्रीधन आहे लपून दाखविण्यांत येईल, तेवढ्यापुरताच तिच्यावर हुकुमनामा चालेल.

द्विवाणी अपिलाचां शाखा.

स्मालकाजकोर्ट रेफरेन्स नं. ४ सन १८८० पैकीं.

निकाल ता. ३० एप्रिल सन १८८०.

सर मायकेल वेस्ट्राप नाइट ची. ज., व मि.

जस्टिस एफ्. डी. मेलव्हिल यांजसमोर.

पुरुषोत्तम लालभाई वादी.
विरुद्ध.

भवानजी परताब व बाई उजम प्रतिवादी.

दक्षिणेंतील शेतकरी लोकांची बचाव करण्याचा

कायदा (१८७९ पैकीं आवट २७), कलम

२, पोट कलम २, आणि १, ३ व

११ वीं कलमें-शेतकरी-

अधिकारमर्यादा-स्मालकाजांचीं कोर्टें.

[दक्षिणेंतील शेतकरी लोकांचा बचाव करण्याच्या कायद्यातील पहिल्या कलमाअन्वये हा कायदा (हणजे १८७९ पैकीं २७) यांतील ११ वें कलम सर्व हिंदुस्थान देशास लागू केले याचें तात्पर्य एवढेंच आहे कीं, तिसऱ्या कलमाअन्वये जर हिंदुस्थानच्या कोणत्याही भागांत रहाणाऱ्या कोणत्याही मनुष्यानें पुणे, सातारा, सोलापूर व अहमदनगर या चार जिल्ह्यांत रहाणाऱ्या एकाद्या शेतकऱ्यावर किंवा अधिक शेतकऱ्यांवर फिर्याद करावयाचें मनांत धाणिलें, तर त्यानें ती फिर्याद ज्या स्थानिक अधिकाराचे हद्दींत तो अगर ते शेतकरी रहात असतील, त्या हद्दीचे कोर्टाकडेच करणें, व तेथेंच तिची चौकशी करून घेणें हें त्यास भाग पाडावें. कोर्ट असावयाचें तें आतां सांगितलेल्या चार जिल्ह्यांपैकींच कोणत्यातरी एका जिल्ह्यांत जरूर असलें पाहिजे.

कलम २, पोटकलम २ यांत “शेतकरी” या शब्दाची व्याख्या दिली असून ती आतां सांगितलेल्या चार जिल्ह्यांपैकींच कोणत्याही जिल्ह्यांत रहाणाऱ्या शेतकऱ्यासंबंधाची आहे, इतर कोणत्याही जिल्ह्यांत रहाणाऱ्या शेतकऱ्याच्या संबंधाची नाही.

ता. २५ फेब्रुआरी सन १८७९ रोजीं अमदाबाद जिल्ह्यापैकीं नडियाद येथील स्मालकाजकोर्टांत दोघां प्रतिवादींविरुद्ध ८५ रु. बदल फिर्याद आली होती. या प्रतिवादींपैकीं एक प्रतिवादी शेतकरी असून उमरेथ येथील स. ज. कोर्टाच्या स्थानिक हद्दींत रहात असे, नडियाद स्मालकाज कोर्टाच्या हद्दींत रहात नसे. जज्जांचें मत असें पडलें कीं, दक्षिणेंतील शेतकरी लोकांच्या बचावाकरितां केलेल्या कायद्याअन्वये या खटल्याची चौकशी करण्याचा आपणास अधिकार नाही; व याकरितां त्यांनीं सहरहू खटला हायकोर्टाच्या अभिप्रायाकरितां रवाना केला.

यावर हायकोर्टानें असा अभिप्राय दिला कीं, जो प्रतिवादी शेतकरी असून अमदाबादजिल्ह्यांत रहात आहे, कायद्यांतील सांगितलेल्या चार जिल्ह्यांपैकी कोणत्याही एका जिल्ह्यांत रहात नाही, त्याच्या संबंधानें स्मालकाजकोर्टाच्या अधिकारांत सदरहू कयदा बदल करीत नाही.]

अमदाबाद येथील स्मालकाज कोर्टाचे जज्ज खा. बा. खरसेटजी माणेकजी, जे अमदाबाद जिल्ह्यापैकी नडियाद येथील स्मालकाज कोर्टाचेंही काम पहात असत, त्यांनीं हा खटला हायकोर्टाच्या अभिप्रायकारितां पाठवून दिली. त्यांनीं खटल्याचें स्वरूप कळविलें तें येणें-
प्रमाणें:-

“ वर लिहिलेला वादी यानें गेल्या ता. २५ फेब्रुवारी रोजीं नडियाद येथील स्मालकाज कोर्टांत ८५ रु. करितां फिर्याद आणिली. प्रतिवादी नं. १ हा शेतकरी आहे, व तो त्या कोर्टाच्या स्थानिक हद्दींत रहात नाही. तो उमरेथ येथील स. ज. कोर्टाच्या अधिकारापैकीं ओचीना, किंवा ओचीमा नांवाच्या खेड्यांत रहातो.

“ दक्षिणेंतील शेतकऱ्यांच्या बचावाचा १८७२ चा कायदा ता. १ नोव्हेंबर सन १८७९ रोजीं अंमलांत आला. या कायद्याच्या पहिल्या कलमाच्या तिसऱ्या पाराग्राफान्वये, चार कलमें हणजे ११, ५६, ६० व ६२ हीं सर्व ब्रिटिश इंडियास लागू करण्यांत आलीं आहेत.

“ कलम ११ पुढील प्रमाणें आहे:-जर प्रतिवादी हा किंवा अनेक प्रतिवादी असतील तर त्यांपैकीं फक्त एकच प्रतिवादी हा शेतकरी असेल, तर कलम ३ पोट कलम डब्ल्यू. यांत लिहिलेल्या प्रकारची फिर्याद, तो प्रतिवादी ज्या कोर्टाच्या स्थानिक हद्दींत रहात असेल, त्या कोर्टांतच ती फिर्याद व्हावी, आणि तेथेंच तिची चौकशी व्हावी, इतर ठिकाणीं होऊंनये.’

“ आतां ज्या अर्थी सदरहू प्रतिवादी हा शेतकरी असून वर

लिहिलेल्या हद्दींत राहतो, तसेंच ज्या अर्थी वादी याची सदरील फिर्याद ही वर लिहिलेल्या कायद्यापैकीं कमम ३, पोट-कलम डब्ल्यू. यांत लिहिलेल्या प्रकारचीच आहे, त्या अर्थी हायकोर्टांच्या अभिप्रायाकरितां प्रश्न आहे तो असा कीं, नडियाद येथील स्मालकाज कोर्टास ही फिर्याद घेण्यास अधिकार आहे किंवा कसें? मला वाटतं कीं अधिकार नाही; तथापि हें मत खरें असल्याविषयीं मला बराच संशय वाटत आहे.

“कलम १ पाराग्राफ ३, ज्याच्या योगानें १९ वें व दुसरीं कलमं सर्व ब्रिटिश हिंदुस्थान देशास लागू होतात, त्यांत पुढें असें लिहिलें आहे:—‘या कायद्यापैकीं वाकीचा भाग पुणें, सातारा, सोलापूर, आणि अहमदनगर या जिल्ह्यांसच मात्र लागू आहे.’ आणखी कांहीं लिहिलें नसलें, तरी एवढ्यावरूनच मला असें वाटतें कीं, यद्यपि या कायद्यातील कोणत्याही भागावरून सिव्हिल प्रोसीजर कोडपैकीं कलम १७ पोट कलम (अ) हें रद्द होतें असें दिसत नाही, तथापि जे शेतकरी लोक त्या जिल्ह्यांच्या स्थानिक हद्दींत रहात नसतील, त्यांजविरुद्ध दावे घेण्यास कोणत्याही कोर्टाचा अधिकार न चालू देण्यास तें बसत आहे.

“तथापि कायद्यांतील कलम २, पोट कलम २ यांत जी ‘शेतकरी’ या शब्दाची व्याख्या दिली आहे, तिचा विचार करूं लागलें असतां संशय उत्पन्न होतो. या ठिकाणीं शेतकरी ह्मणजे जो मनुष्य सर्वस्वीं किंवा मुख्यत्वे आपला निर्वाह सदरील जिल्ह्यांच्या हद्दींत केलेल्या शेतकीवरच करितो तो अशी व्याख्या केली आहे. ही व्याख्या खरी असेल तर, मला असें वाटतें कीं, ती वरील प्रतिवादी नं. १ यास, किंवा सदरील जिल्ह्यांच्या हद्दींत शेतकीचा धंदा न करणाऱ्या दुसऱ्या कोणत्याही शेतकऱ्यास, लागू पडावयाची नाही. कारण ‘सदरील जिल्हे’

या शब्दांचा अर्थ कलम १ यांत सांगितल्याप्रमाणें पुणें, सातारा, सोला-
पुर आणि अहमदनगर हे जिल्हे एवढाच आहे. तसें नसेल तर या
शब्दांचा कांहींच अर्थ व्हावयाचा नाही.

“ असें आहे तथापि माझे असें मत आहे कीं, वरील व्याख्येंतील
‘सदरील जिल्ह्यांच्या हद्दींत केलेल्या’ हे शब्द केवळ जाफा असून उघ-
डपणं चुकीनें लिहिण्यांत आले असावे असेंच समजलें पाहिजे. कारण,
कलम ११ हें मुद्दाम सर्व हिंदुस्थान देशास लागू केले आहे ही गोष्ट
लक्षांत आणितां शेतकरी या शब्दाची सर्वस्वीं किंवा मुख्यत्वे शेतकीवर
आपला निर्वाह कारणारा मनुष्य याहून अधिक योग्य अशी व्याख्या
होणेंच नाही.

“ शिवाय माझ्या नजरेस असें येतें कीं, कायदे करणाऱ्या मंडळीनें
आपला उद्देश जरी कांहींसा आवडधोबडपणें व्यक्त केला आहे तरी
त्यांचा उद्देश सदरील कलम ११ ह्याचा उपयोग हिंदुस्थान देशांतील
सर्व भागांपैकीं शेतकऱ्यांस करून घेतां यावा असा उघडपणें होता.
ह्या कायद्याचा सरनामा ह्याचा मूळ उद्देश व शेतकरी शब्दाची व्याख्या
ह्या सर्वांवरून हा सर्व कायदा विशेषंकरून सांगितलेल्या दक्षिणेंतील
जिल्ह्यांसच लागवा असें उघड दिसतें, व वरील प्रमाणें अर्थ केला अस-
तुं कायदे करणाऱ्यांचा हेतु विफल होउन कलम १ पैकीं पाराग्राह ३
यांतील पहिला भाग हा निरूपयोगी व अनर्थकर होईल.

“ या सर्व कारणांवरून माझे मत असें पडतें कीं सदरील कायद्यांचे
कलम नडियाद येथीख कोर्टास लागू आहे व हा अर्ज घेण्याचा मला
अधिकार नाही. आलेला अर्ज ठेवून घेण्याचा मी हुकुम केला आहे, परंतु

(पुरवणी, इंदुप्रकाश.—तारीख २० माहे डिसेंबर सन १८८०.)

१७ हें पुस्तक सन १८६७ चा भाकर २५ प्रमाणें नांदलें आहे.

या रेफरन्साचा निकाल होण्याची वाट पहात असून अर्ज असें समजून वर नंबर घातला नाही.”

कोणत्याही पक्षाकैकी पक्षकार हायकोर्टात हजर झाले नाहींत.

कोर्टाचा अभिप्राय ची. ज. वेस्ट्राप यांनी दिला तो येणें प्रमाणें:—
दक्षिणेंतील शेतकरी लोकांचा बचाव करण्याच्या कायद्यांतील पाहिल्या कलमाअन्वये हा कायदा (हणजे १८७९ पैकीं २७) यांतील ११ वें कलम सर्व हिंदुस्थानदेशास लागू केले याचें तात्पर्य एवढेंच आहे कीं, तिसऱ्या कलमाअन्वये जर हिंदुस्थानच्या कोणत्याही भागांत रहाणाऱ्या मनुष्यांनं पुणें, सातारा, सोलापूर व अहमदनगर या चार जिल्ह्यांत रहाणाऱ्या एकाद्या शेतकऱ्यावर किंवा अधिक शेतकऱ्यांवर फिर्याद करावयाचें मनांत आणिलें, तरत्यानें ती फिर्याद ज्या स्थानिक अधिकाराचे हद्दींत तो अगर ते शेतकरी रहात असतील, त्या हद्दीचे कोर्टाकडेच करणें, व तेथेंच तिची चौकशी करून घेणें, भाग पाडावें. कोर्ट असावयाचें तें आतां सांगितलेल्या चार जिल्ह्यांपैकींच कोणत्यातरी एका जिल्ह्यांत जरूर असलें पाहिजे.

कलम २ पेटकलम २ यांत जी “ शेतकरी ” शब्दाची व्याख्या दिली आहे, तिचा अमदाबाद येथील स्मालकाज कोर्टाच्या विद्वान जज्जांनीं निराळा अर्थ करण्याविषयीं जी सूचना केली आहे त्या सूचनेअन्वये अर्थाची ओढाताण करण्याची मुळींच जरूर नाही, कारण तशी ओढाताण केली असतां दक्षिणेंतील शेतकऱ्यांच्या बचावाकरितां केलेला कायदा—ज्याचा उपयोग स्थानिक संबन्धापुरताच आहे—तो कायदा सर्व हिंदुस्थान देशास लागू होईल, परंतु कायदे करणाऱ्यांच्या स्वमांतही तसा उद्देश कधीं आला नव्हता.

यासाठीं फक्त त्या कायद्याचा संबंध तेवढाच घेऊन पाहतां, जी प्रतिवादी शेतकरी असून अमदाबाद जिल्ह्यापैकीं उमरेय गांवीं रहातो,

कायदांत सांगितलेल्या चार जिल्ह्यांपैकी एकांतही रहात नाही, त्याच्या दाव्यामध्ये अमदावाद येथील स्मालकाज कोर्टाच्या अधिकारांत काहीं फेरबदल होत नाही.

आतां हा कायदा एका अंगास ठेविला असतां अमदावाद येथील स्मालकाज कोर्टास हा दावा घेण्याचा अधिकार आहे किंवा नाही हा प्रश्न असा आहे की त्याची निर्णय करण्यास विद्वान जज्ज यांनी कोर्टासमोर काहीं साधनें ठेविलीं नाहीत.

दिवानी अपिलाची शाखा.

दुसरें अपील नं. २२८ सन १८७९ पैकीं.

मि. जास्टिस एम्. मेलाहिल व मि. जास्टिस केंबाल
यांचे समोर.

निकाल तारीख २७ माहे आगष्ट सन १८७९.

वामन श्रीपाद (अव्वलवादी) अपिलेंट,
विरुद्ध.

मकी आणि दुसरे (अव्वलप्रतिवादी) रिस्पॉडेंट.

जमिनीचा मालक आणि त्यांचें कुळ - कौल - कौलाचा अर्थ.

[जमिनीबदलच्या ज्या कौलाच्या द्वारे एकाद्या कौलदारास जमीन आपणास वाटेल तोंपर्यंत आपल्या ताब्यांत ठेवण्याचा अधिकार दिला असतो, त्या कौलाचा अंत कौलदार मेला असतां होतो.]

दहिबडी येथील सर्बार्डिनेट जज्जानीं केलेला एक निकाल आर. एफ्. माक्डयर, सातारा जिल्ह्याचे जज्ज, यांनी कायम ठराविला होता, त्याच्या निकालावर हें दुसरें अपील होतें.

ज्या इसमांच्या तर्फेने प्रतिवादी उभे होते, त्या इसमांस भाड्याने दिलेली जमीन त्याच्या ताब्यांतून घेण्याकरिता ही किर्याद होती. यांत कौल देणाराने कौलदारास जमीन त्यास वाटेल तोंपर्यंत आपले ताब्यांत ठेवण्याचा हक्क दिला होता असे वादी याचे लक्षण पडले, व ते प्रतिवादी यांनी नाकबूल केले नाही; परंतु वादी यांचे लक्षण असे होते की, सदरहू कौल मूळचा कौलदार मेल्याबरोबर संपला, व प्रतिवादीचे लक्षण असे होते की आली जोंपर्यंत ही जमीन ताब्यांत ठेवू तोंपर्यंत वादी याच्याने आहारास तीवरून काढून टाकवणार नाही.

यांत मुद्दा लणजे फक्त कौलाचा अर्थ कसा करावा एवढाच होता. दोन्ही कनिष्ठ कोर्टांचे असे अभिप्राय पडले की, हा कौल अगदी कायमचा समजला पाहिजे. डिस्ट्रिक्ट जज्जांचे मत असे होते की, कौलाचा अर्थ करावयाचा तो ज्या योगे कौलदाराचे अतिशय हित होईल अशा प्रकारचा करावा. त्यांस असे वाटले होते की, कौलदारा-ने जमिनींत ज्या सुधारणा केल्या, त्यांवरून उभय पक्षांचा इरादा सदरहू कौल हा कायमचा कौल असंच समजण्याचा होता.

अपिलेटतर्फे विनायक महादेव षंडितः—कौलाचा अर्थ भलताच कर-ण्यांत आला आहे. कौल देणाराने कौलदारास सदरहू जमीन त्यास वाटेल तोंपर्यंत आपले ताब्यांत ठेवण्याचा अधिकार दिला आहे हे कबूल आहे. अशा प्रकारचे जे कौल होतात ते कौलदार मेल्या लणजे संपतात असंच मानण्यांत आले आहे. विठ्ठलराव वि. पिरांगवडा (१) गोपाळराव वि. भवानराव (२), सुलेमान वि. अस्याद (३).

(१) स्प. अ. नं. ३२२, सन १८७१ पैकीं, ज्याचा निकाल ज. एम्. मेल-ब्रिज आणि कंबाळ यांनी ता. १२ सप्टेंबर १८७१ रोजी केला. हे स्प. अ. रिपोर्टीन घानले नाही. (२) स्प. अ. ३७३ सन १८७३ पैकीं. १८७४ बदल छापिल निवाडे पृ. २७९ पहा. (३) १८७७ पैकीं स्प. अ. ११२, सन १८७७ बदल छापिल ठराव पृ. १७७ पहा.

रिस्पांडेंटांतर्फे घनःशाम नीळकंठ नाडकर्णी.—कौलांत जे शब्द लिहिले आहेत त्यांवरून कौलदारास वाटेल तोंपर्यंत जमीन आपले ताब्यांत ठेवण्याचा निःसंशय अधिकार मिळतो. या अधिकाराअन्वये कौलदाराने कौल देणारास ठाऊक असून जमीनींत सुधारणा केल्या आहेत; जणुं काय उभयपक्षांचा उद्देशच असा होता कीं, कौलदार स्वतः जे कांहीं फायदे उपभोगितो ते फायदे त्याच्या तर्फेच्या वारसांच्या हातून हिसकावून घेऊं नयेत. कौलाचा अर्थ कौलदाराचें नुकसान होईल अशा रीतीनें केला असतां मोठा जुलुम होणार आहे, कारण ज्यावेळीं कौलनामा तयार झाला त्यावेळीं कौलदारास जमिनीचें वास्तविक महत्व फारसं नव्हतें.

मि. मेलव्हिल ज.—या तऱ्हेचे कौल कौलदाराच्या मृत्यूवरोवर खपतात असे वारंवार निकाल करण्यांत आले आहेत. १८७१ पैकीं स्पेशल अपील नंबर १३२, व इतर खटले यांचे आधार दाखविण्यांत आले आहेत, याशिवाय १८७३ पैकीं स्पेशल अपील नंबर ३७३, व १८७७ पैकीं स्पेशल अपील नंबर ११२ यांत केलेल्या ठरावांचेही आर्ली आधार देतां. कनिष्ठ कोर्टाचे हुकुमनामे रद्द करून दावा देवविला पाहिजे, व अवलगासन अखेरपर्यंत प्रतिवादींनीं खर्च सोसलें पाहिजेत.

(पुरवणी, इंदुप्रकाश.—तारीख २७ माहे डिसेंबर सन १८८०.)

हे पुस्तक सन १८६० चा भाग २५ प्रमाणे नोंदलें आहे.

दिवानी अपिलाची शाखा.

स्मालकाज कोर्ट रेफरेन्स नं. २ सन १८८० पैकीं.

सर मायकेल राबर्ट वेस्ट्राप नाईट ची. ज., आणि

मि. ज. मेलव्हिल यांचे समोर.

निकाल तारीख २३ मार्च सन १८८०.

जेठा माधवजी आणि दुसरे वादी.

विरुद्ध.

नजरअल्ली अब्राहामजी प्रतिवादी.

सिड्दिल प्रोसिजर कोड (१८७७ पैकीं आक्ट १०)

कलम २९५—जप्ती—जिंदगीची हिस्सेरशीने वांटणी.

[अमदावाद येथील स्मालकाज कोर्टाच्या डिक्र्यांची वजावणी होतांना कांहीं जंगम मालमत्ता जप्त करण्यांत आली होती. जप्तीनंतर परंतु जप्त केलेल्या मालमत्तेची विक्री होण्याचे पूर्वी, त्याच निवाड्यांतील दंगेंदाराच्या इतर सावकारांनी त्याच ठिकाणच्या सर्बार्डिनेट जज्जांच्या कोर्टामध्ये त्याजविरुद्ध डिक्र्या मिळविल्या, आणि त्यांची वजावणी होण्याकृतिं त्याच मालमत्तेची जप्ती होण्याविषयीं हुकुम मिळावा— हणून अर्ज केला. त्यावरून सर्बार्डिनेट जज्जांनीं स्मालकाज कोर्टाचे जज्जांकडे मनार्ईचे हुकुम पाठवून ती मालमत्ता जप्त करविली. पुढे विक्री झाल्यावर सर्बार्डिनेट जज्जांच्या कोर्टांत डिक्र्या मिळविलेल्या सावकारांनीं सन १८७७ पैकीं आक्ट १० यांतील कलम २९५ अन्वये स्मालकाज कोर्टानें जिंदगीचे जे पैसे उत्पन्न केलें होते त्यांची हिस्सेरशी मिळण्याविषयीं दावा बांधिला.

यावर हायकोर्टानें असा ठराव केला कीं, स्मालकाज कोर्टाच्या डिक्र्यांची वजावणी होईपर्यंत जिंदगीतील कोणचाही भाग मागण्याचा ह्यांस अधिकार नाही.]

अपवाद येथील स्मालकाज कोर्टाचे जज खा. व. कर्सेटजी मा-
जिकजी यांनी हा खटला हायकोर्टाच्या अभिप्रायाकारितां रवाना केला
असून त्यांनी पुढे लिहिलेले आपले अभिप्राय कळविले होते:—

“एकाच निवाड्यांतील देणंदाराविरुद्ध या कोर्टांमध्ये मिळविलेल्या
डिक्चयांअन्वये या कोर्टांने जंगम मालमता योग्य रीतीने जप्त करून रीती
बगहुकूम विकली. :

“तथापि जप्ती झाल्यानंतर, व जिंदगीची विक्री होऊन पैसे वसूल
होण्यापूर्वी दुसऱ्या कित्येक सावकारांनी येथील सर्वाडिनेट जज्जांच्या
कोर्टात त्याच देणंदाराविरुद्ध डिक्चया मिळवून त्यांची बजावणी होण्या-
कारितां त्या कोर्टाचे हुकूम मागितले, व त्यांअन्वये मागील पाराग्राफांत
सांगितलेल्या मालमतेची जप्ती करण्याकारितां या कोर्टाकडे मनाईचे हुकूम
आले, व हल्ली सर्वाडिनेट जज्ज यांच्या कोर्टात डिक्चया मिळविलेले
सावकार हे लिब्रल प्रोसिजर कोर्ट पैकीं कलम २९५ अन्वये या
कोर्टांने जी जिंदगीची किंमत वसूल केली आहे तीतून हिस्तेरशी-
प्रमाण आपआपले वांटे मागत आहेत.

“तर या ठिकाणीं असा प्रश्न आहे कीं, वर लिहिलेल्या गोष्टींवरून
विचार करून पहातां त्या सावकारांस असा वांटा मागण्याचा अधिकार
आहे किंवा नाही? माझ्या मतें त्यांस सदरहू अधिकार नाही.

*

*

*

“याकारितां नामदार हायकोर्टाचा अभिप्राय कळेपर्यंत वर लिहि-
लेल्या कारणांवरून सर्वाडिनेट जज्ज यांच्या कोर्टात डिक्चया मिळवि-
लेल्या सावकारांस या कोर्टांने वसूल केलेल्या जिंदगीच्या किंमती-
तून हिस्तेरशीनें वांटे मागण्यास अधिकार नाही लक्षण मीं ठराव
केला आहे. ”

पक्षकार किंवा त्यांच्या तर्फे वकील कोणीही हजर झाले नाहीत. वेस्ट्राय ची. जं.:-कोर्टाचा अभिप्राय असा आहे की, रमालकाज कोर्टाच्या जज्जांनी आपल्या कोर्टात झालेल्या ल्हाणून ज्या डिक्रया सांगितल्या, त्यांची बजावणी होईपर्यंत त्या कोर्टांनी वसूल केलेल्या किंमतीची हिस्सेदारी वांटणी मागण्याचा अधिकार सर्वार्डिनेट जज्जांच्या कोर्टात डिक्रया मिळविणाऱ्या सावकारांस नाही.

कै. प्रभाकर विठ्ठल मुद्दे, रा. काँ
यांचे स्मरणार्थ
संग्रहालयास देणगी.

राजी प्रथ संग्रहालय, राजे. स्वयं
नमुदम... ५८२... वि. ...
जाफ ... २२२... बाँ वि.

मुंबई हायकोर्टाचे निवडक ठराव.

(इंडियन लॉ रिपोर्टीतील.)

पुस्तक ११.

अवल दिवाणी शाखा.

अर्ज नंबर ३३८ सन १८८० पैकीं.

मि. जस्टिस वेस्ट यांचे समोर.

निकाल तारीख २८ आगष्ट १८८०.

तुळशीदास धनजी .. वादी.
विरुद्ध.

वीरबसाण्या आणि दुसरा .. प्रतिवादी.

दक्षिणेंतील शेतकऱ्यांच्या बचावाचा कायदा (१८८२

पैकीं भावट १७), कलम २, पोट कलम

(डब्ल्यू.); कलम ११-शेतकरी.

[दक्षिणेंतील शेतकऱ्यांच्या बचावाचा कायदा (१८७९ पैकीं
१७ वा) हा ५०० रु. पेक्षा अधिक नसणाऱ्या रकमांबाबदच्या
अर्जांसच लागू अशी त्याला मर्यादा नाही.

(पुरवणी, इंदुप्रकाश.-तारीख २४ माहे जानेवारी सन १८८९.)

हे पुस्तक सन १८६७ चा भावट २५ प्रमाणे नोंदले आहे.

दक्षिणेंतील शेतकऱ्यांच्या वचावाच्या कायद्यांतील ११ व्या कलमांत कलम २ पैकीं पोट कलम (डब्ल्यू.) याचा उल्लेख केला आहे, याचा परिणाम असा आहे कीं, त्यामध्ये वर्णिलेल्या जातीचे हरएक अर्ज शेतकऱ्यां विरुद्ध केल्या असतां त्यांचा विचार स्थानिक कोर्टांनीं व त्यांनींच मात्र करावा.

२व्या कलमांत सांगिल्या प्रकारच्या शेतकऱ्यांविरुद्ध जे अर्ज करण्यांत येतील त्यांजसंबंधीं ११ वें कलम सर्व ब्रिटिश सरकारच्या ताब्यांतील हिंदुस्थानभर लागू आहे.

प्रतिवादी हे सोलापुरचे रहिवासी असून त्यांस १९४७ रु. चा माल विकला व त्यांचे स्वाधीन केला त्याचे किंमती बदल किर्याद झाली असतां, प्रतिवादींनीं या खटल्याची चौकशी होण्यास मुदत मिळायी ह्मणून अर्ज केला. ह्या अर्जांचें त्यांनीं कारण असें दाखविलें कीं, सोलापुर येथें पुरावा घेण्याकरितां एक कमिशन नेमण्यांत यावें, व अशा रीतीनें जो पुरावा मिळेल त्यावरून दक्षिणेंतील शेतकरी लोकांच्या कायद्या अन्वये आपण शेतकरी आहों, अर्थात् कलम ११ अन्वये आपणावर फक्त सोलापुर येथेंच किर्याद चालेल, असें सिद्ध करून देऊं. त्यावरून कोर्टानें कमिशन नेमण्यास परवानगी दिली, मात्र असा ठराव केला कीं, जरकरितां प्रतिवादी हे खऱ्या खऱ्या रीतीनें शेतकरी आहेत असें ठरलें, तर त्यांस हाय कोर्टाच्या अधिकारांतून मोकळे समण्यांत येईल.

कोणाही मनुष्यास या कायद्याअन्वये शेतकऱ्याची स्थिति आली आहे असें झणतां येण्यास त्यानें शेतकऱ्याच्या योग्य ऋतुकाळापैकीं निदान एक तरी ऋतुकाळ पुरा होईपर्यंत शेतकऱ्याच्या योगानें चरितार्थ चालविल्याचें सिद्ध झालें पाहिजे.]

माल विकला व स्वाधीन केला त्याची किंमत १,९४७ रु. असून ते मिळण्याविषयी ही किर्याद होती.

या दाव्यांत गुदरण्यांत आलेल्या अर्जाच्या सरनाम्यांत प्रतिवादी-बद्दल असें लिहिलें होतें कीं, "ते सोलापुरचे रहाणारे असून वीर-बसाण्या विजारी नांवाच्या दुकानांत त्या ठिकाणीं समाइकीनें व्यापार करितात." वादी हा मुंबई येथें रहात असे.

प्रतिवादीतर्फे फारन यांनीं असा अर्ज केला कीं, या दाव्याची सुनावणी एक महिनापर्यंत लांबवावी, अशाकरितां कीं, सोलापुर येथें प्रतिवादीतर्फे पुरावा घेण्याकरितां कमिशन नेमितां यावं. त्यांनीं असें सांगितलें कीं, अशा तऱ्हेनें जो पुरावा मिळेल, त्यावरून प्रतिवादी हे दक्षिणेंतील शेतकऱ्यांच्या वचावाच्या कायद्या (१८७९ पैकीं १७ व्या आक्टा) च्या अर्था अन्वयें शेतकरी आहेत; व त्यासाठीं त्या कायद्याच्या ११ व्या कलमाअन्वयें, त्यांच्यावर फक्त सोलापुर येथेंच फिर्याद चालू शकते असें सिद्ध होईल.

वादीतर्फे इन्व्हेरारिटी.—कज्जा लांबणीवर टाकण्यास आणि कमि-शन नेमण्यास आमची हरकत आहे. ज्या मुद्यावर पुरावा घ्यावा असें विरुद्ध पक्षकार लणतात, तो मुद्दा ह्या खटल्यास मुळींच लागू नाही. कारण १८७९ चा आक्ट १७ हा ५०० रु. यांवरील रकमेवरच्या फिर्यादीस मुळींच लागू नाही. त्या कायद्याच्या २ व्या व ५ व्या भागांत अधिकाराबद्दलच्या प्रश्नाचा विचार केला आहे. यापैकीं ५ व्या भागाचा या ठिकाणीं विचार करण्याची जरूर नाही. भाग २ पैकीं कलम ३ यांतिल (ब) पोटकलमांत, ह्या कायद्याअन्वयें जेवढ्या अर्जाचा विचार व्हावा लणून उद्देश आहे, तेवढ्याच अर्जाच्या वर्गाचीं नांवां सांगितलीं आहेत. सर्व अर्जांची चौकशी मुनसफांनीं करावयाची, व कलम १० अन्वयें त्यांच्यावर अपील चालावयाचेंच नाही, असें आहे, एवढ्यावरूनच हा कायदा ५०० रु० पेक्षां अधिक रकमांबद्दलच्या कज्जास लागू नाही असें सिद्ध होतें. भाग ३ हा

अधिकार वाढवीत नाही. तो फक्त एवढेच करितो की, भाग २ यांत दाखल केलेल्या वर्गातील फिर्यादींत कसे कसे वागवें याबद्दल तो नियम घालून देतो.

फारन यांचें उत्तर:—कलम ३ पैकीं पोट-कलम (डब्यू.) यांत सांगितल्या प्रकारचे दावे असतील तर ते केवढ्याही रकमेचे असोत, त्यांबद्दलच्या फिर्यादींस भाग ३ हा लागू आहे. कायद्याच्या सरनाम्यांत सांगितल्याप्रमाणे त्याचा जो उद्देश आहे, तो, हा कायदा ५०० रु- वर नसणाऱ्या फिर्यादींस मात्र लागतो असें ठरविलें असतां विफल होतो. अधिकाराची मर्यादा त्यायोगे व्हावी अशाविषयीं या कायद्यांत कोठेंही आधार नाही. व ज्या अर्थी कोर्टांस अगोदरपासूनच अधिकार आहे, त्या अर्थी तो मुद्दाम देण्याची कांहीं जरूर नाही. तथापि ११ व्या कलमांत अधिकार स्पष्टपणे त्यांनाच मुद्दाम दिला आहे. कायदा पसार करण्याचे बाबतींत जे उद्देश आणि कारणे सांगितलीं आहेत, त्यांकडे कोर्टानें लक्ष दिलें असतां कशा प्रकारचे वाईट परिणाम टाळण्या-कारितां हा कायदा करण्यांत आला आहे हें कोर्टांचे लक्षांत येईल:— सरकारी ग्याझीट, ता. १३ नवंबर १८७९ पैकीं पान २७७ यहा. [इन्व्हेररिटींनीं यांनीं हरकत घेतली, व जूलियस वि. आक्सफर्ड येथील त्रिशय या खटल्याचा आधार दाखविला.]

दुसऱ्या भागांत सांगितल्या प्रकारच्या खटल्यांत काम कसे चालवावें याविषयींच फक्त तिसरा भाग हा नियम घालून देतो असें झणतां येत नाही. कारण खुद्द दुसऱ्या भागांतच काम चालविण्याची पद्धति ७ व्या व ८ व्या कलमांत सांगितली आहे. दुसऱ्या भागा अन्वये होणाऱ्या फिर्यादींचे बाबतींत जीं दाव्याचीं कामे चालतील, त्याच्यावर देखरेख करण्याचा अधिकार भाग ७ वरून डिस्ट्रिक्ट जज्याचा आहे; परंतु तिसऱ्या भागाअन्वये होणाऱ्या फिर्यादींस तो नियम लागू नसून

त्या ठिकाणीं साधारण कायदाच लागू आहे. तिसऱ्या भागांत जे नियम घातले आहेत ते साधारणपणें सर्वत्र लागतात.—उदाहरणार्थ कलम २१ ध्या. तिसऱ्या भागाअन्वये फिरीद आणिली असतां प्रतिवादीनें लेखी जबाब नोंदवून घ्यावे, हणजे अपील होण्यास अवकाश रहातो; परंतु साधारण नियमांत बदल करणारेही कित्येक नियम आहेत. जसें, कलम १३ पहा. तसेंच कलमें १६ व २२ हीं साधारण पद्धतीच्या शब्दांनीं लिहिलीं आहेत, आणि तीं सरनाम्याशीं लावून वाचिलीं असतां हा कायदा सर्वत्र चालावा असा त्यांवरून अर्थ होतो. २ व्या कलमांत “शेतकरी” या शब्दाची व्याख्या दिली आहे तिजअन्वये तो शब्द कलम ११ यांत योजिला आहे. कलम ११ हें सर्व हिंदुस्थान देशास लागू ठेवणें जरूर होतें, कारण तसें नसतं तर नांवे सांगितलेल्या चार जिल्ह्यांच्या बाहेर करार करणारे पक्षकार या कायदाची टाळाटाळी करते.

वेस्ट ज.—या खटल्यांतील प्रतिवादी सोलापूर येथील राहवासी आहेत. ते तेथें व्यापार करीत होते, व त्यांचा व्यापार चालू असतां मुंबई येथील वादीशीं त्यांनीं व्यवहार करून देणें अंगावर चढवून घेतलें, व त्याकरितां वादी हा त्यांजवर त्या कोर्टांत फिरीद चालविण्याचे मनांत आणीत आहे. परंतु सोलापूर जिल्हा हा (१८७९ पैकीं १७ व्या) दक्षिणेंतील शेतकरी लोकांच्या बचावाकरितां केलेल्या कायदाच्या पहिल्या कलमांत नांवे सांगितलेल्या जिल्हांपैकीं एक जिल्हा असल्यामुळें त्याच्या आधारावर ह्या कोर्टाच्या अधिकारांतून आपला खटला बाहेर जाईल अशी प्रतिवादींस उमेद वाटत आहे. ते असें हणतात कीं, हल्लीं आह्मीं ‘सदरहू जिल्हाच्या हद्दींत करण्यांत आलेल्या शेतकीवरच सर्वस्वी अगर मुख्यत्वे’ आपलें उपजोवन करीत असतां. याकरितां कलम २ पाठ अलम २ अन्वये ते त्या जिल्ह्यांत “रहातात” असें मानिलें पाहिजे, व यावरून त्यांची अशी तक्रार आहे कीं, ज्या अर्थीं हा खटला

११ व्या कलमांत सांगितलेल्या प्रकारच्या खटल्यांपैकी आहे, त्याअर्थां त्या संबंधानें ते फक्त सोलापूर येथील दिवाणी कोर्टाच्या हद्दींत फिर्याद होण्यासच पात्र आहेत.

कायद्याच्या ११ व्या कलमांत असें म्हटलें आहे कीं, "कलम ३, पोट कलम (डब्ल्यू.) यांत सांगितल्या वर्णनाच्या फिर्यादींत जर प्रतिवादी, किंवा अनेक प्रतिवादी असल्यास त्यांपैकीं फक्त एक प्रतिवादी, हा शेतकरी असेल, तर ज्या अधिकाराच्या स्थानिक मर्यादेंत प्रतिवादी रहात असेल, त्या ठिकाणच्या कोर्टांतच ती फिर्याद व्हावी, व तेथेंच तिची चौकशी व्हावी, इतर ठिकाणीं होऊं नये.

" ज्या फिर्यादींत पुष्कळ शेतकरी असणारे लोक प्रतिवादी आहेत, अशी प्रत्येक फिर्याद, या प्रतिवादींपैकीं कोणताही एक प्रतिवादी ज्या अधिकाराच्या हद्दींत रहात असल, त्या हद्दींतच होऊन तिची चौकशीही तेथेंच झाली पाहिजे, इतर ठिकाणीं नाहीं.

" यांत सांगितलेल्या कोणत्याही गोष्टीनें सिव्हिल प्रोसिजर कोडाचीं कलमें २२ पासून २५ (दोन्ही घेऊन) यांत बाध येणार नाहीं. "

कलम ३ पैकीं पोटकलम (डब्ल्यू.) यांत फक्त पुढील प्रकारच्या फिर्यादी लिहिल्या आहेत, त्यापैकीं अधिक कांहीं लिहिलें नाहीं:—

" (डब्ल्यू) पुढील कारणांस्तव वादी ह्यास मिळाला पाहिजे म्हणून म्हटलेल्या पैसा परत मिळण्याबद्दल फिर्यादी:—

प्रतिवादीस कर्जाऊ अगर नुसता दिलेल्या अगर त्याकरितां दिलेल्या पैशाबद्दल, किंवा

विकलेल्या जिनसांच्या किंमतीबद्दल, किंवा

वादी आणि प्रतिवादी यांचे दरम्यान सांगितलेल्या व्यवहाराबद्दल.

किंवा ज्याकरितां याचे पूर्वी कोर्टेंच कांहीं नियम लिहिल्या नाहीं, अशा पैसा देण्याविषयीं लेखी किंवा लेखाविरहित करारावर. "

ही यादी ११ व्या कलमांत आधारास्तव गुंतली गेल्यामुळ ती कबूल केलेल्या पद्धतीअन्वये कायद्याचा एक भागच होते; आणि जर तें कलम त्यांत घातलेल्या यादीसुद्धां वाचिलें, तर त्याचा अर्थ असा होतो कीं, त्यांत सांगितलेल्या प्रकारच्या फिर्यादी शेतकऱ्या-विरुद्ध आणल्या असतां त्यांची चौकशी करण्याचा अधिकार स्थानिक-कोर्टांचा व त्यांचाच आहे.

कलम ११ "हें सर्व ब्रिटिश सरकारच्या ताब्यांतील हिंदुस्थानास लागू असें १ ल्या कलमांत लिहिलें आहे. परंतु कलम २ ह्यांत 'शेतकरी' शब्दाची व्याख्या असून तो सर्व ठिकाणीं लागू केला नाहीं. ह्या कलमावरून जर एकादा हक्क उत्पन्न झाला, किंवा अमुक एक रीतानें वागावें असा नियामक अर्थ निघाला, तर त्याचा उपयोग फक्त नांवें सांगितलेल्या जिल्ह्यांत होऊं शकेल; परंतु ज्या अर्थी त्यांत दोन शब्दांच्या व्याख्या मात्र दिल्या आहेत, त्या अर्थी त्यावरून तें अमुक अमुक ठिकाणीं लागू होतें असें झणणें वाजवी होणार नाहीं. त्याचा उपयोग फक्त कायद्यापुरताच, आणि त्या ठिकाणींच मात्र, आहे. झणजे तो असा कीं ज्या ज्या ठिकाणीं झणून "पैसा" किंवा "शेतकरी" हे शब्द येतील, त्या त्या ठिकाणीं या कलमांत दिलेला त्या त्या शब्दांचा अर्थ समजण्यांत यावा. ज्या कलमांत या शब्दांचा उपयोग केला आहे, तीं कलमें कमी अगर अधिक ठिकाणीं लागू पडतात. व व्याख्यांच्या कलमावरून फक्त अमुक स्थानाचा असा संबंध सोडून देऊन त्या शब्दांचा काय अर्थ समजावयाचा एवढें समजतें. यावरून असें अनुमान निघतें कीं, जरी कलम २ हें सर्व ब्रिटिश हिंदुस्थानास लागू आहे झणून सांगितलें नाहीं, तरी कलम ११ यांतील "शेतकरी" शब्दाचा अर्थ जो दुसऱ्या कलमांतील व्याख्येप्रमाणें असेल तोच समजावा. कलम २ यांत सांगितलेल्या प्रकारच्या

इतक्याविरुद्ध आणलेल्या फिर्यादीचे^३ बाबतीत कलम ११ हे सर्व ब्रिटिश हिंदुस्थानभर लागू पडते.

कलम ११ याचा शब्दशः अर्थ केला असता तो पुष्कळ ठिकाणी लागू शकतो; परंतु कलम ३ पोटकलम डब्ल्यू. यांत नांव घातल्यामुळे हिंदुस्थानच्या कायदे करणारांचा हे कलम इतक्या सर्व ठिकाणी लागू पडावे असा उद्देश होता किंवा कसें याविषयी खरोखरी किंचित् संशय वाटतो. हे पोटकलम ज्या कलमापैकी आहे, त्या कलमामध्ये कितीएक नियम घालून दिले आहेत; व ते, ज्या कोर्टात फिर्यादी येतील त्या कोर्टाच्या वर्गाअन्वये, त्यांत ५०० रुपये किंवा १०० रुपये यांच्या खालच्या फिर्यादीस लागू पडतात. कदाचित् कलम २२ याच्या विशेष समजुतीसाठी पोटकलम (ब.) यांत वर्गीकरण केलेल्या फिर्यादींची पोटव्याख्या देण्याचाही त्याचा उद्देश असण्याचा संभव आहे. पोटकलम (डब्ल्यू) यांतील शब्द स्वाभाविकपणे वाचिले असता त्यांचा असा अर्थ होतो. मात्र खुद्द त्यांमध्ये किती किंमतीच्या फिर्यादी यांचा उल्लेख केला नाही. आठव्या कलमांत “कलम ३ पोटकलम (डब्ल्यू) आणि (एक्स) यांत सांगितल्या प्रकारच्या फिर्यादी ” हे शब्द आले आहेत, त्यांवरून त्यांचा उघडपणे असा अर्थ दिसतो की, त्यांत नुसत्या तेवढ्याच प्रकारच्या फिर्यादींचा समावेश व्हावयाचा नसून किंमतीच्या मानाने असणाऱ्या सहचर मर्यादा ज्यांत पुण्या होत आहेत अशा फिर्यादींचा समावेश व्हावा हाच अर्थ कलम ११ यास लागू केला असता, पोटकलम (डब्ल्यू) यांत त्या कलमाचा उल्लेख करण्याच्या कारणाचा असाच उद्देश असण्याचा संभव आहे की, दोन्ही ठिकाणी त्यांचा एकच अर्थ समजावा. विरुद्ध पक्षकारांची तक्रार अशी आहे की, या कलमाचा इतका विस्ताराचा अर्थ घेणे वाजवी नसून हल्ली असलेले कायदेशीर उपाय रद्द करणाऱ्या शब्दांचा संक्षिप्त

अर्थच घेणें योग्य आहे; व कायदे करणारांनीं स्पष्ट रीतीनें बोलून दाखविलेल्या इच्छेपलीकडे कोणच्याही खटल्यांत अधिकार रद्द होतो असें समजूं नये.

या ठिकाणीं ज्या कांहीं गोष्टीं सांगण्यांत आल्या त्या खोट्या असें मुळींच ह्मणावयाचें नाहीं; परंतु माझ्या मतें त्या गोष्टी या कज्जास मुळींच लागू नाहींत. कलम ८ याचा उपयोग नियमित ठिकाणीच होतो; याचें कारण कलम ३ पोटकलम डब्ल्यू याचा नियमित अर्थ आहे हें नव्हे, तर कलम ८ हें स्वतःच अशा प्रकारचें आहे कीं, कलम ३ प्रमाणें कांहीं नियमित प्रकारच्या कज्जांस आणि तेवढ्यांसच लागणारे जे नियम आहेत, त्यांतच त्याचा समावेश होतो. यद्यपि दुसऱ्या भागांत सांगितलेली कामकाजाची रीति संक्षिप्त करण्याकरितां जे मुद्दाम नियम करण्यांत आले त्यांचा उद्देश लहान किंमतीच्या फिर्यादींस लागवयाचा होता, असें मानूनही कज्जांच्या निरनिराळ्या जाती सांगितल्या आहेत त्यांमध्ये चार जिल्ह्यांतील शेतकरी लोक हे स्थानिक कोर्टांच्या ताब्यांत असावेत असा उद्देश असेल, तथापि लिहितांना प्रत्यक्ष जे शब्द वापरले आहेत त्यांचा वास्तविक जो अर्थ असेल तो जर बदलावयाचा, तर ज्यावरून सर्व कायदा एकदम घेऊन त्यातील कलम व कायदे करणारांनीं स्वतःच जे बोलून दाखविलेले उद्देश ते, यावरून कायदे करणारांचा उघडपणें जो हेतु दिसून येतो कीं हा कायदा थोडक्याच ठिकाणीं चालावा, त्या हेतूवरून सदरहू कलम साधारणपणें सर्वत्र लागूत नाहीं असें दिसून येण्याजोगें या ठिकाणीं कांहीं तरी असावयास पाहिजे होतें.

(पुरवणी, इंदुप्रकाश.—तारीख १४ माहे फेब्रुवारी सन १८८१.)

हें पुस्तक सन १८६७ चा आरड २५ प्रमाणें नोंदलें आहे.

सरनाम्यांत फक्त एवढेंच झटलें आहे कीं, “ दक्षिण प्रांतांतील कांहीं भागांतील शेतकरी लोकांस कर्ज मुक्त करणें जरूर आहे ” यामध्यें असें कांहींच नाहीं कीं, ज्यावरून लहान रकमांच्या कर्जदारांसच कर्जापासून सुटका मिळावी असा उद्देश असल्याचें दिसेल. शिवाय असें अनेक प्रसंगीं घडून येत कीं (महाराणी वि. पियर्स), कायद्यांत जे नियम केले असतात ते सरनाम्यांत लिहिल्या गोष्टींच्याही पलीकडे जातात. कलम ३ पोटकलम बी. यांत मुद्दाम केलेले नियम व पोटकलम वॉल्फेन्ड यांचा पोटकलम डब्ल्यू. आणि एक्स यांच्याशीं विरोध, यांवरून हे नियम सर्व प्रकारच्या लोकांस लागताना, नुसत्या शेतकऱ्यांसच लागतात असें नाहीं. मात्र सांगितलेल्या अशा पुण्या पडल्या पाहिजेत. कलम २१ व २२ यांत जे शब्द लिहिले आहेत, त्यांवरून तीं कलमं सर्व शेतकरी लोकांसच लागतात. अमुक एक विशेष रकमेचे आंत कांटांनीं ठरविलेल्या देणक्यांस लागतील असें योग्य कारणावरून कदापि झणतां येणार नाहीं. २५ व्या कलमांत नादारीच्या रीतीचें काम चालविण्याची पद्धति लिहिली आहे, तिजवरून मिळणारी सुटका ज्या शेतकऱ्यांची कर्जे लहान असतील त्यांसच मिळावी असा उद्देश कधीं असूं शकणार नाहीं. ३९ व्या कलमांअन्वये मध्यस्थांची मध्यस्था ज्यांवर चालते, किंवा ज्यांचा तिजवर हक्क आहे, असे शेतकरी झटले झणजे ज्यांना ती व्याख्या लागू पडत ते लाऊ होत. या सर्व ठिकाणीं ५०० रु. चीं कर्जे किंवा त्याहून लहान किंमतीचीं कर्जे एवढ्यापुरताच अर्थ करावयाचा झटले झणजे कायद्याच्या शब्दांचा अर्थ वाजवीहून कमी करणें हो. साधारण शब्दांनीं लिहिलेल्या पोटकलमाच्या तसा उद्देशच जर स्पष्ट असेल तर गोष्ट निराळी; परंतु तसा उद्देश स्पष्ट नसेल, तर त्या कलमांचा अर्थ करतांना जीं कलमं फक्त कांहीं ठिकाणींच मात्र लागतात त्यांच्या प्रमाणें अर्थ करतां येणार नाहीं. हिंदुस्थान देशाकरिता

कायदे करणारांची नजरचूक झाली असं माझ्यांनं ह्मणवत नाही, किंवा लहान कायदा करण्याच्या मिळानं फसवून मोठा कायदा पसार करून घेतला किंवा पसार करून घेतोला अशी कल्पनाही करवत नाही. वस्ततः कायदे करणारे हे अधिक ज्ञानी असल्यामुळे त्यांना आपला उद्देश व आपल्या भाषेचा उपयोग हे पूर्णपणे दिसून आल्या कारणानं, त्यांनी इतर कमबुद्धीच्या लोकांच्या उपयोगी पडेल किंवा त्यांच्या इच्छेस अनुरूप होईल अशा भाषेनें प्रत्येक पोटकलम लिहिलें नाहीं एवढेंच ह्मटलें असतां विशेष वाजवी होईल. याजकारितां वर मीं जीं उदाहरणं सांगितलीं, त्यांत ज्याअर्थी लहान किंमतीच्या कर्जासच लागण्याचा उद्देश नाही, त्याअर्थी कोणत्याही समानतेच्या कारणावरून कलम ११ याच्या शब्दशः अर्थावर अशा प्रकारचा प्रतिबंध येऊं शकत नाही.

आतां मुंबई मुक्कामीं मोटमोठ्या व्यापाऱ्यांच्या उलाढाली चालविण्यापासून उत्पन्न होणारा हक्क असणाऱ्या धनकोस, ज्या उलाढालीवरून दावा उत्पन्न होतो, त्या उलाढालींत पडतांना ज्या अधिकारवान् पुरुषांमसून आपलें रक्षण होईल असें वाटत होतें, त्यास त्या पुरुषांच्या अधिकारांतून बाहेर जावें लागून बाहेरच्या स्थानिक कोर्टांत आपल्या रिणकोवर फिर्याद करण्याचें पडावें, व कायदापैकीं कलमे ३०, ४७, १२, १३ व १४ यांत सांगितलेल्या ज्या जबाबदारीच्या अटी त्यां कडून करण्याचें भाग व्हावें हें फार चमत्कारिक व कठिणही वाटेल. परंतु हा सर्व कायदाच मुळीं विशेष उद्देशापुरता आहे, यास्तव त्या-विषयीं मत देतांना साधारण प्रकारच्या अनुमानांचा उपयोग करणें रास्त नाही.

प्रत्यक्ष अर्थाचे शब्द, किंवा दुतरे अनुमानच ज्यांपासून निघूं शकावयाचें नाही असे शब्द, त्यांहून इतर कोणत्याही कारणावरून वरिष्ठ कोर्टाचा अधिकार दूर होऊं शकत नाही. परंतु या ठिकाणीं वापरण्यांत आले

ल्या शब्दांचा अर्थ भगदीं स्पष्ट आहे, व ज्या कलमांत ते शब्द आहेत त्यांत किंवा कायद्याचा जो साधारण उद्देश त्यांत, सखाराम वि. रत्नागिरीचा कलेक्टर (१) या खटल्यांतल्या प्रमाणें अर्थ बदलण्याचें भाग पडावें असें कांहींच नाहीं. कायदे करणाऱ्यांच्या उद्देशाचें अनुमान करावयाचें तें उद्दिष्ट विषयाचे संबंधानें जो व्याकरणदृष्ट्या अर्थ होईल त्यावरून केलें पाहिजे. व जरी प्रत्यक्ष शब्दांनीं हायकोटांचा अधिकार काढून टाकण्यांत आला नाही, तरी विशेष नर्गाच्या पोटांत समावेश केल्यामुळें तो दूर करण्यांत आला आहे. फार तर काय, भावार्थ स्पष्ट असेल तर प्रत्यक्ष राजाचाही हक्क दूर होईल, थीबर्ग वि. लांडी (२). आतां या कायद्याच्या योगानें मुंबईत रहाणाऱ्या धनकांस विनाकारण अडचण पडते ही गोष्ट खरी; परंतु ही अडचण जरी वस्तुतः अधिक आहे, तरी बाहेर गांवच्या धनकांवर ज्या प्रकारची अडचण आहे त्या प्रकारचीच आहे, दोन्ही ठिकाणच्या लोकांस त्यांनीं पूर्वी विचारही न केलेल्या अडचणी येतात, परंतु त्याला उपाय नाही. कायदा अशा प्रकारचा आहे; आणि जेंपर्यंत त्याचा अंमल चालू आहे, तेंपर्यंत तो अंमलांत आणण्याचे कामीं तो असेल त्याप्रमाणें घेऊन चालविण्यास मी बांधलों आहे अशी माझी समजूत आहे. जस्टिस विलिस यांनीं एक ठिकाणीं ह्मटलें आहे:— “गार्लिंग्टच्या कायद्यांतली पाहिजे त्या शब्दाचा भाषणास ज्याप्रमाणें न्याय असावा असें वाटतें त्याप्रमाणें ओढून ताणून अर्थ लावणें हें जज्जास मुळींच योग्य नाहीं.” ह्या गोष्टीचें मीं पूर्वी अनेक प्रसंगीं अनुसरण केलें असून ची. ज. सर जे. जार्व्हिस यांनीं असें ह्मटलें आहे कीं “हीच गोष्ट कायद्याच्या योगानें एकादी भलतीच गोष्ट किंवा अन्यायही होत असला तरी देखील

लागू समजली पाहिजे. यासाठी कायद्याचा अर्थ किंवा त्याचा उद्देश मी एका अंगास टाकू शिच्छित नाही.

यावरून जर कायद्याच्या अर्थाप्रमाणे प्रतिवादी हे खरोखरीच शेतकरी ठरत असतील, तर माझ्या मतं ते या कोर्टाच्या अधिकारापलीकडे आहेत. असें आहे तथापि प्रतिवादींनी ज्या प्रतिज्ञा लिहून दिल्या आहेत तेवढ्यांवरून ते शेतकरीच आहेत अशी माझी खातरी होत नाही त्यांच्या पक्षाचं ह्मणणे असें आहे कीं, ते हल्लीं फक्त शेतकीवरच आपला उदरनिर्वाह करितात. परंतु वीरबसाण्याच्या ता. १९ डिसेंबर सन १८७९ च्या पत्रावरून असें उघडपणे दिसून येतं कीं, ते थोड्या महिन्यांपूर्वी व्यापारी होते किंवा व्यापाऱ्यांप्रमाणे काम करीत होते. आणखी माझी समजूत अशा आहे कीं, या कायद्याप्रमाणे शेतकऱ्यांची स्थिति प्राप्त होण्यास मनुष्यानें निदान शेतकीचा एक ऋतुकाळपर्यंत तरी शेतकीवरच आपला उदरनिर्वाह केला पाहिजे. केवळ सावकारास फसविण्याकरितां घटकेंत शेतकरी वनणें व घटकेंत व्यापारी होणें या गोष्टी अगदीं उपयोगी नाहींत. तथापि कदाचित् असेंही घडूं शकेल कीं, प्रतिवादी आपण खरेखुरे शेतकरी आहेत असें सिद्ध करूं शकतील, व यासाठीं पूर्णपणे चौकशी झाली असतां ते आपण या कोर्टाच्या अधिकाराबाहेर आहे असेंही शाबीत करूं शकतील.

त्यांना असें करूं देण्याची सवड देणें जरूर आहे; व यासाठीं कमिशनमार्फत प्रतिवादींच्या गृहस्थितीची चौकशी व्हावी ह्मणून जी त्यांची विनंती आहे ती मी कबूल करितों. मात्र स्वतः प्रतिवादी व ते स्वतः ज्या जवान्या देतील त्यांचा संबंध विलकूल कबूल होणार नाहीं

टीप.—कमिशनमार्फत पुरावा घेऊन तो हायकोर्टाकडे परत आल्यावर ता. २० नोव्हेंबर १८८० रोजीं असा ठराव झाला कीं, ज्याअर्थी प्रतिवादींपैकीं एकजण हा आपली उपजीविका मुख्यत्वेन शेतकीवरच करितो त्याअर्थी हायकोर्टाचा अधिकार या दाव्यावर नाही.

दिवानी अपिलाची शाखा.

सेकंड अपील नं. १०८ सन १८८०.

मि. जस्टिस मेलबिल आणि मि. जस्टिस कॅबाल यांचे समोर

निकाल तारीख २२ जून सन १८८०.

फकी (अव्वल व दी) अपिलेंट.

विरुद्ध. १ ०

खोटू (अव्वल प्रतिवादी) रिस्पॉंडंट.

नोंदणी-सन १८६६ चा कायदा २० कलम १७-सन १८७७

चा कायदा १५ कलम २०-पावती-हक्क सांगणे.

[प्रतिवादीने वादीस एक लेख लिहून दिला, त्याचा तात्पर्यार्थ पुढे लिहिल्याप्रमाणे होता:-

“तुमचीं शेतें माझ्या नांवें लिहिण्यांत आलीं आहेत. तीं तुमच्या ताब्यांत आल्या दिवसापासून त्यांबद्दलच्या पट्टीचे पैसे मला तुम्हां पासून मिळाले आहेत. आतां पट्टी घेण्यापैकीं तुमच्यावर कांहीं बाकी नाही. * * * * वर सांगितलेलीं दोन शेतें मी तुमच्या नांवावर करून देवीन. या शेतांच्या उत्पन्ना संबंधानें एकमेकांचें देणेंघेणें कांहीं उरलें नाही.”

ह्या लेखावर एक आप्याचें पावतीचें टिकिट लाविलें होतें.

हायकोर्टाचा असा अभिप्राय पडला कीं, वादी आणि प्रतिवादी यांचे देण्या घेण्या संबंधाचे जे एकमेकांवर हक्क असतील, त्यांसंबंधानें पुराव्यादाखल हा लेख उपयोगी पडेल. परंतु हक्कसंबंधें पुरावा करण्याचे बाबतींत तो नोंदणीचा कायदा (१८६६ पैकीं २०) कल-

म १७, व त्याच्याच जोडीची नोंदणीचा कायदा (१८७७ पैकी १५) यांतील कलम २० हीं त्यास लागू आहेत, व यासाठीं रीतीबर-हुकूम नोंदिल्याशिवाय तो चालवयाचा नाही.]

सी. ई. जी. क्राफर्ड टाणे येथील असिस्टंट जज यांनीं पेण येथील सर्वाडिनेट जज्जाचा ठराव रद्द केला होता त्यावर हें दुसरें अपील होतें.

सन १८६० वर्षी प्रतिवादीविरुद्ध झालेल्या दोन डिक्र्यां अन्वये वादीस देण्यांत आलेला एक जमिनीचा तुकडा मिळावा व त्याचें पांच वर्षांचें उत्पन्नही मिळावें, याकरितां वादीनें ही फिर्याद आणिली. वादीचें ह्मणणें असें होतें कीं, त्या डिक्र्यां अन्वये जमीन आपल्या ताब्यांत आली, व आपण ती कोणा लोकांकडे लावून दिली; परंतु पुढें त्यांचें प्रतिवादीशीं संगनमत होऊन प्रतिवादी हा अन्यायानें आणि कपटानें आपला हक्क व ताबा सांगत आहे. प्रतिवादी हा वादीच्या हक्कास नाकबूल गेला, आणि त्याचें असें ह्मणणें पडलें कीं वादी जें सांगतो तें सर्व खोटें आहे. आणखी शिवाय त्यानें असें ह्मणलें कीं, सदरहू जमीन वारा वर्षांहून अधिक काळपर्यंत आपल्या विरुद्ध ताब्यांत असल्यामुळें मुदतीच्या कायद्याअन्वये वादीची फिर्याद रद्द होते. प्रतिवादीचा विरुद्ध ताबा नव्हता असें दाखविण्याकरितां खालीं कोर्टाच्या ठरावांत दाखल केलेला लेख वादीनें हजर केला.

पहिल्या फिर्यादीच्या कोर्टानें हा लेख शाबीत झाल्याविषयीं ठराव केला, व त्याच । जोरावर त्यानें फिर्यादींत लिहिलेली जमीन व तिचें तीन वर्षांचें उत्पन्न वादीच्या ताब्यांत देण्याविषयीं ठरविलें.

वर लिहिलेला लेख शाबीत किंवा नाशाबीत ठरविणें हें असिस्टंट जज्जांस जरूर वाटलें नाहीं. कारण त्यांचें मत असें पडलें कीं, या दस्तऐवजावर अपुरा स्टाप आहे व हा नोंदलेला नाही, यासाठीं तो

पुराव्यांत घेतां येत नाहीं. त्यांनीं ठरावांत असें झटलें आहे:—

“परंतु जर या दस्तऐवजाच्या योगानें वादीचा कोणत्याही प्रकारें हक्क उत्पन्न होईल, तर तो उत्पन्न झाला या संबंधानें, व तो वादविषयक स्थावर भिळकत (जी उघडपणें १०० रु. पेक्षां अधिक किंमतीची आहे) तीस लागूं शकतो, या संबंधानें सन १८६६ चा नोंदणीचा आक्ट २० पैकीं १७ व ४९ कलमांअन्वये त्याची नोंद होणें जरूर होतें. परंतु ती झाली नाही यास्तव या वळीं तो दस्तऐवज पुराव्यादाखल घेतां येत नाहीं. राजू बाळू वि. कृष्णराव रामचंद्र (१) शिवाय या दस्तऐवजांत करार आहे या संबंधानें सन १८६२ पैकीं आक्ट १० अन्वये त्यावर एक आप्यापेक्षां अधिक किंमतीचा स्टॉप लावला पाहिजे होता. या सर्व कारणांस्तव किंवा यापैकीं कोणत्याही कारणास्तव हा दस्तऐवज या खटल्यांतून काढून टाकला पाहिजे. कारण वादीचा दावा मुदतीच्या काळांत आणण्यास दुसरा कांहींच पुरावा नाही. ”

अशा अभिप्रायावरून असिस्टंट जज्जांनीं सर्वाडिनेट जज्जांचा ठराव बदलून वादीचा दावा काढून टाकिला. यावर व.दीनें अपील केलें.

अपेलंट्यातर्फें शामराव विठ्ठल:—याटिकाणीं एवढ्याच मुद्याचा निकाल झाला पाहिजे कीं, वादीनें हजर केलेल्या दस्तऐवजाची नोंदणी झाली पाहिजे किंवा नाही? प्रतिवादीनें वादी हा जमिनीचा मालक असून पुढें जमीन आपले ताब्यांत आल्याचें झटलें आहे. यावरून प्रतिवादीच्याच सांगण्यावरून वादीचा हक्क शाबीत होतो. परंतु ज्या मुख्य उद्देशास्तव हा दस्तऐवज लिहिण्यांत आला, तो उद्देश असा होता कीं, एकमेकांच्या हक्क संबंधानें दोन्ही पक्षांचा तंटा उरला नाही असं सिद्ध व्हावें. व एवढ्यासाठीं तो नोंदण्याची कांहीं जरूर नाही.

रिस्पॉन्डेंटातर्फे पांडुरंग-बळिभद्रः—सन १८६६ चा आक्ट २० कलम १७ अन्वये हक्कसंबंधाचे जेवढे दस्तऐवज असतील तेवढे सर्व नोंदले पाहिजेत. हा दस्तऐवज वादीला हक्क सांगण्याच्या उपयोगाचा आहे, व वादीही त्यांचा तोच उपयोग करूं पहात आहे, यासाठी तो नोंदलाच पाहिजे. शिवाय त्यामध्ये अमुक एक गोष्ट करण्याबद्दल कबुली आहे, व यासाठी त्यावर आठ आप्याचा स्टांप पाहिजे ह्मणून आसिस्टंट जज्जानीं हा दस्तऐवज रद्द व पुराव्यांत घेण्यास नालायक ह्मणून मानिलें हें बरोबरच केलें.

कोर्टाचा ठराव जस्टिस मेलव्हिल यांनीं सांगितला तो असाः—

सन १८६० त वादी ह्यानें प्रतिवादीविरुद्ध दोन डिक्र्या, कीं ज्यांवरून त्याच्या स्वतःकडे कांहीं जमिनीचा ताबा यावा, अशा डिक्र्या मिळविल्या. वादीचें ह्मणणें असें आहे कीं, आपणास ह्या डिक्र्यांवरून ताबा मिळाला; परंतु हें त्याचें ह्मणणें खरें मानावें किंवा नाहीं याबद्दल संशय आहे. या कामीं एवढीच गोष्ट निश्चित आहे कीं, प्रतिवादीचें नांव बदलून वादीच्या नांवावर ह्या जमिनी चढविल्या असं कधींच झालें नाहीं; व या डिक्र्यांअन्वये प्रतिवादीचा त्यावरील ताबा उडाला असो अगर नसो, ही फिर्याद कोर्टापुढें आणण्याचे पूर्वी बारा वर्षे त्या जमिनी त्याच्या अगदीं ठाम ताब्यांत आहेत, यासाठीं प्रतिवादीचा सदर-हू जमिनीचा ताबा आपणास विरुद्ध नाहीं असं वादी सिद्ध करून देई-पर्यंत मुदतांची हरकत या फिर्यादीस आहे असें अनुमान निघतें.

हें सिद्ध करण्याकरितां वादीनें पुराव्यासाठीं निशाणी नंबर ३ चा दस्तऐवज दाखल केला आहे. फिर्यादीच्या पूर्वीच्या बारा वर्षांत ह्मणजे

(पुरवणी, इंदुप्रकाश.—तारीख २२ माहे फेब्रुवारी १८८१.)

हें पुस्तक सन १८६७ चा आक्ट २५ प्रमाणें नोंदलें आहे.

सन १८६८ सालीं प्रतिवादीनें वादीस पावती लिहून दिली असा या दस्तऐवजाचा भाव आहे. या दस्तऐवजाचा सारांश पुढें लिहिल्याप्रमाणे आहे:—

“ही पावती देण्याचीं कारणें हीं आहेत—तुमचीं शेते” [या टिकाणीं शेतांचीं नांवे व वर्णनें दिलीं आहेत.] “माझ्या नांवे लिहिलीं आहेत. तीं तुमच्या ताब्यांत आल्या दिवसांयासन मजला जमिनीवरची धारेपट्टी मिळाली आहे. व धारेपट्टीच्या शिलकौबदल माझे तुझांविरुद्ध कांहीं मागणें नाही. या शेताच्या संबधानें तुझाला ज्या डिकच्या मिळाल्या, त्यांन्वयें तुझांत जो खर्च दिठाच पाहिजे होता तो तुझीं सोडून दिठा ही आमच्यावर दया झाली आहे. याकरितां वर सांगितलेलीं दोन शेते मी तुमच्या नांवावर चढवून देतो. या शेताच्या उत्पन्नाच्या बाबतींत आपण उभयतांनीं एकमेकांचें देणें किंवा घेणें कांहीं राहिलें नाही.”

३ या दस्तऐवजावर पावतीचा स्टांप आहे; व ही पावती खरोखरच झाली होती असें मानिलें असतां, प्रत्यक्ष देण्याघेण्याच्या संबधानें तिचा, पावतीप्रमाणेंच उपयोग व्हावा असा उद्देश होता हें स्पष्ट आहे. ज्या उद्देशानें हा कागद तयार करण्यांत आला, हणजे उभयतां पक्षकारांनीं ज एकमेकांचें देणें किंवा घेणें होतें तें सर्व फिटलें असें दाखविण्याचा जो उद्देश, त्या उद्देशापुरता हा दस्तऐवज अर्थात्च पुराव्यादाखल कबूल करून घेतां येईल; परंतु वादीचा त्यावरून या शेतांवरील आपल्या हक्काची कबुली आहे असें दाखविण्याकरितां या दस्तऐवजाचा उपयोग करण्याचा उद्देश आहे, व दुसरें असेंही दाखविण्याचा उद्देश आहे कीं, तो दस्तऐवज ज्या मितीला झाला त्या मितीला प्रतिवादीचा सदरहू जमिनीचा ताबा त्यास विरुद्ध नव्हता, अशा प्रकारची या दस्तऐवजांत कबुली आहे हें निःसंशय आहे. व जरकरितां तो

स्वरोस्वरच झालेला व लागू पडण्यासारखा असंल, तर वस्तुतः काय हकीकत घडून आली हें पाहण्याचें काम पडलें असतां कोर्ट बहुधा असें मानील कीं, त्यांत जी कबुली आहे तिजवरून जरी तावा प्रतिवादीचा होता, तरी तो वादीचाच समजावयाचा असें सिद्ध होतें; परंतु दुसऱ्या रीतीनें विचार करून पाहतां या फिर्यादीवरील मुदतीची हरकत निघून जाण्यास दुसरा पुरावा नाही. याकरितां ही फिर्याद जिकरणें किंवा नं जिकरणें हें निशाणी नंबर ३ चा कागद पुराव्यादाखल कबूल करणें अगर न करणें यावर अवलंबून आहे.

असिस्टंट जज्जांनीं असा टराव केला आहे कीं, हा कागद पुराव्यादाखल कबूल करितां येत नाही, व हा टराव बरोबर आहे असेंच आमचें ही मत आहे. स्थावर भिळकत, जिची किंमत उघडपणें शंभर रुपयांवर आहे, त्या भिळकतीचे बाबतींत आपला हक्क, अधिकार व हित यांची यांत कबुली आहे अशा अर्थी याचा उपयोग करण्याचा वादीचा उद्देश आहे, त्याप्रमाणें हा कागद कबूल केला असतां, अशा प्रकारचा हक्क अधिकार किंवा हित हें कबूल करण्याचें भाग पडेल, व या दृष्टीनें पाहतां १८६६ चा आक्ट २० कलम १७ याच्या शब्दार्थाचे पोटांत तो असल्याविषयीं दिसून येतें. तथापि या कायद्यानें जो वाईट परिणाम उद्दिष्ट आहे त्याच्या पोटांतही हा कागद येऊं पाहील असें आह्मांस वाटतें. जुन्या मुदतीच्या कायद्याअन्वये या कागदाचा फक्त हक्कसंबंधाचा पुरावा करण्यापुरताच उपयोग होण्यासारखा आहे. याकरितां जर त्याचा या प्रकारचा उपयोग केला, तर अशा प्रकारचा कागद हा मुदतीच्या कायद्याच्या योगानें अप्रत्यक्ष रीतीनें त्या हक्काचा नाश होऊं देत नाही. नव्या लणजे १८७७ च्या १५ व्या कायद्यावरून तोच परिणाम प्रत्यक्ष रीतीनें घडून येतो; कारण त्या कायद्याच्या २० व्या कलमावरून कबुलीच्या तारखेपासून नवीन मुदतीचा काळ उत्प-

न होतो. ज्या दस्तऐवजाचा असा परिणाम घडणार आहे, तो दस्तऐवज जर गुप्त राखतां आला, तर नोंदणीच्या कायद्याचे उद्देश निष्फळ करतां येण्याचा संभव आहे हें उघड आहे. तसेंच एकाद्याच्या ताब्यांत एकादो मालमत्ता वीस वर्षेपर्यंत असल्यामुळे वास्तुतः त्याचा त्या मालमत्तेवर हक्क दसत नसून त्याच्याशीं जर कोणी विकत घेणारा किंवा हक्कदार व्यवहार ठेवील, तर अशा मनुष्यांनिं आपणापूर्वी दुसऱ्याच मालकास लेखी कबुलीनें हक्क लिहून दिला नाहीं, किंवा तशा प्रकारच्या लिहून देण्यानें स्वतःकडे मुळींच हक्क येऊं देणार नाहीं, अशी त्याची खातरी होण्यास मार्गच राहणार नाहीं.

यास्तव आमचें असें मत आहे कीं, नंबर ३ चा कागद ह्याचा जर हक्काच्या पुराव्यादाखल उपयोग करावयाचा, तर तो नोंदणीच्या कायद्यांतून ज्या कलमांत हक्क दर्शविणारे कागद नांदले पाहिजेत असें ह्मटलें आहे, त्याच्या अक्षरांच्या आणे रंखाच्या पोट्यांत येतो, व यासाठीं आम्हीं अस्तिस्टंट जज्ज यांचा ठराव खर्चाच्या पैशासुद्धां बहाल करितों.

द्विवाणी अपिलाची शाखा.

सेकंड अपील नं. ९५ सन १८८०.

मि. जस्टिस मेलव्हिल आणि मि. जस्टिस केंबाल
यांचे समोर.

निकाल तारीख ३ माई आगष्ट १८८०.

बक्सु लक्ष्मण (अव्वलवादी) अपिलेंट.

गोविदा कानजी आणि दुसरा (अव्वल प्रतिवादी) रिस्पॉंडंट.

गहाण-विक्री-पुरावा-बाह्यांकारी झालेली विक्री गहा-
णादाखल आहे असें सिद्ध करण्याकरितां तोंडीं

पुरावा केव्हां घ्यावा-हिंदुस्थानचा पुराव्याचा आकट

(१८७२ पैकीं १) कलमें ९१, ९२, ११५.

[वादी किंवा प्रतिवादी यांपैकीं कोणीही पक्षकार, बाह्यतः विक्री झाली असून ती खरोखर गहाणादाखलच होती असें दाखविण्यासाठीं, त्यावेळींच झालेला निराळा तोंडी करार होता असें झणेल, तर त्यानें अशा तऱ्हेचा ताडी करार झाल्याबद्दलचा प्रत्यक्ष तोंडी पुरावा हजर केल्याशिवाय त्याला आपल्या खटल्याच्या चौकशीची सुरुवात करूं देऊं नये; परंतु पक्षकारांच्या वर्तनावरून जर असें स्पष्टपणें आणि चूक न होईल अशा रीतीनें दिसूं येईल, कीं ते उभयतां तें गहाणच आहे अशा समजुतीनें परस्परांशीं व्यवहार करीत आहेत, तर कोर्टानें तें गहाण आहे, विक्री नव्हे असेंच मानावें; व यासाठीं त्या कराराच्या शरती काय काय होत्या हें पहाणें जरूर असेल, तर त्या कामाकरितां मूळच्या तोंडी कराराबद्दल तोंडी पुरावा चालूं द्यावा.

दामोदी पैक वि. कायम तारीदार (१) यांतील मताहून कोर्टाचें मत निराळें पडलें.

विक्रीचें बिल ज्या वेळीं बजावण्यांत आलें असेल, त्याच वेळीं ती विक्री रद्द समजण्याविषयींचा करार झाला होता असें प्रत्यक्ष रीतीनें सिद्ध करण्याकरितां जरी तोंडी पुरावा घेण्यांत येणार नाही, तरी मागाहून पक्षकारांचें वर्तन कोणत्या प्रकारचे होतें ह्याकडे, कोर्ट लक्ष देईल; आणि जर त्या वर्तनावरून असें स्पष्टपणें दिसून येईल कीं, जो बाह्यतः त्रिकत घेण्याग आहे, तो त्याच्या वर्तनावरून झालेला

(१) इ. ला. रि. ५. कलम ३००.

(पुरवणी, इंदुप्रकाश.—तारीख २८ माहे फेब्रुवारी सन १८८१.)

हे पुस्तक सन १८६७ चा आकट २५ प्रमाणें नोंदलें आहे.

व्यवहार गहाणाप्रमाणच समजतो, तर कोर्ट तें गहाणच आहे व दुसरें कांहीं नाही, असेंच समजून त्याप्रमाणें व्यवस्था करील.

ज्या पक्षकारांमध्ये लेखी करार झाला आहे त्यांचें परस्पर वर्तन हें त्यांच्या दरम्यान स्पष्टपणें बोलून दाखविलेल्या व न लिहिलेल्या कराराचें केवळ एक चिन्ह आहे, एवढ्याच कारणावरून पुरावा दिला असता तो न घेणें ही चूक आहे. आतां हें निःसंशय आहे कीं, ज्या करारावरून कांहीं एक वर्तन झालें, त्या कराराबद्दल तें वर्तन पुढ्यादाखल आहे; परंतु त्याचा अर्थ घ्याहूनही अधिक होऊं शकेल. पुष्कळ ठिकाणीं तर तें वर्तन तो करार अजीबात रद्दही करूं शकेल. असा प्रकार झाला असतां वर्तनासंबंधाचा पुरावा हा हिंदुस्थानांतील पुराव्याचा आक्ट १८७२ चा १ ला यांतील ११५ कलमाअन्वये अक्षरशः घेतां येईल हें स्पष्ट आहे; आणि ज्यावेळेस उभयतांचें वर्तन हें कराराचें कायदेशीर प्रतिबंधक होऊं शकणार नाहीं, त्यावेळीं देखील तसा प्रकार शाबीत करण्यास किंवा शाबीत झाल्यावर त्याबद्दलचा विचार निकालाचे वेळीं घेण्यास हरकत आणण्याजोगा पुराव्याच्या कायदांत कोर्टेही आधार नाही.

इंग्लंडांत जीं एकिटीचीं कोर्टे आहेत, तीं, पक्षकार वादी असो किंवा प्रतिवादी असो, तो जर एकाद्या मालमत्तेचा व देण्या घेण्याचा ठराव, जो बाहेरून कायमचा देण्या घेण्याचा ठराव असा भासत आहे, त्याचा उद्देश दुसरा कांहीं कांहीं नसून फक्त कर्जाबद्दल खातरी करून घेण्यापुरताच आहे असें सिद्ध करून देऊं लागला, तर त्यास तसें करूं देतात; व तीं कोर्टे त्या पक्षकारांच्या वर्तनाकडे लक्ष पुरवितील एवढेंच नव्हे, तर पक्षकारांचा त्या वेळीं खरा उद्देश आणि हेतु दाखविण्यास व सिद्ध करण्यास नुस्तो तोंडी पुरावा सुद्धां घेतील. अशा तऱ्हेचा उपायादाखलचा अधिकार चालविण्याचीं वास्तविक दोन

कारण आहेत, तीं हीः—अंशतः कबुलीप्रमाणें व्यवहार व कपट.—

अशा तऱ्हेचा अधिकार हिंदुस्थानांतही चालविण्यास या देशांतील कोर्टांस पुराव्याच्या कायद्यावरून मुळींच प्रतिबंध नाही. कलम १२५ यांत सांगितल्याप्रमाणें प्रतिबंधाचा जो नियम आहे, तो अंशतः व्यवहाराचें मूळतत्व जेवढ्या कांहीं गोष्टींस लागू पडतें तेवढ्या सर्वांस लागू पडतो. त्या कलमांत असें मुळींच झटलें नाही, कीं प्रतिबंधक होण्यासाठीं जीं कृत्ये कोणीही मनुष्य करील तीं कृत्ये त्याच्या स्वतःच्या हिताचीं प्रतिबंधक असलींच पाहिजेत. त्या कलमांत जे शब्द वापरण्यांत आले आहेत, त्यांचा येथपर्यंत लांब अर्थ पोंचूं शकतो कीं, जर एकाद्यानं एकादी देणगी दिली असूनही तो देणगीचा जिन्नस त्याच्याच ताब्यांत राहिला आहे, व त्या ताब्यांत राहण्याचा अर्थ देखील सर्व व्यवहार गहागादाखल आहे असें समजण्यापैकींच आहे, तर अशा स्थितीसही तो लागू पडण्यास हरकत नाही; व यासाठीं इंग्लिश कोर्टांतून अंशतः पूरीकरणाच्या संबंधाचे जे ह्मणून दावे असतील त्या सर्वांचा समावेश प्रतिबंधासंबंधानें या देशांत जो नियम आहे त्याचे खालीं होऊं शकेल.

परंतु हे सर्व विचार एका अंगास ठेवून हिंदुस्थानांतील कोर्टांचे हातांत ज्या कारणानें अशा प्रकारचा अधिकार राहूं द्यावयाचा तें कारण झटलें ह्मणजे असें आहे कीं, उभयतां पक्षकारांमध्ये कपटाचा व्यवहार न व्हावा याविषयीं परस्पर समजुतीचें कलम ठरलेलें असतें. कपटाचें गोपन करण्याकरितां जो कायदा अगर नियम करण्यांत करण्यांत आला असेल, तसल्या नियमापासून जर त्या गोपनास उत्तेजन मिळत असेल, तर ती गोष्ट कोर्टे कधींही चालूं देणार नाहीत; व यासाठींच कपटप्रतिबंधाचीं जीं इंग्लंडांत कोर्टे आहेत, त्यांनीं साधारणतः कायद्यांत लिहिले असलेले पुराव्याचे नियम व कपटविष-

यक कायदे ते एका अंगास ठेविले आहेत. हिंदुस्थानांतील पुराव्याच्या कायद्यावरून मध्यंतरीं जे कांहीं अडथळे येतील त्यांचा एकदम प्रतिबंध करण्याचा त्याच कारणावरून या देशांतील कोर्टांसही अधिकार मिळण्याजोगा आहे. मात्र असें करण्यामध्ये त्या कायद्यापैकीं ९१ व ९२ या कलमांतील नियम बाजूस टाकिले असा प्रकार होतो; परंतु तसें करण्यानें कोर्टे कायदे करणाऱ्यांच्या उद्देशाविरुद्ध वर्तन करितात असें होत नाही. कारण विशेष सुटका देण्याचा आक्ट (१८७७ पैकीं १ ला) यांतील कलम ६ पोटकलम (सी) यांत जो ठराव केला आहे त्यांत असें लिहिलें आहे हिंदुस्थानच्या पुराव्याच्या कायद्यांतील कलमे अंमळ सैल सोडिलीं च पाहिजेत, ती अशाकरितां कीं, त्यांची व्यवस्था आणि विलायतंतील चान्सरी कोर्टांतून होणारी व्यवस्था ह्या दोन्ही समसमान व्हाव्यात.

प्रश्नः—करारानंतरचें असें वर्तन कीं, जें एकिटीच्या कोर्टाच्या नजरेनें कपट असें ठरेल, अशा वर्तनाविषयीं पुरावा घेतां येईल इतका हिंदुस्थानच्या पुराव्याच्या कायद्यांतील ९२ व्या कलमापैकीं १ ल्या बाबीचा अर्थ होऊं शकतो किंवा नाही ? व ती बाब डिक्री अन्वये देणारास ज्यास द्यावयाचें त्यास आपल्या दस्तऐवजावरून पुढील तजवीज करण्यापासून बंद करण्याचा अधिकार देते किंवा कसें ?]

खानदेश जिल्ह्यांत धुळें येथील फर्स्ट क्लास सबार्डिनेट जज्ज रा. व. महादेव गोविंद रानडे, ज्यांस अपिलें तपासण्याचा अधिकार दिला होता, त्यांनीं यावल येथील संकंड क्लास सबार्डिनेट जज्जांचा ठराव रद्द केला असून, त्यांचे निकालावर हें दुसरें अपील होतें.

सावदे तालुक्यापैकीं मोरगांव येथें असलेलीं दोन घरे सभावंतीच्या जागेसुद्धां, आणि कांहीं जमिनी, ह्या ताब्यांत घेण्याकरितां वादीनें फिर्दाद केली. त्याचें झणणें असें होतें कीं, ता. ६ आगस्ट १८७४

रोजी खरेदी पत्रक होऊन प्रतिवादी नंबर १ व २ यांनी वर सांगितलेल्या मालमत्ता घेतल्या. त्याचें असेंही ह्मणणें पडलें कीं, प्रतिवादी नं ३ व ४ यांच्या ताब्यांत त्यांपैकीं कांहीं मालमत्ता असून त्यांस प्रतिवादी नं. १ व २ यांनीं विकत दिल्या होत्या.

यावर प्रतिवादी नं. १ व २ यांचें ह्मणणें असें पडलें कीं, खरेदीपत्रक करण्याविषयीं वादीनें आपलें मन वळविलें; वादी आणि आपण यांची पहिली समजूत अशी होती कीं, वादीनें ज्या रकमा दिल्या होत्या, त्यांच्या तारणाकरितां वादीच्या ताब्यांत त्या मालमत्ता असाव्या; आणि वादीनें प्रतिवादी यांस करार लिहून दिला, त्यांत असें लिहिलें होतें कीं, जर या करारांतलें शर्तीप्रमाणें माझ्या हातून वागणें झालें नाहीं, तर प्रतिवादी यांस दरसाल दंडादाखल रु. २०० देण्याचें मी कबूल करितों; पुढें ही समजूत आणि हा करार यांअन्वयें वादीनें वादविषयक मालमत्तांपैकीं कोणचाही भाग माहे जून सन १८७६ पर्यंत आपल्या ताब्यांत घेतला नाहीं; व त्यावेळीं आपण आणि वादी यांचे दरम्यान हिशेब झाला; व त्यावेळीं जी तोडजोड करण्यांत आली, तिजअन्वयें वर सांगितलेले प्रतिवादी यांनीं वादी यांस जी बाकी देणें राहिली होती, तिची पुरी फेड झाली अस समजण्यासाठीं त्या मालमत्तांपैकीं कांहीं मालमत्ता कांहीं दिवसपर्यंत वादीच्या ताब्यांत दिल्या.

यानंतर प्रतिवादी ३ व ४ यांनीं आपण मालक आहों ह्मणून फिर्याद आणिली.

सत्रार्डिनेट जज्जांनीं असा ठराव केला कीं, जरी प्रतिवादी नं १ व २ यांनीं खरेदीखत तयार केलें, तरी प्रतिवादी जें उलट खरेदीखत केल्याचें ह्मणतात तें त्यांच्या आणि वादीच्या दरम्यान झालें होतें; व

(पुरवणी, इंदुप्रकाश.—तारीख ७ माहे मार्च सन १८८१.)

हे पुरतक सन १८६७ चा भावठ २५ प्रमाणें नोंदलें आहे.

यावरून वादीनें त्या मालमत्तांचा पूर्ण मालक अशा अर्थानें त्या मालमत्ता आपल्या ताब्यांत व्याव्या असा उभयतांही पक्षक्षारांचा हेतु नव्हता हें शास्त्रीत आहे. तथापि हें उलट खरेदीखत नोंदलें नसल्यामुळें तें चालावयाचें नाहीं असा त्यांनीं टराव करून वादीच्या तर्फे निकाल केला; व त्या कराराअन्वये प्रतिवादीस जर कांहीं उपाय करतां येण्यासारखे असले, तर त्यांबद्दल निराळी फिर्दाद करण्यास सांगितलें.

यावर अपिलांत मुख्य मुद्दा निघाला तो असा कीं, खरेदीपत्रानें दर्शविलेल्या व्यवहाराचें वास्तविक स्वरूप काय होतें ? कोर्टाचा अभिप्राय तें गहाण होय असा पडला, व यामुळें कनिष्ठ कोर्टाचा टराव फिरविण्यांत येऊन वादीचा हक्क नामंजूर करण्यांत आला.

यावर वादीनें हायकोर्टाकडे अपील केलें.

शांताराम नारायण अपिलेंटातर्फे.

रा. सा. विश्वनाथ नारायण मंडलिक रिस्पांडेंटांतर्फे.

उभय पक्षांकडून जे आधार दाखविण्यांत आले, ते मि. जस्टिस मेलव्हिल यांच्या पुढील निवाड्यांत दाखल करण्यांत आले आहेत.

मि. मेलव्हिल ज.—प्रतिवादींनीं केलेल्या विक्रीच्या दस्तऐवजाच्या आधारें कांहीं जमिनी आणि घरं यांवरून त्यांस काढून टाकण्याकरितां वादीनें ही फिर्दाद आणिली होती. प्रतिवादीचें ह्मणणें असें होतं कीं, वादी ज्या दस्तऐवजावर विश्वास ठेवीत आहे, तो दस्तऐवज नुसता वरवर पहातां, जरी ह्या सर्व मालमत्ता कायमच्या दिल्या असें होत आहे, तरी त्याचा खरा अर्थ त्या गहाण होत्या असा आहे; व दोन्ही पक्षांमध्ये असा करार झाला होता कीं, सदरहू मालमत्ता परत व्याव्या.

आमच्या नजरेस असें येतें कीं, वर लिहिलेल्या दस्तऐवजाबरोबरच वादीनें प्रतिवादीस कांहीं एक प्रकारचा लेखी करार करून दिला होता. हा कराराचा कागद पुराव्यांत नाहीं, कारण त्याची नोंदणी

झाली नसल्यामुळे तो नाकबूल करण्यांत आला होता. परंतु प्रतिवादीच्या लेखी हकीकतींत त्यांतील मजकूर ज्या प्रकारचा आहे ह्मणून सांगितले आहे, त्या प्रकारावरून असें दिसतें कीं, तो कागद स्वतः असा नाही कीं, त्याच्या योगानें पाहिल्या लेखाचा उद्देश रद्द करण्याविषयींचा करार होता, तर सदरहू पक्षकारांमध्ये आपआपसांत जी समजूत झाली होती तिजअन्वये वादी न वागेल तर त्यायोगें होणारें प्रतिवादीचें नुकसान करून देण्याविषयीं त्यांत वादीने वचन दिलें होतें. यासाठीं आह्मांला फक्त एक लेखी दस्तऐवज असून त्याच्या बरोबर तोंडी करार आहे ह्मटलेला कीं, ज्यामध्ये विकत घेणारा असें कबूल करितो कीं, झालेला करार गहाणाचा समजावयाचा असून विक्रीचा समजावयाचा नाही, एवढ्याबद्दलचाच विचार कर्तव्य आहे.

खालच्या कोर्टातील विद्वान सर्वाडिनेट जज्ज यांचा अभिप्राय तोंडी करार सिद्ध झाल्याविषयीं पडला. या सिद्ध होण्यास आधार अंशतः कराराबाबदचा प्रत्यक्ष तोंडी पुरावा, व अंशतः गहाणदार या संबंधाशीं जुळणारें व विकत घेणारा या संबंधाशीं न जुळणारें असें वादीचें वर्तन हे होत. सर्वाडिनेट जज्जांच्या ठरावांत असें लिहिलें आहे कीं, ज्या रकमेला विकत घेण्याबद्दलची किंमत असें ह्मटले आहे, ती रक्कम त्या मालमत्तेच्या किंमतीहून फार कमी आहे; तसेंच विकत देण्याबद्दलचा ठराव झाल्यानंतर दोन वर्षेपर्यंत त्या मालमत्ता कुठ या नात्यानें नव्हे तर मालक या नात्यानें प्रतिवादींच्या ताब्यांत राहिल्या; व शिवाय यद्यपि सरतेशेवटीं वादीच्या ताब्यांत त्या जमिनीचा कांहीं भाग आला, तरी ही गोष्ट मूळ कराराच्या आधारानें झाली नसून हिशेबांची वजावाट होऊन बाकी राहिलेली रक्कम परत देण्याविषयीं पक्षकारांत जी व्यवस्था झाली तिच्यामुळे झाली.

सर्वाडिनेट जज्जांनीं जी हकीकत सांगितली आहे तिजवरून पहातां

चान्सरी कोर्ट हें तोंडी कराराचा तोंडी पुरावा घेईल, व वादी प्रतिपक्षास त्या मालमत्तांवरून काढून टाकण्यास पहात आहे, तें त्यास करूं देणार नाही, याविषयीं मुळींच संशय रहात नाही. या ठिकाणीं आह्मांस एवढ्याच प्रश्नाचा निकाल करावयाचा आहे कीं, या देशांतील कोर्टांस दोन उपायभूत अधिकार चालवितां येण्यास हिंदुस्थानांतील पुराव्याच्या कायद्यांतील कलमें ९१ व ९२ यांतील मजकूर भाड येतो किंवा कसें ? या कोर्टाचे अगदीं ताजे टराव वाचून पाहतां त्यांचें तात्पर्य असें दिसतें कीं, विक्रीचें बिल तयार झालें त्याबरोबरच तें रद्द होण्याकरितां निराळा तोंडीं करार होता असें सिद्ध करण्याकरितां प्रत्यक्ष तोंडी पुरावा जरी घेतला जाणार नाही, तरी पक्षकाराच्या मागाहूनच्या वर्तनाकडे कोर्ट लक्ष देईल (१); व जर या वर्तनावरून असें दृष्टीस पडेल कीं, बाह्यतः विक्रत घेणारा हा झालेला व्यवहार गहाणादाखलच समजतो आहे, तर कोर्ट तें गहाणच होय, दुसरें काहीं नाही, असेंच मानील. तोंडी कराराचा प्रत्यक्ष तोंडी पुरावा आणि मागाहून वर्तनाव्राबदचा पुरावा यांमधील हाच भेद कलकत्ता हायकोर्टानें काशीनाथ चतरजी वि. चंडीचरण बानरजी (२) या फुल बेंचापुढील खटल्यांत कबूल करून याप्रमाणें पुढें वर्तनही करविलें होतें. हिंदुस्थानांतील पुराव्याचा कायदा हा कायदा होण्याचे पूर्वी या खटल्याचा निकाल झाला होता; परंतु कोर्टांत जज्जांचें असें बहुमत पडलें कीं, लेखी करार तोंडी पुराव्यानें बदलूं शकत नाही, हा जो कामन लॉ पैकीं पुराव्याचा नियम आहे,

(१) बाणाप्पा वि. सुंदरदास इ. ला. रि. ६ मुं. ३३३. हा शाखंड वि. जेशा प्रेमाजी, स. अ. ३०९ सन १८७७ पैकीं, व १८७८ पैकीं अपील निवाड्यांतील पृष्ठ २४; व मार्गें पृष्ठ ६०९ यावरील टीप पहा; १८७८ पैकीं स. अ. ३५३ ता. २३ जानेवारी १८७२; १८७९ पैकीं स. अ. ४२९ ता. २५ फेब्रुवारी १८८२. बापूजी अप्पाजी वि. सेनावरजी इ. ला. रि. २ मुं. पृ. २३१ हेही पहा.

तो नियम येथें लावावा. परंतु हा नियम लावावा असें मत दिल्यानंतर सर जॉर्जेस पीकाक हे लणाले कीं "जर विक्रीच्या बिलाबरोबरच अगर त्यामागून मिळकतीचा ताबा घेण्यांत आला नसेल, तर सदरहू व्यवहार गहाणाचा असून विक्रीचा नव्हता हें दाखविण्यास तें सबळ प्रमाण होईल. याज्ञकारितां ज्याप्रमाणें वादी लणतो त्याप्रमाणें केव्हांतरी ती मिळकत त्याच्या ताब्यांत होती किंवा कसें, असल्यास ती त्याजपासून जुलमानें हिसकावून घेतली किंवा काय, व विक्रीचा लणून जो पैसा दिल्याचें लटलें आहे त्या पैशाची रक्कम, जेवढ्या किंमतीस ती मालमत्ता विकल्याचें लटलें आहे ती किंमत, व पक्षकारांच्या कृति व वर्तन यांजवरून पक्षकारांनीं हा दस्तऐवज प्रत्यक्ष विक्रीच्या अथवा फक्त गहाणाच्या उद्देशानें केला या गोष्टीची चौकशी करणें हें महत्वाचें होतें. कारण माझें असें मत आहे कीं, तोंडीं पुरावा पक्षकारांचीं कृत्ये भ्रष्ट करून दाखविण्याकरितां (लणजे उदाहरणार्थ) जर मिळकत प्रतिवादीच्या लणण्याप्रमाणें त्याच्या ताब्यांत राहिली असेल अगर वादीच्या ताब्यांत ती मुळींच कधीं आली नसेल, अगर त्याजपासून जुलमानें तिचा ताबा हिसकावून घेण्यांत कधींही आला नसेल, तर वादीच्या ताब्यांत मिळकत न मिळण्याचें कारण काय वगैरे गोष्टी कळण्याकरितां तोंडचा पुरावा ग्राह्य आहे. त्याअन्वयें तो कज्जा पुढील मुद्द्याची चौकशी करण्याकरितां खालच्या कोर्टाकडेस परत पाठविला तो मुद्दा येणेंप्रमाणें:—पक्षकारांच्या कृति व त्यांची वागणूक यांवरून, अगर व्यवहारांतली मिळकतीची किंमत व तिजसंबंधान दिली लणून लटलेली रक्कम यावरून, पक्षकारांनीं हा व्यवहार विक्रीचा समजून केला, व तो

(पुरवणी, इंदुप्रकाश.—तारीख २१ माहे मार्च सन १८८१.)

हें पु त्क सन १८६७ चा भाकट २५ प्रमाणें नोंदलें आहे.

विक्रीचा समजून त्याप्रमाणे वागविण्यांत आला, किंवा तो फक्त गहाणा-
चा समजून करण्यांत येऊन त्याप्रमाणेच पुढेही व्यवस्था झाली.

कलकत्ता हायकोर्टापुढील अगदी एक ताजा हणजे, दैमुदी पैक
वि. काईम तारीदार (१) हा खटला हल्लींच्या खटल्याशी पूर्णपणे
जमत असून, त्यांत मि. जस्टिस जावसन यांनी फुलवेचापुढील खट-
ल्यावरच्या निकालावर टीका केली आहे. (या निकालांत मत-
भेद हाऊन एका बाजूस तीन जज्ज व दुसऱ्या बाजूस दोन जज्ज होते.)
या टीकांत ते पुढील विचार प्रकट करितात:—“ लेखी करारांतील
शब्दांचा अर्थ बदलण्याच्या, वाढविण्याच्या, किंवा कमी करण्याच्या
हेतूने पक्षकारांकडून जें वर्तन होतें, त्या वर्तनावरून मिळणाऱ्या पुराव्या-
वर विश्वास ठेवण्यात पक्षकारांस मोकळीक आहे असें जज्जांस वाटलें,
यांत त्यांची चूक झाली, याविषयी आह्मांस विलकुल संशय वाटत नाही.
अशा रीतीने दिलेला पुरावा हा लेखी नसल्यामुळे तांडीच झाला अस-
णें जरूर आहे अशा करारावद्दलच्या मात्र पुराव्यादाखल उपयोगी होईल.
परंतु ही गोष्ट पुराव्याचा कायदा कलम ९२ यांतील शब्दांशी स्पष्टपणे
विरुद्ध आहे. ” यानंतर माधवचंद्र राय वि. गंगाधर सामंत (२) या
खटल्याचा आधार घेऊन ते असें लिहितात:—“ त्या खटल्यांत मीं असें
ह्मटल होतं कीं, ‘ लेखी दस्त एवजांत बदलण्याकरितां केलेल्या तांडी
करारावद्दलचा पुरावा घेतां येणें, आणि पक्षकारांचीं जीं कृत्य सर्व गो-
ष्टींचा विचार करितां परस्परांचे दरम्यान न बोलून दाखविलेल्या व
न लिहिलेल्या कराराचींच केवळ चिन्ह आहेत, अशीं कृत्ये दर्शविण्या-
वद्दलचा पुरावा घेतां येणें, यांमध्ये काय भेद आहे याची समजूत पडणें
जरा कठीण आहे हें मीं कबूल करितां; ’ व मि. जस्टिस मार्कबी हे

(१) इ. ला. रि. ५ कल ३००

(२) ११ उच्च. आर. (सं. २२) १०००

असें बोलले आहेत कीं, 'लेखी करारांतील शब्द रद्द करण्याकरितां तोंडी कराराबद्दलचा पुरावा घेतां न येणें आणि अशा प्रकारच्या करारांतील शब्द रद्द करण्याकरितां पक्षकारां [च्या वर्तना?] चा पुरावा घेतां येणें, यांमधील भेद जो त्यांत दाखविला आहे, त्याची समजूत पडणें फार कठीण वाटतें.''' मि. जस्टिस जाकसन यांनीं यानंतर नोंदणीच्या कायद्याविषयीं लेख लिहिला आहे; व पुढें जो दस्तऐवज विक्रीचें विल ह्मणून नोंदला आहे तो खरोखरी गहाणाबद्दलचा आहे असें वर्तनाच्या पुराव्यावरून पक्षकारांस दाखवूं देणें हें नारच गैरसोईचें आहे असं ह्मटलें आहे.

हा निकाल या कोर्टांत आजपर्यंत झालेल्या अनेक ठरावांच्या, व वर सांगितलेल्या कलकत्ता फुलंबंच समोरील कज्यांतील निकालाच्या, अगदीं विरुद्ध आहे. आतां हें खरें आहे कीं, फुलंबंचासमोरील कज्यांत पांच ज.ज.पैकीं दोघांचीं मते अखेर ठरावाच्या विरुद्ध पडलीं; परंतु जो मतभेद पडला तो वर्तनाचा पुरावा घेणें वाजवी आहे किंवा कसें अशा संबन्धाचा नसून मूळचा तोंडी करार सिद्ध करण्याकरितां तोंडी पुरावा घेतां येईल किंवा नाही अशा संबन्धाचा होता. ज्या वाजूस कमी मते पडलीं, त्या वाजूच्या जज्यांचें मत हा पुरावा घेण्यास अनुकूल असें पडलें होतें; आणि जरी कोर्टाचा भरंवसा चान्सरी कोर्टातील पद्धतीवर नव्हता, तरी या पद्धतीकडे लक्ष देतां मला असें वाटतें कीं, कमी मते ज्या वाजूला पडलीं त्या वाजूचें मतच बरोबर होतें:—भोलानाथ वि. कालीप्रसाद (१) पहा. कसेंही असो; ज्या जज्यांचीं मते विरुद्ध पडलीं, त्यांच्या मतांवरून दैमादी पैक वि. कायम तारीदार (२) या खटल्यांत घेतलेल्या अभिप्रायास जोर मिळायचाचें तर एकीकडेच राहतें;

(१) ल. ब. ल. रि. ८९

(२) इ. ल. रि. ५ फल. ३२०.

पण बहुमतें देणाऱ्या जज्जांचा अभिप्राय जितका या खटल्यास विरुद्ध पडतो, त्यापेक्षां या जज्जांचा अभिप्राय या खटल्यांतोळ अभिप्रायास अधिक विरुद्ध पडतो. अशा तऱ्हेचा विचार करण्यास नोंदणीच्या कायद्याच्या आधारे ज्या कांहीं अडचणी काढण्यांत आल्या आहेत, त्यांत कांहीं फारसा अर्थ आहे असे मला वाटत नाही; कारण बाह्यतः विकृत घेणाऱ्यापासून जो विकृत घेणारा, ज्याला पूर्वीचें विक्रीचें बिल रद्द करण्याविषयींच्या तोंडी कराराची माहिती नाही, तो मनुष्य पूर्णपणें मालकी घेऊं लागेल. सरतेशेवटीं दैमोदी पैक या खटल्याच्या संबंधानें मला असें लक्षणें प्राप्त आहे कीं पक्षकाराच्या कृति ह्या “अखेर विचार “ करून पहातां त्यांजमध्ये शब्दांनीं न बोलून दाखविलेल्या व न लिहिण्यांत आलेल्या अशा प्रकारचीं फक्त दर्शक चिन्हे “ आहेत ” असें लक्षणें हें चुकीचें आहे असं मला वाटतें. आतां हे निःसंशय आहे कीं, ज्या करारावरून कांहींएक वर्तन होतें, त्या करारावरून तें वर्तन पुराव्यादाखळ आहे; परंतु त्याचा अर्थ ह्याहूनही अधिक होऊं शकेल. पुष्कळ ठिकाणीं तर तें वर्तन तो करार अजीवांत रद्दही करूं शकेल. विक्रीचें कायमचें बिल धारण करणारा मनुष्य जर विकणाराच्या ताब्यांत ती मालमत्ता राहूं देईल, एवढेंच नव्हे, तर विक्रीचा झणून झटलेल्या पैशावरून व्याजपासून व्याजही घेईल, किंवा त्याला मालमत्तेंत सुधारणा करित असण्यासही परवानगी देईल, तर मला वाटतें कीं, कोणत्याही कोर्टाचा अभिप्राय, ज्याला विकृत घेणारा असें लक्षावयाचें, तो मनुष्य आपलें विक्रीचें बिल बजाविण्यास असमर्थ आहे असाच पडेल. अशा मनुष्याला असें उत्तर देत बसावयाचें नाही कीं, तुझ्या वर्तनावरून तूं विक्री रद्द करून तिचें गहाण कबूल करण्याविषयीं तूं तोंडी करार केला आहेत असें दिततें; तर त्यास उत्तर असंच द्यावयाचें कीं तूं अशा प्रकारचा तोंडी करार केला असो अगर

नसो, तूं आपल्या वर्तनावरून प्रतिवादीस असं वाटण्यास कारण करून देविलेंस कीं, तूं झालेला व्यवहार हा गहाणाप्रमाणें लेखितोस; व या वाटण्याच्या जोरावर प्रतिवादीला तुला पैसे देण्याची बुद्धि झाली, नाहीं तर ती कधीं झाली नसती; व अशी ज्याअर्थी स्थिति आहे त्या अर्थी मूळचा व्यवहार हा गहाणाचा होता ह्या गोष्टीस वादीस नाकबूल जातां येत नाहीं. अशा तऱ्हेचा प्रकार घडून आला असतां हिंदुस्थानच्या पुराव्याच्या कायदांतील कलम ११५ अन्वये वर्तनावदलचा पुरावा घेतां येईलच येईल. आणि जरी एकादे वेळीं वर्तन हें कायदेशीर प्रतिबंधक झाले नाहीं, तरी पुराव्याच्या कायदांत असं कांहींच नाहीं कीं, ज्यावरून वर्तनावदलचा पुरावा घेऊं नये, व वर्तन शाब्दित झालें असतां त्याजदबलचा विचारच करूं नये. आतां हा विचार करावयाचा तो कोमत्या कारणास्तव व कोटपर्यंत करावयाचा, याच्याबदल मी आतांच विचार करूं लागणार आहे.

या ठिकाणीं सहजगत्या एवढें लिहिण्यास हरकत नाहीं कीं, या कोर्टानें, कोणच्याही व्यवहाराबदलचा तोंडी पुरावा, आणि अशा तऱ्हेचा व्यवहार ज्यावरून कळून येईल अशा वर्तनाविषयीं पुरावा, या दोहोंमधील भेद फक्त गहाणांचेच बाबतींत काढिला आहे एवढेंच नाहीं. कायद्या अन्वये पहिला पुरावा तर त्यास घेतां येत नाहींच, तरी पण दुसरा पुरावा घेऊन त्याअन्वये वर्तन करण्यास आपणाला कांहीं अडचण आहे असं त्यास कधीं वाटलें नाहीं. सन १८५९ चा आक्ट ८ दिवाणी काम चालविण्याविषयींचा कायदा, यांतील कलम २०६ यांत असें लिहिलें आहे कीं, कोर्टानें केलेल्या फॅसट्ट्यांत जर कांहीं फिरवाफिरव करावयाची असेल, तर ती कोर्टाच्या मार्फतच झाली

(पुरवणी, इंदुप्रकाश.—तारीख २८ माहे मार्च सन १८८१.

हें पुस्तक सन १८६७ चा आक्ट २५ प्रमाणें नोंदलें आहे.

पाहिजे; किंवा ज्याजशाशी हुकुमनामा असेल, त्यानें तसें कोर्टास लिहून दिलें पाहिजे; असें असेल तरच ती फिरवाफिरव चालावी, एरवीं चालूं नये. याचा अर्थ हाच कीं, कोर्टाचे बाहेर झालेल्या फिरवाफिरवीविषयीं तोंडी पुरावा घेऊं नये. परंतु चांगो वि. काळाराम (१) या खटल्यांत ची. ज. कौच यांनीं कलम २०० अन्वये बरोबर वर्तन होण्याची अगदीं आवश्यकता आहे असें सांगून नंतर पुढें असा ठराव केला कीं, डिक्री जवळ वाळगणारानें जर एकदा जमी ठेविलेली उठविली, किंवा आपल्या रिणकोस तुरुंगांतून मोकळे केलें, तर त्याच्या वर्तनावरून असें अनुमान करावयाचें कीं डिक्रीच्या शरती पुण्या झाल्या; व आपण असें कां केलें याचें जर त्याला बरोबर कारण सांगतां आलें नाहीं, तर त्यास पुढें अंमल बजावणी करणाचा अधिकार राहिला नाहीं.

याप्रमाणें विचार करून पहातां मला दैमुदी पैक या खटल्यांतील निकालास इतकें महत्त्व मुळींच देतां येत नाहीं कीं, ज्या महत्वावरून या कोर्टाचे पूर्वीचे ठराव आणि कलकत्ता येथील फुलबेंचाचे ठराव यांत दिसून येणाऱ्या पद्धतीहून मीं निराळ्या पद्धतीचें अनुसरण करावें, सदरहू निकाल चुकीचे आहेत असें मला खात्रीनें लणतां येण्यापूर्वी इंग्लंडांतील एकिटी कोर्टाच्या अभिप्रायाच्या विरुद्ध ते आहेत अशी माझी खात्री झाली पाहिजे; किंवा तसें न होईल, तर हिंदुस्थानांतील एकिटीच्या कोर्टास चान्सरी कोर्टांतील पद्धतीस लागू असणारे नियम लावून पहाण्यास कायद्याची कांहीं हरकत आहे किंवा कसें तें समजलें पाहिजे.

आतां पक्षकार वादी असो कीं प्रतिवादी असो, त्याच्या मनांत आपल्या मालमत्तेची व्यवस्था करावयाची असून, ती वाहेरून कायमची दिली असें दाखविण्याचा इरादा असून वस्तुतः आंतून ती कर्जाच्या तारणा-

दाखलच दाव्याची असली, तर तसें करण्यास त्यास चान्सरी कोर्ट परवानगी देईल, हें खटल्यांच्या स्वरूपावरून अगदीं स्पष्ट आहे. आणखी हें सिद्ध करण्याकरितां तें कोर्ट नुसतें पक्षकारांचें वर्तन पाहिल एवढेंच नव्हे, तर त्या वेळीं पक्षकारांचे खरे उद्देश आणि हेतु काय होते हें दाखविण्याकरितां किंवा शाबीत करण्याकरितां नुसता तोंडी पुरावाही घेईल.

मफी वि. टेलर (१) या खटल्यांत असें ह्मटलें होतें कीं, " अशा प्रकारच्या खटल्यांत कोर्ट जो अधिकार चालवितें, तो चालविण्याचें कारण हेंच कीं, सावकारास आपल्या त्रस्त झालेल्या रिणकोवर जुलूम करितां येऊं नये. " आणि मि. स्पेन्स (२) हा अधिकार त्याच कारणावरून आहे ह्मणून ह्मणतात. ते ह्मणतात:—"दस्तऐवजाच्या मतलबाविरुद्ध अशा खटल्यांत ज्या कारणावरून पुरावा घेण्यांत येतो, तें कारण असें दिसतें कीं, कर्ज मागणारा मनुष्य हा सावकाराच्या संबंधानें विशेष अडचणलेला असतो, यामुळें झालेल्या व्यवहाराचें खरें स्वरूप ज्यावरून निघेल अशा प्रकारचा दस्तऐवज करून घेतांना तो एकादे वेळीं फसण्याचा संभव आहे. " अशा प्रकारचा विचार करितां जर चान्सरी कोर्टास आपला अधिकार अगदीं पूर्णपणें वजाविण्यास सवड सांपडते, तर या देशांतील कोर्टांनीं त्याचप्रमाणें वर्तन करण्यास तोच हेतु अधिक जोरानें लागला पाहिजे हें सांगणें नकोच. कारण या देशांत जीं कर्ज घेणारीं कुळें असतात, त्यांच्यासारखीं अडचणलेलीं, आणि अशिक्षित असल्यामुळें त्यांच्याहून चांगल्या स्थितींतल्या आणि लिहिणें वाचणें येणाऱ्या सावकारांकडून त्रासपावणारीं कुळें कोणत्याही देशांत नाहींत. माझ्या समजुतीस असें आल आहे कीं, दक्षिणेंतील दरिद्री रयतेच्या वचावाचा कायदा पसार झाल्या दिवसापासून दक्षिण प्रांतां-

तील सावकार लोक हे कायद्यांत गहाणाचे व्यवहारांचे बाबतींत ज्या प्रकारची चौकशी करावी ह्मणून सांगितलें आहे, त्या प्रकारची चौकशी होण्याची टाळण्याकरितां, ते, नवीन कर्ज मागावयाची वेळ आली असतां, शेतकरी लोकांनीं आपल्या जमिनी कायमच्या सावकारांस लावून दिल्या, अशा अर्थाच्या अटी कबूल करून घेतात, तेव्हां ते रिणकांना पैसा नवीन कर्जाऊ देतात. हें जर खरें असेल (आणि हें खरें असण्याजोगेंही आहे), आणि जर शेतकऱ्यांची समजूत अशी आहे कीं, आपण आपल्या जमिनी फक्त आपल्या कर्जाच्या तारणाकरितां लावून देत आहों, तर अशा वेळीं कायदानें आपल्या हातून सदरहू अधिकार काढून घेतला असें अगदीं उघडपणें सिद्ध होईपर्यंत, आपला कुळांचा वचाव करण्याचा अधिकार चालविण्यास कोर्टांनीं बिलकुल मागे पुढें पहातां उपयोगीं नाहीं.

तर याबद्दलचा निश्चय करण्याकरितां चान्सरी कोर्टांनीं कोणत्या कारणांवरून हा औपायिक अधिकार आपले हातांत घेतला आहे, त्या कारणांचा विचार करणें हें महत्वाचें आहे. आणि जर तींच कारणें या देशांतही लागू पडतात असें दिसून येईल, तर चान्सरी कोर्टांप्रमाणें आमच्या देशांतील कोर्टांस न्याय आणि समताबुद्धीनें जें कारणें योग्य वाटेल तें करितां नच यां अशाविषयीं इंग्लंडांतल्यापेक्षां या देशांत कांहि अधिक प्रतिबंधक कारणें आहेत किंवा कसें, याचा विचार करणें जरूर आहे.

हल्लीं आमी ज्या अधिकाराबद्दल विचार करीत आहों, तो अधिकार बहुशः सर्वत्र इंग्लंडांत दोन कारणांवरून घेण्यांत आला आहे. तीं कारणें हीं:—१ कराराप्रमाणें पुरी वर्तणूक न होणें, व २ कपट. मि. ज. स्टोरी यांनीं या विषयावर पुढें लिहिल्याप्रमाणें लिहिलें आहे (१). ते ह्मणतात

(१) स्टोरीकृत एन्सि. ऑन. क. १५२२ ग.

श्री प्रथम संग्रहालय, काशी, स्वच्छन्द.

पुस्तक... ७८२४९ दि: ... काशी/६१

वर्ष ... १९९९ ... दि: ... ३२-२९

कै. प्रभाकर मिहल मुन्ने, ग. ठाणे
यांचे स्मरणार्थ
संग्रहालयास देणगी.